

Quod tanta fuit hominibus studiorum humanitatis ignoratio

Dujmović, Perica

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:681469>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-28**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti
Odsjek za klasičnu filologiju

Diplomski rad

***QUOD TANTA FUIT HOMINIBUS
STUDIORUM HUMANITATIS IGNORATIO:
»ROMA INSTAURATA« FLAVIJA BIONDA
KAO STOŽERNO ANTIKVARNO DJELO
NA STJECIŠTU POVIJESTI UMJETNOSTI
I KLASIČNE FILOLOGIJE***

Perica Dujmović

Mentorice:

dr. sc. Sanja Cvetnić, red. prof.

dr. sc. Irena Bratičević, izv. prof.

ZAGREB, 2021.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet

Diplomski rad

Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Odsjek za klasičnu filologiju
Diplomski studij

Perica Dujmović

*QUOD TANTA FUIT HOMINIBUS STUDIORUM HUMANITATIS IGNORATIO:
»ROMA INSTAURATA« FLAVIJA BIONDA KAO STOŽERNO ANTIKVARNO DJELO
NA STJECIŠTU POVIJESTI UMJETNOSTI I KLASIČNE FILOLOGIJE*

*Quod tanta fuit hominibus studiorum humanitatis ignoratio: Flavio Biondo's »Roma instaurata«
as a pivotal antiquarian work at the intersection of art history and classical philology*

Mentorice: dr. sc. Sanja Cvetnić, red. prof., *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*
dr. sc. Irena Bratičević, izv. prof., *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*

Rad sadrži: 157 stranica teksta uz 21 slikovni prilog. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Rad je pohranjen u: Knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Datum prijave rada: 5. svibnja 2021. godine

Datum predaje rada: 12. rujna 2021. godine

Datum obrane rada: 26. listopada 2021. godine

Ocjenjivači: dr. sc. Marko Špikić, red. prof., *predsjednik povjerenstva*
Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Irena Bratičević, izv. prof., *članica povjerenstva*
Odsjek za klasičnu filologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
dr. sc. Sanja Cvetnić, red. prof., *članica povjerenstva*
Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjena: odličan (5)

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Perica Dujmović, diplomant na Istraživačkome smjeru – modul Umjetnost renesanse i baroka diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, kao i na Nastavničome smjeru diplomskoga studija latinskoga jezika i književnosti na Odsjeku za klasičnu filologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „*Quod tanta fuit hominibus studiorum humanitatis ignoratio: »Roma instaurata«* Flavija Bionda kao stožerno antikvarno djelo na stjecištu povijesti umjetnosti i klasične filologije“ rezultat mojega istraživanja te je u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskog rada nije izravno preuzet iz nenađene literature niti je napisan na nedozvoljen način te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi, točno kako je navedeno u bilješkama, uz poštovanje svih etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 11. rujna 2021. godine

Perica Dujmović

Sažetak

Flavio Biondo (lat. *Blondus Flavius*; r. 1392., Forli – u. 1463., Rim) bio je kurijalni notar i papinski tajnik, ranorenesansni antikvar i povjesničar, čija su djela bitno utjecala na razvoj ovih, ali i nekih drugih humanističkih struka. Njegovim se najznačajnijim spisima smatraju: rasprava o prirodi latinskoga, kao i razvoju talijanskoga jezika *De verbis Romanae locutionis (O riječima rimskoga govora, 1435.)*; *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades (Dekade povijesti od propasti Rimskoga carstva, 1453.)*, prvi pregled povijesti Apeninskog poluotoka od 412. pa sve do 1441. godine, odnosno do autorova doba; te *Italia illustrata (Rasvijetljena Italija, cca. 1455.)*, geografsko–povijesna analiza osamnaest pokrajina Italije. Za razvoj te za povijest antikvarnih studija nezaobilazna su Biondova djela: *Roma triumphans (Rim u trijumfu, 1459.)*, iscrpan prikaz javnoga te privatnoga života u starome Rimu, koji je autor priželjkivao postaviti kao model za suvremenu reformu administrativnih i vojničkih institucija; te *Roma instaurata (Obnovljeni Rim, 1446.)*, detaljna rekonstrukcija topografije ove antičke metropole i njezinih najznačajnijih spomenika, ali i ponekih kasnijih, tj. kršćanskih. Potonjim djelom dokida se srednjovjekovni naučenjački pristup antičkim materijalnim starinama, a započinje nova, moderna faza antikvarnih studija. Stoga je ono žarišna točka ovoga diplomskog rada. Ovaj humanist bio je ključna figura u formuliranju renesansnoga antikvarnog diskursa te sistematizaciji antikvarnih studija kao historijske discipline koja je bitno utjecala na gotovo sve aspekte renesansne kulture, a također i na evoluciju interdisciplinarnosti u domeni proučavanja kulturne povijesti. Primarni cilj ovoga diplomskog rada je analiza različitih elemenata renesansnoga antikvarizma i njegova stožerna djela – *Roma instaurata* Flavija Bionda. Iz različitih će se stajališta proučiti njegov nastanak i međudjelovanje s ostalim spisima autorova opusa, ali i s istodobnim djelima drugih renesansnih antikvarnih učenjaka. Također će se pružiti i pregled svih renesansnih izdanja te interpretacija sačuvanih primjeraka drugoga izdanja ovoga djela koji su pohranjeni u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, a iznimno su značajni za hrvatsku kulturu jer ih je 1481/82. godine u svojoj veronskoj radionici otisnuo najvažniji hrvatski tiskar inkunabula Dobrić Dobrićević. Namjera je prikazati i najznačajnija ranija djela u kojima se može detektirati antikvarni interes za rimske ruine, kao i neka kasnija cjelovita ostvarenja renesansnih antikvara, uzimajući, naravno, uvijek u obzir kontekst kontinuiranih povijesnih mijena. Razmotrit će se možebitni zajednički motivi, različiti koncepti navedenih spisa te logika njihova razvojnoga slijeda. Zatim se kani probrane aspekte renesansnog antikvarizma suočiti s nekim suvremenim shvaćanjima i kritikama ove discipline pa pokušati pomiriti njihove naizgled nekompatibilne filozofije. Naposljetku će se nastojati otkriti interdisciplinarnu komponente središnjega Biondova spisa, ali i njegova čitavog opusa, posebice one koje se dotiču povijesti umjetnosti te latinske filologije. Diplomskom radu priložit će se i do sada najopsežniji hrvatski prijevod izabranih odlomaka *Romae instauratae*, kao i relevantne reference te slikovni materijali.

Ključne riječi: *antikvarizam; antikvarni studiji; Dobrić Dobrićević; Flavio Biondo; humanizam; renesansa; Roma instaurata.*

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Antikvari i antikvarni spisi od Varona do Bionda	5
2.1. Antika i srednjovjekovlje.....	5
2.2. Humanizam do sredine 15. stoljeća.....	10
3. Osnovna obilježja renesansnog antikvarizma	20
3.1. Antikvarizam i umjetnici renesanse.....	26
3.2. <i>Quando historiae, antiquitates quando?</i> – ambigvitetno naslovljivanje spisa.....	28
3.2.1. <i>Quare Roma 'instaurata', neque 'restaurata'?</i> – Biondov slučaj naslovljivanja.....	30
4. Flavio Biondo, <i>alias Blondus Flavius</i> – <i>vita opusque</i>	32
4.1. Život.....	32
4.2. Djela.....	36
4.2.1. <i>De verbis Romanae locutionis</i> i Biondova uloga u raspravi o latinskom jeziku.....	36
4.2.2. <i>Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades III</i>	40
4.2.3. <i>Romae instauratae libri III</i>	42
4.2.4. <i>Italia illustrata</i>	44
4.2.5. <i>Romae triumphantis libri X</i>	47
4.2.6. Ostala manja djela.....	50
4.3. Recepcija, kritika i afirmacija Biondova opusa.....	52
4.4. Utjecaj ranijih antikvara i njihovih studija na Biondov antikvarni opus.....	55
5. <i>Roma instaurata</i> – <i>Obnovljeni Rim</i>	58
5.1. Sadržajna analiza djela.....	65
5.1.1. Predgovor – <i>Praefatio</i>	65
5.1.2. Prva knjiga – <i>Liber primus</i>	66
5.1.3. Druga knjiga – <i>Liber secundus</i>	69
5.1.3.1. Prva skupina starina – religija i kult.....	69
5.1.3.2. Druga skupina starina – država i vojska.....	70
5.1.3.3. Treća skupina starina – kultura.....	71
5.1.4. Treća knjiga – <i>Liber tertius</i>	71
5.1.4.1. Treća skupina starina – rasonoda.....	71
5.1.4.2. Četvrta skupina starina – <i>miscellanea</i>	72
5.1.4.3. Zaključni dio djela.....	72
5.2. Analiza izvora korištenih pri pisanju djela i primjeri njihove primjene.....	74
5.3. <i>Instaurata triumphansque</i> – suodnos dvaju Biondovih antikvarnih djela.....	79
5.4. Izdanja, tiskari, prijevodi i utjecaj djela u 2. polovini 15. i u 16. stoljeću.....	84
5.4.1. <i>Aemulatores Blondi</i>	87
6. Primjerci djela u Zbirci rukopisa i starih knjiga NSK	91
6.1. Iluminacije primjerka Dobrićevićeva izdanja djela (sign. RI-4°-60).....	95
6.2. Dobrić Dobrićević – hrvatski tiskar drugoga izdanja djela.....	102
7. Mogućnosti primjene djela u nastavi latinskog jezika	107
8. Zaključak	110
9. Prilog: prijevod odabranih poglavlja djela	114
9.1. Knjiga prva.....	114
9.2. Knjiga druga.....	130
9.3. Knjiga treća.....	143
10. Popis izvora i literature	147
11. Popis slikovnih priloga	154
12. Summary	157

1. UVOD

Prapočetke deskriptivnih rekonstrukcija materijalnih ostataka i preživjelih monumenata propale rimske civilizacije, odnosno njezine veličajne prijestolnice u koju su se nekoć na samom prijelazu era, za vladavina prvih careva slijevala golema bogatstva, raskošje i neobičnosti čitava svijeta, iznalazimo najprije u srednjovjekovnim itinerarima, a nešto kasnije i u skupini djela sugestivna naslova: *Mirabilia (Čudesas)*. Obje su vrste spisa uglavnom donosile oskudne opise ili tek samo popise najznačajnijih znamenja i zdanja kršćanskoga Rima posegnuvši ponekad, do određene mjere, i u kompleks raznovrsnih podataka *de Roma antiqua* te o njezinim onomad obraslima i zapuštenim ruinama, u jedan tada sakat i gotovo kaotičan korpus koji je k tome jošte u to doba bio zastrt gustom koprenom nejasnosti, legendi te sveopće neminovnosti muteži i zuba vremena pa bi često znao navesti na stranputice neistina, kao i krivih interpretacija. Osvitom humanizma i postupnim nicanjem novopronađenih tekstnih te inih vrela proučavatelji su dotične materije, barem u teoriji, počeli stremiti objektivnijim i detaljiziranim prikazima civilizacije slavni predaka, no ipak je u praksi glavina njihovih djela izričajem bila neznanstvena. Potonji, naime, humanisti nisu previše držali do ogoljenih znanstvenih činjenica, one su im možda mogle biti važne prvenstveno zbog moralističkih značenja i poruka koje su prenosile. Ono čime su bili ostrašćeni, u što su vjerovali te što su djelima nastojali ovjekovječiti, bijaše univerzalna ideja, nadčinjenična duhovna ostavština antike, odnosno njezina vjekovječna bit i etos, kao i plemenite životvorne spoznaje. Njima, dakle, nije bilo toliko bitno nasljedovati faktografiju istaknutih antičkih autora, koliko im je nasušno bilo oživjeti duh i vrijednosti klasične antike, čime su trajno zračili spisi spomenutih klasika, a kojima je, pak, uvijek trebalo dodijeliti i podesnu te svrhovitu ulogu u prosvjećivanju tadašnjega društva te injektiranju najizvršnijih tekovina staroga Rima u samo njegovo tkivo. Njima, dakle, nit vodilja ne bijaše toliko znanstvena, povijesna istina utemeljena isključivo na dominiju činjenica, koliko jedan idealiziran oslik Rima skupa s pridruženim mu kitnjastim ciceronskim jezikom, koji je, pak, uživao isti divinizirani tretman. Razumljivo, upravo su takvi umjetno uglađeni antički predlošci, koje se prema dotičnim humanistima najbolje moglo pojmiti posredstvom najodličnijih književnih djela, ruina, relikata i artefakata antike, a ne oni nekoć uronjeni u mnogokad surovu stvarnost starorimske svako-dnevice ili, pak, u pluralnost nesavršenijih jezičnih stilova, postali neprikosnovenim uzorima

renesansnih kulturnih i umjetničkih, a katkad i širih društvenih aktivnosti¹. Iz takve višestoljetne konstelacije u ranome *Quattrocentu* izvire lik i djelo Flavija Bionda, čovjeka rigorozna, pedantna i samodisciplinirana, posvema predana dogmama Kristova nauka te poslušništvu ovozemnom Petrovu namjesniku, no također učenjaka savjesna te senzibilizirana i za nasljeđe poganskih praotaca, odlučnija od ostalih, kako predšasnika, tako i suvremenika, u traganju za svjetlom faktualne historijske istine. Emanacija njegovih historiografskih, a potom i antikvarnih principa najzad će producirati nove tendencije i uzuse u renesansnoj fazi razvoja ovih struka.

Petsto i kusur godina kasnije, među recentnim proučavateljima povijesti i teorije humanističkoga, historiografskog te antikvarnog učenjašva upravo je ovakav biondovski tip revnosna učenjaka – antikvara postupno sve više marginaliziran i minoriziran, uglavnom zbog suvremenih znanstveničkih stavova o anakronizmu antikvarizma te prevladavajućih sumnji u pouzdanost i istinitost antikvarnih spisa 15. i 16. stoljeća. Potonje je potencirano spoznajama o posvemašnjem krivotvorenju isprava te informacija od strane učenjaka onoga doba, ponajprije u cilju samopromocije ili poradi oportunih političkih probitaka i propagande. Koliko je fenomen falsificiranja tada uzeo maha, kazuje i činjenica da ni renesansni umjetnici nisu ostali pošteđeni poriva za takvim postupcima pa su u svrhu što savršenijih rekreacija antičkih umjetnina nadomještali ekstremitete oštećenih skulptura ili prepravljali grafičke prikaze poznatih lokaliteta. No, naravno da se zbog tih tada relativno rasprostranjenih praksi nikako ne smije pretpostaviti da je glavnina antikvarnih spisa renesanse, a posebice onih baziranih na tekstualnim izvorima, dupkom puna dubioznih dokaza. Iako postoje i eklatantni primjeri potonjega, primjerice djela ozloglašena falsifikatora Anija iz Viterba, upravo je antikvarni opus Flavija Bionda *exemplum optimum* zrelih znanstvenih postupaka, a ovakva su valjana djela renesansnoga perioda, čini se, ipak u većini. Odgovornost za spomenutu difamaciju dijelom leži i u nemogućnosti suvremene humanistike da sasama precizno i adekvatno kontekstualizira fenomen renesansnog antikvarizma te da posve pravilno protumači njegova najkompleksnija djela, uključujući i Biondova, ali i u njezinu neskrivenu preferiranju materijalnih izvora povrh svih ostalih te ponekad u neutemeljenoj skepsi prema onima literarnim. Flavio Biondo bijaše ključna figura u formuliranju kvatročentističkoga antikvarnog diskursa te usustavljanju antikvarnih studija kao historijske discipline, koja je bitno utjecala na gotovo sve aspekte renesansne kulture. Stoga su pomnjava studiranja Biondova antikvarnog opusa te čitave povijesti onodobnog antikvarizma nužna za cjelovito razumijevanje kulturnih strujanja i dinamika tijekom oba renesansna vijeka. Uviranje u spomenutu materiju može pridonijeti praćenju tijeka intelektualnoga ili filološkog razvitka onoga vremena, ali i u rasvjetljivanju tadanjih književnih i umjetničkih, ikonografskih i kartografskih te inih postignuća

¹ Usp. Eardley, 1998, 289–290.

realiziranih na kulturnom polju. Može također, što je zbog sadašnjih znanstvenih trendova osobito važno, dopuniti suvremene spoznaje o polazištima, kao i evoluciji interdisciplinarnosti u domeni opće povijesti kulture, determiniranju njezina mnogostrana spektra te mnogobrojnih protjecanjem vremena uvjetovanih transformacija².

Prvotna je nakana ovog rada raščlamba različitih elemenata renesansnog antikvarizma oprimjerenog Biondovim djelom *Roma instaurata*, koje je ovdje ustoličeno kao razdjelnica između staroga i novog – „nulta točka“ antikvarnoga „koordinatnog sustava“ – odnosno kao stožerni spis kojim konačno potpuno iščezava dotadašnji medievalni tretman antičkih ruševina te ostalih tvarnih starina, a napokon izbija moderna etapa antikvarnih studija. Želimo, dakle, iz različitih motrišta ispitati njegovu genezu i njegovo možebitno međudjelovanje s ostalim spisima Biondova opusa, ali i s približno istodobno nastalim djelima drugih antikvarnih učenjaka. Ovom ćemo iscrpnijem prikazu isto tako pridružiti i pregled svih renesansnih izdanja te interpretaciju za hrvatsku kulturu iznimno značajnih, sačuvanih primjeraka drugog izdanja ovoga djela iz Zbirke *Rara Nacionalne* i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, koje je, naime, godine 1481. i 1482. u svojoj veronskoj radionici otisnuo najvažniji hrvatski tiskar inkunabula – Dobrić Dobrićević. Ovom ćemo radu priložiti i dosad najopsežniji hrvatski (doduše radni) prijevod odabranih poglavlja *Romae instauratae*. Nadalje, cilj nam je također kraćim prikazima nekih od spomenutoga biondovskog ishodišta ranijih djela u kojima se u većoj ili manjoj mjeri mogao detektirati antikvarni interes za rimske ruine, kao i uvidom u poneka zrela te zaokružena ostvarenja kasnijih renesansnih antikvara, a uzimajući pritom nužno u obzir kontekst kontinuiranih povijesnih mijena, iznaći pretpostavljive zajedničke motive, kao i zakonitosti njihova nastanka te logiku njihova razvojnoga slijeda. Zatim kanimo pokoje aspekte antikvarizma, poput onih koje smo kao karakteristične primjere naveli u prvome dijelu ovoga *Uvoda*, dovesti u subesjedništvo s nekim suvremenim shvaćanjima, prosudbama i kritikama ove discipline, također predstavljenima prije, pa pokušati uskladiti njihove naizgled neusklađene filozofije. Naposljetku ćemo nastojati, što je za proučavanje ukupnosti te pojedinosti antikvarnih spisa iz perspektive našega 21. stoljeća vrlo vitalno, kroz cio rad akcentirati interdisciplinarnu sastavnice središnjega nam Biondova spisa i opusa općenito, posebice one koje se dotiču povijesti umjetnosti te latinske filologije, no i ostalih srodnih struka, naravno u skladu s našim prilično limitiranim mogućnostima. Nadamo se da ćemo u navedenim naumima barem djelomično uspjeti te time uzmoći iz vlastita očista sistematično predočiti djelo, koje je potka šarolika antikvarnoga tkanja, što bi se onda, pak, u konačnici možda moglo smatrati našim skromnim doprinosom totalitetu poznavanja ove danas očevidno nepravilno i nezasluženo dobro zanemarene i osporene humanističke discipline.

² Usp. Mazzocco, 2014/15, 150–153.

Sl.1 – Skulptura Marka Terencija Varona u Rietiju (Lazio), rad talijanskoga kipara Bernardina Morsanija (1974.)

2. ANTIKVARI I ANTIKVARNI SPISI OD VARONA DO BIONDA

2.1. Antika i srednjovjekovlje

Iako je i ranije, posebice u antičkoj Grčkoj, bilo djela koja su se barem djelomično doticala starina te slijedom toga u sebi sadržavala i antikvarne elemente³, možemo ipak kazati da je prvi antikvar u povijesti u punom smislu te riječi bio Marko Terencije Varon (116. pr. Kr. – 27. pr. Kr.), poznat i kao Reatinski (rođen je, naime, u gradu Reate; danas Rieti u središnjoj Italiji – Sl.1). Varon je kao najveći rimski polihistor bio iznimno plodan autor. No, za područje interesa ovoga rada daleko je najznačajnije njegovo djelo *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* (*Starine*) koje je sadržavalo četrdeset jednu knjigu, a podijeljeno je u dva opsežna dijela – prvih dvadeset pet knjiga objavljenih oko 56. godine prije Krista bile su *Libri rerum humanarum* te su obrađivale rimske povijesne starine, a sljedećih je šesnaest (*Libri rerum divinarum*) sadržavalo prikaz religijskih starina. Potonje su objavljene 47. godine prije Krista te su posvećene Gaju Juliju Cezaru. Velika je većina ovih knjiga do danas nažalost izgubljena⁴, ostali su sačuvani samo neki njihovi odlomci i citati koje su u svojim djelima iznosili i koristili kasniji antički autori. No njih, srećom, zbog velikog utjecaja koji je Varon imao na kasniju rimsku književnost i znanost, ima nemali broj. U prvome dijelu, koji se pak dijeli na četiri manja dijela, ovaj rimski polihistor piše o značajnim ljudima, mjestima, razdobljima i institucijama rane rimske povijesti. Drugi dio ponavlja četverodijelnu strukturu prvoga, no četirima stožernim temama dodaje i petu – rimske bogove. Iako je karakter *Starina* u biti zapravo historiografski, one se ipak ne mogu smatrati povijesnim djelom u klasičnome, livijevskom smislu. Naime, Varona nije zaokupljao poriv da prošlost prikaže kronološki, strukturirano, već da detaljno opiše neke njezine segmente i materijalne ostatke, poput pučkih i državnih običaja, religijskih i kulturnih obreda, svjetovnih i sakralnih spomenika, njezinih istaknutih – prekretničkih i prevratničkih –

³ Momigliano u ovome kontekstu spominje neke grčke historiografe 5. stoljeća prije Krista te stvara distinkciju između Tukidida s jedne strane, kojemu je u fokusu interesa njegova bliža prošlost, a s druge Hipije, Helenika, Harona i Damasta koji se, pak, više zanimaju za njima dalju, drevniju historiju pa se kod njih može, dakle, iznaći i antikvarnih elemenata. Usp. Momigliano, 2012, 12; Špikić, 2012, 95.

⁴ Pretpostavka je da se to dogodilo tijekom srednjega vijeka. Neki znanstvenici tvrde da je djelo u 11. stoljeću dao spaliti papa Grgur VII. zbog straha da će ono dovesti do revitalizacije poganskih običaja i obnove šovanja rimskih bogova. Drugi, pak, smatraju da su *Starine* bile cjelovite sve do 14. stoljeća, tj. da su izgubljene tek u Petrarčinu doba. Usp. Mazzocco, 1973, 230.

epizoda i slično. Stoga se je ovaj rimski autor, namjesto koherentnoga prikaza sukcesivnih povijesnih događaja i činjenica, odlučio za sustavni i kategorizirani pregled rane rimske civilizacije. *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* po strukturi su, dakle, antikvarno djelo, rekonstrukcija mnogih aspekata života i nasljeđa jednoga naroda zasnovana na materijalnim te nematerijalnim ostacima njegove prošlosti⁵, potkrijepljena ponajviše raznoraznim lingvističkim, literarnim te običajnim dokazima, čija je primarna svrha bila poučavanje čitatelja – autorovih suvremenika – o podrijetlu i razvoju njihovih institucija i kultova bogova te o začetku *patriae Romanorum*. Varonu je tijekom studija za ovo djelo, kako sam navodi u *rerum humanarum libris*, vječito pri pameti i svijesti ustrajala formula: *qui (homines Romani) agant, ubi agant, quando agant, quid agant*⁶. *Antiquitates* su doživjele iznimnu popularnost gotovo neposredno po objavljivanju te izvršile doista nemjerljiv utjecaj na mnoštvo autora mnogih kasnijih stoljeća, sve do modernoga doba, a dakako i na formiranje antikvarizma, odnosno antikvarnih studija, kao znatnijeg fokusa istraživačkih interesa i naposljetku kao zasebne te interdisciplinarne znanstvene grane. Može se zaista pretpostaviti da i sam naziv ove discipline derivira iz naziva Varonova djela. I kasnije su se u antičkom razdoblju povremeno javljali autori, poput Plutarha, Makrobija i Fenestele, koji su nekim svojim djelima slijedili tematiku i koncept Varonovih *Starina*. No, nitko se od njih ni egzaktnošću ni kvantitetom napisanog ni širinom uvida u materiju nije približio njegovu antikvarnom opusu. Poneki su se, pak, kršćanski pisci trećega, četvrtog i petog stoljeća također bavili pojedinim aspektima poganske rimske civilizacije, ponajviše religijskim obredima, običajima te institucijama, no njihov je pristup spomenutim temama bio dijametralno suprotan Varonovu, ponajprije pejorativan, derogatoran i često neobjektivno kritičan, a rimska je religija u njihovim djelima znala postati predmetom podsmijeha te je proglašavana moralno štetnom⁷. No, premda vođeni nakanom denuncijacije staroga rimskog svijeta i ustoličenja kršćanske religije kao novog poretka, djela su spomenutih autora ipak počesto poslužila kasnijim antikvarima kao dragocjen izvor podataka o rimskim starinama. Najznačajniji je među njima zasigurno sveti Augustin (odnosno Aurelije Augustin, 354. – 430.) i njegova *Civitas Dei* u kojoj je ovaj crkveni otac, uglavnom u svrhu difamacije, prikazao različite elemente rimskoga života i kulture. Tako kod njega čitamo o namjeni i lokaciji nekih rimskih hramova, zatim piše o poganskim običajima, kazališnim predstavama i bakanalijama te o raznim bitnim epizodama iz rimske povijesti, kao i o istaknutim povijesnim ličnostima. *Država Božja* također pruža izvrsnu analizu naravi, funkcije i hijerarhije rimskih božanstava. Pritom se Augustin služi djelima nekih od najvećih pisaca rimske

⁵ Usp. Mazzocco, 1973, 151.

⁶ Usp. Momigliano, 2012, 14.

⁷ Usp. Mazzocco, 1973, 152.

književnosti: Livija, Salustija, Vergilija, Cicerona, Eutropija, Flora, a prije sviju Varona⁸. Za analizu kasnoantičke, kao i za praćenje osnovnih tendencija kretanja ranosrednjovjekovne rimske topografije nasušna su dva spisa koja su zajedno združena u *Regionarne kataloge* – to su *Notitia urbis Romae* iz polovine 4. stoljeća te *Curiosum urbis regionum XIV* iz 375. godine. U ovim je, dakle, *Katalozima* podrobno raščlanjen čitav grad, koji još od vremena i na inicijativu cezara Augusta bijaše administrativno podijeljen na četrnaest gradskih četvrti (*regiones*). U djelu se, slijedeći kataložki obrazac, navode najznačajnija zdanja i lokaliteti svake od njih, bez ikakvih objašnjenja ili komentara. No, svejedno su informacije, koje se iz *Regionarnih kataloga* mogu crpsti, mnogobrojne i neprocjenjive pa se tako za svako pojedino urbano područje doznaje njegovo ime, prostorne dimenzije izražene u stopama, točan broj ulica i raznovrsnih zgrada itd. U drugome se dijelu ovoga djela navode podaci koji se tiču najvažnijih gradskih struktura i lokacija, poput Velikoga cirka i Augustova mauzoleja, Vatikana i Marsova polja, a osim toga mnogih knjižnica, mostova, kupališta, akvedukata, obelisaka, brežuljaka, bazilika te foruma, kao i ostalog, dok se na samome kraju rekapituliraju zbrojevi svih ranije navedenih vrsta građevina i monumenata grada Rima⁹.

Varonova ideja koja bijaše stožerna u njegovim *Starinama*, naime, zamisao o održanju ili pak obnovi civilizacije sistematičnim sakupljanjem svih oblika preostataka njezine prošlosti, u srednjem je vijeku bila iščezla¹⁰. Također, spisi srednjovjekovlja u kojima se nalazilo antikvarnih elemenata u velikoj su mjeri iznosili poprilično iskrivljenu sliku antičke civilizacije. U tome razdoblju primjere antikvarizma obično pronalazimo u moralističko–mitološkim traktatima te itinerarima Rima, koji među ostalim donose podatke o materijalnoj gradskoj ostavštini, a pisani su prije svega za sve veće mnoštvo hodočasnika koje se neprestance slijevalo u Vječni grad u potrazi za svetim mjestima kršćanstva, odrješenjem od grijeha, ali i opipljivim reliktima staroga svijeta. Među ovim je navedenim traktatima tada najutjecajniji bio spis *Albrici philosophi liber ymaginum deorum*, pisan vjerojatno početkom 13. stoljeća, koji raščlanjuje fizičke i povijesne atribute antičkih božanstava te u skladu sa srednjovjekovnom tradicijom traga za moralističkim značenjima mitova. Djelo je u ono doba bilo općeprihvaćeno te je unatoč svojim nedostacima služilo kao mitološki priručnik, a u sljedećem je stoljeću među ostalima utjecalo i na Petrarca pri stvaranju njegova za života najpoznatijega djela, latinskog epa *Afrika*, u kojem je opjevao Drugi punski rat te na Boccaccia i njegovo djelo *De genealogiis deorum gentilium* u petnaest knjiga. Među najranijim je, pak, putnim vodičima promatranoga vremena za antikvarne studije najzanimljiviji *Einsiedelnski itinerar*, koji datira s kraja 8. stoljeća ili početka sljedećeg, a pronađen je

⁸ Isto, 155–156.

⁹ Usp. Špikić, 2006, 104.

¹⁰ Usp. Momigliano, 2012, 16.

u tamošnjem samostanu među stranicama manuskripta iz 9. stoljeća. Ovo je djelo vjerojatno sažetak jednog ili više ranijih tekstova¹¹, a sadrži dvanaest kratkih itinerara najznačajnijih gradskih pravaca, čije su polazišne i/ili odredišne točke obično bila neka od gradskih vratiju. U njima je, dakako, uz kršćanska zdanja, naveden i popriličan broj antičkih spomenika – doduše samo njihov naziv i lokacija, bez opisa – slično kao i kod kasnoantičkih *Kataloga*. No, za razliku od potonjih ovdje se hodočasnicima savjetuju i smjerovi kretanja po Rimu, a za lakše im se snalaženje navode i značajni smjerokazi koji su se mogli zorno razabrati u vrevi gradskog pejzaža¹². Detaljan popis gradskih vrata te svetih mjesta donosi i srednjovjekovni engleski historiograf William iz Malmesburyja u četvrtoj knjizi svojega djela *Gesta regum Anglorum* iz 12. stoljeća¹³.

U svim se ovim prije spomenutim djelima, koja datiraju iz razdoblja srednjega vijeka, tek fragmentarno i šturo te uz škrte opise – koji bi se prije mogli nazvati popisima – pisalo o rimskim znamenitostima i ruševinama, kako kršćanskim, tako i antičkima. Prvi njihov cjelovitiji prikaz donosi kanonik crkve sv. Petra, imenom Benedikt, koji oko 1140. godine piše djelo *Mirabilia urbis Romae*. U njemu autor, možda i prvi put poslije pada Rimskoga carstva, naglasak postavlja na pretkršćanske, antičke spomenike – iako se dakako u njemu, doduše manje detaljno, obrađuju i oni kršćanski – potaknut fascinacijom antičkom kulturom i spomenicima, koja je u ono doba počela prevladavati. Iako je djelo, dakle, koncipirano kao itinerar, ipak ga se može proglasiti prvom sustavnijom topografijom grada Rima, u kojoj se popisuju i analiziraju gradska vrata, slavoluci, brežuljci, terme, palače, kazališta, mostovi, groblja i sveta mjesta te naposljetku opisuju najslavniji rimski lokaliteti. Benedikt u djelu vodi čitatelja rutom od Vatikana preko Kapitolija do Foruma, odakle se penje na Palatin, a zatim uz Kolosej do sljedećega brežuljka – Aventina. Potom ruta ide do Velikoga cirka pa odatle do Celija, Laterana, Eskvilina, Viminala te Kvirinala da bi se zatim vratila *ad Circum maximum*. Nakon toga preko Tibera do Hadrijanova mauzoleja. Premda su *Mirabilia* utrla nove putove u razvoju antikvarnih studija, njihov autor ipak još uvijek nije imun na poneke boljke srednjovjekovnih mu prethodnika pa se i njemu može spočitnuti nedostatak objektivnosti i dubljeg istraživanja materije, nekritičku uporabu povijesnih izvora, kao i znatnije oslanjanje na posredne srednjovjekovne, nego na neposredne antičke izvore, ali i na nepouzdanu legende te usmenu predaju, zatim neumješnu interpretaciju nekih latinskih natpisa, a naposljetku i posljedičnu netočnost. No, usprkos svemu navedenom *Mirabilia urbis Romae* uživala su veliku popularnost u Italiji, ali i šire, kako u vrijeme njihova nastanka, tako i kasnije¹⁴. Iako su se i nadalje u srednjem vijeku povremeno pojavljivala djela slična *Čudesima grada Rima*, ona su svejedno ostala najrelevantniji priručnik te vrste sve do pojave

¹¹ U prilog ovome ide i činjenica da je u opisima pojedinih ruta upotrijebljeno različito urbano toponimsko nazivlje.

¹² Usp. Špikić, 2006, 106–107.

¹³ Usp. Mazzocco, 1973, 168–170.

¹⁴ Usp. Špikić, 2006, 108–112.

renesansnih antikvarnih studija u 15. stoljeću, a znano je da su se koristila kao vodič po Rimu sve do 16. stoljeća. Oko 1154. su godine *Mirabilia* združena s dva druga srednjovjekovna spisa nepoznatih autora – kratkim historiografskim prikazom podrijetla grada Rima te traktatom o njegovu slavnome carskom dvoru¹⁵ – u djelo naslovljeno *Graphia aurea urbis Romae*¹⁶. Iako ova kompilacija posjeduje mnoge nedostatke tipične za ovovrsne srednjovjekovne spise, ipak je posrijedi doista vrlo zanimljivo djelo, čija vrijednost ne leži toliko u samome sadržaju, koliko u njegovoj svrsi. Ovom je, naime, zbirkom njezin priređivač kanio stvoriti što sveobuhvatniji pregled povijesnih, arheoloških, političkih i kulturnih aspekata rimske antike. Zaista, *Graphia aurea urbis Romae* prvi su srednjovjekovni antikvarni tekst koji je objedinio navedena gledišta¹⁷ pri studiranjima starog Rima. Zbog ovakva je pristupa dotičnoj tematici spomenuto djelo jedno od ključnih za razumijevanje medievalnih učenjačkih predodžbi o starorimskoj Republici, a dakako i o Carstvu¹⁸.

Početak sljedećega 13. stoljeća *Magister Gregorius*, najvjerojatnije engleski naučenjak, piše spis naslovom gotovo identičan prije spomenutomu – *De mirabilibus urbis Romae* – u kojem iznosi dojmove o antičkim spomenicima i ruševinama nakon svojega hodočašća u Rim. No, iako slična po nazivima, ova se djela razlikuju po strukturi. Potonje se, naime, ne može smatrati itinerarom jer se autor pri njegovoj izradi odlučio grupirati materiju u kategorije te je tako opisati: gradska vrata, kipove, palače, akvedukte, zatim trijumfalne lukove i komemorativne kolumne, piramide te obeliske¹⁹. I ovdje je, kao i u prethodnom spisu, primjetna oduševljenost antičkim ostacima i monumentima, a autoru je isključivo bitno istaknuti njihovu umjetničku ljepotu, odnosno estetsku kvalitetu. Nadalje, *Magister Gregorius* ipak je oprezniji od Benedikta u korištenju srednjovjekovnih izvora, a posebice legendi koje su se doticale drevnih ruševina i artefakata pa njihov opis primarno gradi na temeljima osobnih istraživanja *in situ*, ali i izvještaja rimskih učenjaka te historiografa. Iako je njegova rekonstrukcija dotične materije bila, dakle, činjenično bliža istini od Benediktove, ipak se ne može reći da joj se značajnije približila²⁰. Naime, poput ostalih srednjovjekovnih autora, i dotični je Grgur ponekad podložan navođenju neprovjerenih fakata, a dvojbeno je i njegovo razumijevanje te interpretacija latinskih natpisa – štoviše, i sam na jednome mjestu priznaje: *In hac tabula plura legi, sed pauca intellexi*²¹.

¹⁵ Ovaj je traktat pisan najvjerojatnije početkom 11. stoljeća, dakle više od stotinu godina prije *Čudesna grada Rima* i kompiliranja triju spomenutih djela.

¹⁶ Usp. Mazzocco, 1973, 173–174.

¹⁷ Potom se ova metoda još dugo vremena neće koristiti u antikvarnim djelima; sličan će pristup tek u 14. stoljeću primijeniti Giovanni Cavallini u svojem djelu *Polistoria de virtutibus et dotibus Romanorum*, o kojem će biti govora kasnije.

¹⁸ Usp. Mazzocco, 1973, 180.

¹⁹ Usp. James, 1917, 531–543.

²⁰ Usp. Mazzocco, 1973, 182.

²¹ Usp. Rushforth, 1919, 14–58.

2.2. Humanizam do sredine 15. stoljeća

Kada se govori o antikvarnim djelima 14. te posebno 15. stoljeća, zamjetno je da njihovi autori mnogo bolje, odnosno uz objektivniji kritički pristup, koriste povijesne izvore pri njihovu stvaranju. Također je u njima primjetan novi, humanistički odnos prema antičkim materijalnim ostacima, sačuvanim spomenicima, ali i rimskim institucijama te mitologiji, koji ne nameće, već naprotiv preispituje dotad prevladavajuću superiornost kršćanskih tekovina nad onima iz antičkoga vremena. Dapače, kod nekih se humanističkih autora događa potpuni obrat u odnosu na njihove prethodnike po peru pa oni sada rimsko nasljeđe, kako materijalno, tako i nematerijalno, ponovno ustoličuju kao temelj zapadne civilizacije. Bitno je također spomenuti da je jedna od najočitijih onodobnih aktivnosti humanista, kao direktna posljedica spomenute promjene u razmišljanju i stavu prema antici, bila gotovo opsesivna potraga za klasičnim latinskim tekstovima ili njihovim prijepisima, a za najdragocjenije su riznice ovakve vrste građe slovili poznati srednjovjekovni samostani (npr. Monte Cassino, Saint Gallen, Cluny, Einsiedeln, Reichenau i mnogi drugi)²². Naravno, takva su nerijetko uspješna traganja rezultirala i mnogo većim brojem latinskih tekstova koji su u ono doba ušli u optjecaj među intelektualnim krugovima humanista, a koji su, pak, pri istraživanjima i pisanju svojih djela sada imali na raspolaganju značajan broj različitih povijesnih izvora među kojima su se vremenom iskristalizirali oni najkvalitetniji i najpouzdaniji. Ovo je razdoblje 14. i 15. stoljeća slijedom zaživjelog interesa za različite aspekte antičke kulture osim, dakle, procvata filoloških istraživanja klasičnih latinskih tekstova donijelo i početne impulse u arheologiji raznorodnih rimskih ruševina. Proučavanje epigrafije, a također i numizmatike uzelo je maha, nastaju prve značajnije kolekcije i katalozi. Kao najagilniji se je sakupljač starih latinskih manuskripata isticao Poggio Bracciolini, koji je poduzeo više studijskih putovanja da bi pribavio iste te je tumarajući dospio sve do Portugala i Engleske. Najpoznatiji je, pak, kolekcionar latinskih natpisa i ostalih artefakata tada bio Ciriaco Pizzecolli, poznat i kao Cirijak iz Ancone (1391. – 1452.), koji je tragajući za njima višekratno preplovio cijelo Sredozemlje²³. Dotični je Jakinac značajno pridonio razvitku arheologije, ali i antikvarnih studija tvarnih antičkih relikata jer je prvi držao ovakve historijske dokaze jednakovrijednima literarnim

²² Usp. Mazzocco, 1973, 191.

²³ Svoje je putešestvije Ciriaco naširoko opisao u pismima raznim adresatima te u šest knjiga svojih *Komentara*, koji su sadržavali neprocjenjivu antikvarnu građu, uključujući i opise, crteže te mjere različitih znamenitih zdanja. Nažalost, Cirijakova je pisana ostavština bila uništena u velikom požaru knjižnice Sforza u Pesaru (1514.). Usp. Ashmole, 1959, 26.

izvorima²⁴. Svi se ovi materijalni ostaci slavne prošlosti ne razmatraju, dakle, više samo kao puki dokazi postojanja nje same, već prvi put postaju i vrijedna vrela za proučavanje same njezine biti²⁵, odnosno, zajedno s novootkrivenim manuskriptima, sredstva za potpunije razumijevanje problematike različitih kulturnih te sociopolitičkih razdoblja rimske Republike i Carstva od legendarnoga osnutka Rima 753. godine prije Krista do njegova konačnoga pada 476. godine. Antikom očarani humanisti u ono su se doba zdušno dali i na tada gotovo donkihotovski posao sprječavanja sustavnoga uništavanja rimskih spomenika i raznošenja njihova kamenog materijala radi izgradnje novih građevina – bila je ovo višestoljetna praksa velike većine pučanstva nastala zbog nedostatka senzibiliteta prema reliktima prošlosti, ali i zbog gorljivoga prijezira prema ranijoj poganskoj i protukršćanskoj kulturi. Poneki su se tadašnji entuzijasti okušali i u njihovoj restauraciji, no sve ovo prije navedeno bilo je u najboljem slučaju tek s polovičnim uspjehom²⁶. Imajući, dakle, u vidu nove izvore starih vremena, kako opipljive, tako i pisane, u duhu vremena puno prijemčivijeg za antičko povijesno nasljeđe te u skladu s egzaktnijom metodologijom istraživanja nastaju antikvarna djela 14. i 15. stoljeća, zbog svih maloprije nabrojanih činjenica mnogo točnija od onih iz razdoblja srednjega vijeka, no ipak ne bez nedostataka. I nadalje su autorovo filološko obrazovanje i njegova umješnost u iščitavanju latinskih natpisa važni faktori u interpretaciji teksta, odnosno posljedično u donošenju točnih zaključaka vezanih uz obrađivanu temu istraživanja. Također, iako je porasla dostupnost raznorodnih vrsta izvora, svejedno se podosta istraživanja provodi te djela piše uz većinsko korištenje jedne dominantne vrste, iako je samorazumljivo te iz današnje perspektive vrlo očito da su najkvalitetnija onodobna antikvarna djela nastala podjednakom utilizacijom i arheoloških, kao i literarno–historiografskih vrela, koja su njihovim promućurnim autorima međusobno poslužila kao korektivi u iznalaženju što preciznijih konkluzija. Pogotovo je ovakva metoda bila zahvalna pri istraživanjima funkcije, podrijetla i značenja antičkih spomenika te pri rekonstrukciji ruina. No, svejedno, ako za kriterije uzmemo standarde koje je svojim *Starinama* postavio Varon, može se kazati da su sva antikvarna djela, kako srednjovjekovna, tako i humanistička, do pojave Biondova *Obnovljenog Rima* nedovoljno cjelovita jer tek parcijalno obrađuju ukupnost rimskih antičkih monumenata te institucija i/ili nedovoljno definirana jer ne vrednuju podjednako čitav raspon ponuđenih izvora. A onima, pak, malobrojnim autorima, koji svojim djelima ipak uspijevaju obuhvatiti različite aspekte rimske kulture – primjerice Giovanni Cavallini i njegova *Polistoria de virtutibus et dotibus Romanorum*

²⁴ Usp. Brown, 1999, 84.

²⁵ Usp. Mazzocco, 1973, 193.

²⁶ Usp. Weiss, 1969, 90–104.

– manjka one Varonove i Biondove sposobnosti sustavne rekonstrukcije obrađivane građe²⁷, ali na kraju krajeva – ipak još uvijek – i objektivnosti.

Unatoč tomu što su njegove zasluge i postignuća u arheološkim istraživanjima mnogo neznatnija od onih u filologiji, Francesca se Petrarca (1304. – 1374.) može smatrati začetnikom humanističkih antikvarnih studija iako je, doduše, prije njega Cola di Rienzo dao zamah proučavanju antičkih starina, no nažalost od djelovanja potonjeg na ovome polju nije ostalo nikakvih pisanih tragova²⁸. Materijalni ostaci antike Petrarci nisu bili primarno u fokusu interesa pa je slijedom toga posjedovao tek osnovno znanje epigrafije te je često zanemarivao vrijednost starorimskih natpisa kao izvora podataka o antičkome vremenu, a u opisima arheoloških ostataka nedostajalo mu je njegove specifične kritičke analitičnosti, koju je manifestirao kada je pisao o latinskim tekstovima. Numizmatiku je, s druge strane, počesto znao koristiti kao vrelo za studij antike²⁹, a ponajviše je proučavao ikonografiju prikaza na kovanicama. Možemo, dakle, kazati da se Petrarca u svojim djelima više divi antičkim ostacima, nego što ih zaista koristi kao povijesne izvore. Upravo je ova njegova očaranost rimskim arheološkim spomenicima, a ne istraživačka želja za njihovom što točnijom rekonstrukcijom, u samoj biti Petrarčina antikvarizma³⁰. Ovaj je pjesnik 1341. godine ovjenčan lovorovim vijencem (*poeta laureatus*) na rimskome Kapitoliju, odnosno najvažnijom onodobnom pjesničkom nagradom, koja mu je dodijeljena za njegov cjelokupni dotadašnji poetski opus, ali i za rad na tada najrecentnijem djelu, slavnom latinskom epu *Afrika*³¹, u čijoj se osmoj knjizi među ostalim iščitava i Petrarčina zanimanje za rimske ruševine³². Nekoliko mjeseci potom, inspiriran ovim posjetom Vječnomu gradu i njegovim zdanjima, piše pismo prijatelju Giovanniju Colonna, koje je objavljeno među *Prijateljskim pismima* (*Familiarium rerum libri*), a u kojem ushićeno reminiscira o nedavnim šetnjama po rimskim povijesnim lokacijama punima ostataka antičkih vremena. Mnogi stručnjaci ovu epistolu, u kojoj Petrarca ne opisuje mnogobrojne spomenike na koje je bio nabasao, već ga mnogo više zanima njihova metaforička moć evociranja slavni rimskih povijesnih događaja, ličnosti i razdoblja, smatraju prvim humanističkim antikvarnim spisom³³. Unatoč tomu, Petrarca ovdje svejedno prihvaća neke ustaljene, no zastarjele i netočne srednjovjekovne koncepcije, primjerice pokoju krivu tezu iznesenu u *Čudesima grada Rima* (recimo onu da je pepeo Gaja

²⁷ Usp. Mazzocco, 1973, 196–197.

²⁸ Usp. Ghisalberti, 1928, 3–4.

²⁹ Poznato je da je Petrarca čak i posjedovao malu kolekciju rimskoga kovanog novca.

³⁰ Usp. Mazzocco, 1973, 198.

³¹ Ovaj je latinski spjev u heksametrima Petrarca započeo pisati oko 1338. godine, a dovršavao ga je otprilike u isto vrijeme kada je i postao *ovjenčanim pjesnikom*.

³² U stihovima 862–951 osme knjige pjesnik piše o tome kako kartaško izaslanstvo, po potpisivanju primirja u senatu, razgledava rimske znamenitosti u pratnji lokalnog vodiča. Ovaj je dio pjevanja pisan kao stihovani itinerar: razgled počinje pred Kapenskim vratima te ide preko nekih brežuljaka pa Marsova polja, Panteona i Tibera sve do Kapitolija.

³³ Usp. Mazzocco, 1973, 200.

Julija Cezara pohranjen u vršku vatikanskog obeliska ili da je Panteon bio nekoć posvećen božici plodnosti Kibeli, u Rimu poznatoj i kao *Magna Mater*, čiji je kult onamo bio uvezen iz Male Azije³⁴. U pismu također prenosi i srednjovjekovnu legendu koja pripovijeda da je Oktavijanu Augustu sibilskim proročanstvom bio najavljen Kristov dolazak³⁵. Niti je Petrarca, dakle, bio arheolog i topograf niti je imao želju to postati, već je smatrao svojom odgovornošću među suvremenicima potaknuti senzibilitet i interes prema rimskim ruševinama te posredstvom njih prema antičkoj kulturi općenito. Premda nije smatrao shodnim spojiti arheologiju i filologiju, odnosno podjednako iskoristiti sve povijesne izvore, koje su u ono doba nudile obje znanosti, te tako zadati početni impuls začetku modernih antikvarnih studija – kao što će to stotinjak godina kasnije učiniti Flavio Biondo – ipak je dao velik doprinos izučavanju ruševina rimske prošlosti uzevši po prvi puta upravo antičke autore i djela, a ne dotad preferirane srednjovjekovne, za glavni izvor pri istraživanjima te proširivši ideju da se nejasno i tajnovito značenje razrušenih rimskih spomenika dobrim dijelom može razotkriti iščitavajući klasična djela rimske antike³⁶.

Vrlo je važan doprinos proučavanju, pak, antičke mitologije u 14. stoljeću dao Giovanni Boccaccio (1313. – 1375.), koji 1350. godine po narudžbi kralja Huga IV. Ciparskog počinje pisati raspravu *De genealogiis deorum gentilium*³⁷. Kako je sam autor zapisao, nakana mu je bila na jednome mjestu skupiti sve poznate mitološke fragmente, a prikupljenu građu uobličiti u rodoslovlja. Iako je među ostalim pisao o rimskim božanstvima, Boccaccia nije pretjerano zanimao stari rimski svijet, njegovi sačuvani spomenici i preostale ruševine. Rimska ga je mitologija zaokupljala zbog osobnog zadovoljstva koje je osjećao pri njezinu proučavanju, a ne kao jedna od manifestacija rimske civilizacije. Stoga se pri njezinoj interpretaciji nije strogo ograničavao varonovskim sustavom božanskih bića te ju je nastojao prikazati u što širem kontekstu i rekonstruirati cjelokupni antički religijski kompleks. U ovome djelu Boccacciu nisu bili primarni povijesni i filozofski aspekti božanstava, odnosno različitih mitova, koji su za njega *fictiones poeticae*, već mu je najinteresantnija njihova vrijednost kao jednoga od oblika pjesničkog izraza. Kao mitograf je ipak osjećao obvezu istražiti te u samo djelo uključiti i simboličko značenje antičkih bogova. Za istraživanje je autor prvenstveno koristio primarne, antičke izvore, načelno

³⁴ Potonju je tezu Petrarca kasnije ispravio u svome djelu *De remediis utriusque fortunae*, pisanom od 1354. pa do 1360. godine.

³⁵ Usp. Mazzocco, 1973, 201.

³⁶ Usp. Weiss, 1964, 109–209.

³⁷ U ovome nam je kratkom pregledu antikvarnih studija do vremena Flavija Bionda prije svega namjera prikazati samo najznačajnija djela i autore koji su se u većoj ili manjoj mjeri doticali topografije grada Rima, zatim njegovih materijalnih, arheoloških ostataka te sačuvanih spomenika, a zbog svrhovitosti, kojom čine ovaj diplomski rad zaokruženijim, te relevantnosti koju općenito imaju za kunsthistoričarsku struku, ali i zbog ograničenosti nužnim gabaritima ovoga rada. No, kako je Boccacciov književni opus jedan od stožernih u povijesti svjetske književnosti, neka nam ovdje bude dopušteno u nekoliko rečenica prikazati ovo njegovo djelo koje isključivo obrađuje mitološku komponentu antikvarizma. No, ako ćemo pravo, i ona je vrlo korisna za povijest umjetnosti, točnije za izučavanje ikonologije kao njezine znanstvene discipline.

točnije od srednjovjekovnih, no svi su oni isto tretirani, kao pouzdani i jednakovrijedni, dakle nekritično, a nije se potrudio ni razriješiti različite, često i dijametralno suprotne verzije nekih mitova koje je nalazio u pisanim izvorima ili bi, pak, analizirajući takve slučajeve jednostavno zaključio da su u tim mitovima različitim božanstvima nadjenuta ista imena. Iako se, dakle, po nekim svojim karakteristikama i autorskim postupcima djelo *De genealogiis deorum gentilium* još uvijek mora svrstati u književnu produkciju srednjega vijeka, ipak je kroz čitavo renesansno doba ostavilo dubok trag u europskim kulturnim te umjetničkim krugovima kao najpoznatije i najpriznatije vrelo mitoloških podataka.

Kao što je ranije bilo spomenuto, nakon Varonova djela *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* prvi je cjelovitiji te opsežniji spis koji za temu ima sve aspekte rimskih starina *Polistoria de virtutibus et dotibus Romanorum* Giovannija Cavallinija³⁸, pisan između 1343. i 1352. godine u deset knjiga i posvećen papi Klementu VI. U po jednoj se knjizi ovoga spisa redomice obrađuju: atributi Rima (*invicta, beata et eterna; potissime corporali presentia*) i etimologija njegova imena (*romi-* / moćno, snažno), zatim izvrsnost njegovih najistaknutijih građana (od vladara i magistrata do papa i prelata), materijalna i metaforička pojavnost križa (kao moćnoga simbola civilizacijske distinkcije), podrijetlo i vrste starorimskih igara (cirkuskih, kazališnih); a najiscrpnije (od 6. do 9. knjige) Cavallini razlaže o rimskoj gradskoj topografiji uglavnom se uklapajući u dotadašnje ustaljene obrasce proučavanja i opisivanja ove tematike, obično bez opisa lokaliteta, već samo uz navođenje toponima (otkrivenog u ranijim tekstualnim izvorima)³⁹. Ovo je djelo po priznanju samog autora podosta derivativno te je trebalo poslužiti njegovim suvremenicima, napose građanima Rima, kao poticaj i uvod u detaljnije proučavanje dotične materije, odnosno ranijih djela slične tematike. Budući da je Cavallini smatrao da između antičkoga doba, čijim se pisanim izvorima uglavnom poslužio pri radu na ovome spisu, te njegova doba ne postoji diskontinuitet, već neprekinuta stalnost povijesnih promjena, *Polistoria* je strukturirana poput niske *koincidencija* staroga i novoga, politeističkoga i monoteističkoga, odnosno poganskoga i kršćanskoga svijeta⁴⁰. Iako mu je namjera bila napisati sveobuhvatno, pregledno, jasno i jezgrovito djelo, u tome većim dijelom ipak nije uspio. Naime, *Polistoria* je na mjestima prilično nesustavna i zbrkana u iznošenju sklopa povijesnih, arheoloških, etnografskih, mitoloških te inih podataka koji se tiču antičkog, ali i kasnijih dominantno kršćanskih razdoblja. Ovo je djelo još uvijek prožeto duhom srednjovjekovlja, primjerice zbog nedostatka distinkcije, odnosno jasne granice između antike i srednjega vijeka, koja je ipak u određenoj mjeri nužna, a koja se u kasnijim humanističkim spisima redovito definirala. Međutim, po metodologiji je ipak

³⁸ Ponegdje se u literaturi prezime ovoga učenjaka može naći u ponešto drugačijoj varijanti – *Caballini*.

³⁹ Usp. Špikić, 2006, 42–43.

⁴⁰ Isto, 42.

prevladavajuće humanističko jer se uglavnom oslanja na klasične izvore (Cicerona, Livija, Salustija, Ovidija, Vergilija, Frontina, Makrobija itd.), pri čemu je sam autor prilično selektivan i kritičan u procjeni njihove vrijednosti te korisnosti. Nadalje, Cavallini zanemaruje većinu nepozvanih srednjovjekovnih legendi, a za izvore dosta upotrebljava dostupne materijalne, posebice arheološke ostatke. Sve je ovo spisu kasnije priskrbilo etiketu do tog vremena najcjelovitijeg pregleda rimskoga nasljeđa. Ipak, u doba neposredno po njegovu nastanku djelo je među onodobnim učenjacima, koji su se bavili sličnom građom, nažalost prošlo uglavnom nezamijećeno⁴¹.

U jednoj epistoli, pisanoj nakon posjeta Rimu 1398. godine, humanist i pedagog Petar Pavao Vergerije stariji (lat. *Petrus Paulus Vergerius*, tal. *Pier Paolo Vergerio*; 1370. – 1444.)⁴² upoznaje adresata s antičkim ruševinama, ali također, u skladu s duhom vremena, i s kršćanskim znamenitostima⁴³. Kršćanski Rim za Vergerija ima prvenstvo, no to ga svejedno ne priječi da uz divljenje razlaže o rimskoj civilizaciji i ruinama kao opipljivim svjedocima slavne prošlosti, baš poput Petrarce⁴⁴, te da priželjkuje reafirmaciju njihove veličajnosti. A poput drugih humanističkih vizionara i stariji Vergerije u pismu odlučno kritizira onodobnu destrukciju antičkih spomenika. Ovaj je istarski humanist jedan od najvažnijih predšasnika petnaestostoljetnih, ali i kasnijih antikvarnih autora zbog akcentiranja značaja i sugestivnosti tvarnih rimskih ostataka te inzistiranja na očuvanju svjedočanstava opstojnosti zajedničkih nam antičkih predaka – kako tekstova, tako i artefakata – kao i zbog utjecaja njegovih ranih spisa na razvoj cjelokupnosti humanističke prijemčivosti za starine. Iz ovih razloga Vergerije bijaše idealan medijator između Petrarce i njegova opusa te autora kvatroćentističkoga, a naročito firentinskog antikvarizma⁴⁵.

Među antikvarnim spisima nastalima početkom 15. stoljeća vrijedno je spomenuti dva koja su pobliže problematizirala topografiju grada Rima. Prvi je od njih nastao nastojanjem do danas anonimnog autora te nosi naziv *Tractatus de rebus antiquis et situ urbis Romae*, a drugi je epistolarni spis grčkog diplomata, učenjaka, podučavatelja, prevoditelja i predvodnika onodobne popularizacije grčke književnosti u Italiji, kao i općenito na čitavu Zapadu, Manuela Krizolorasa (o. 1350. – 1414.) *Usporedba drevnoga i novoga Rima*, poznat i pod naslovom Σύγκρισις (lat. *Comparatio*)⁴⁶, pisan starogrčkim jezikom te upućen bizantskomu caru Manuelu II. iz dinastije

⁴¹ Usp. Mazzocco, 1973, 206–212.

⁴² Ovoga su istaknutoga humanista rođenog u Kopru, koji je djelovao na samome razmeđu srednjega vijeka te renesanse, sebi bile prisvajale talijanska, kao i slovenska historiografija, a u posljednje se je vrijeme dotičnoj praksi priključila i hrvatska.

⁴³ Usp. Smith, 1934, 215.

⁴⁴ Vergerije je bio detaljno upoznat s Petrarčinim opusom. Za objavu je priredio *Afriku* te napisao piščevu biografiju.

⁴⁵ Usp. Špikić, 2006, 61–70.

⁴⁶ U antičkoj se je literaturi termin *synkrisis* referirao na komparativnu jukstapoziciju ljudi ili stvari, a rjeđe pojava ili događaja. Budući da je u sebi sadržavao i svojevrstan agonalan element, prvotno je bio usko vezan uz raspravu, odnosno debatu kao književni žanr, bilo u prozi ili stihu. Slijedom ovih se je odlika naknadno razvio u odmjerenom redanju sličnosti i različitosti među protagonistima u svim literarnim rodovima. U retoričkoj je, pak, teoriji *synkrisis* pretpostavljao i pohvalnicu. Usp. Gärtner, 2006, e1.

Paleologa. Oba su ova djela nastala oko 1411. godine⁴⁷. *Tractatus*⁴⁸ još uvijek nasljeđuje medievalne uzore, u prvom redu *Mirabilia*, a odlikuje se izrazitom nepouzdanošću iznesenih podataka, koja mjestimice gotovo prerasta u manipulaciju istih (izmišljene ili iskrivljene etimologije, pogrešna lociranja spomenika, domišljanje „učenih dokaza“, brkanje urbanih toponima, očigledna nagađanja i nedostatak bilo kakvoga neposrednog uvida itd.). No, s druge se, pak, strane u duhu rađajućega humanizma tematski posve posvećuje antičkim zdanjima i spomenicima te ignorira legende kao eventualna vrela informacija⁴⁹.

Krizoloras, pak, svoju poslanicu bazira na dualitetu između onoga što je o Rimu jednoć pročitao te vlastite osjetilne doživljenosti Vječnoga grada pa rezimira da mu se on (Rim) čini neizmjerljivo krasnijim uživo, negoli mu se ikada bio učinio u mašti. Cara Paleologa također obavješćuje da su materijalni tragovi slavni rimskih vremena gotovo potpuno uništeni, bilo naturalnim ili pak izvještačenim ljudskim silama. Ipak, grčki pisac među ovim ruinama nalazi dostatnu građu za oslikavanje misaonih slika negdašnjega središta svijeta u svojoj veličajnosti. Krizoloras je u *Usporedbi drevnoga i novoga Rima* posebno fasciniran reljefima na koje je nailazio po dotada preživjelim memorijalnim stupovima, trijumfalnim lukovima i sarkofazima ili na fragmentima istih, nastojeći njihovim pomnim promatranjem поблиže upoznati svakodnevicu starih Rimljana, kao i njihova obličja. Iako bi sam naslov to mogao sugerirati, okosnica ovoga spisa ipak nije težnja za prikladnom komparacijom republikanskog ili carskoga s kršćanskim, već staroga s novim Rimom – a to je za istočnjaka Krizolorasa, razumljivo, odvajkada bio njegov rodni Konstantinopol. Inovativno nastojanje ovoga učenjaka za razotkrivanjem višega duhovnog smisla među razbacanim preostacima rimskih ruševina, kojim je prožeto ovo čitavo djelo, pobudilo je novi humanistički stav prema toj materiji, koja sada postaje više od pukoga materijala i slijedom toga predmetom sve sustavnijih restauracija⁵⁰.

U 15. stoljeću nekritički tretiran srednjovjekovni element u istraživanju rimskih starina, kako materijalnih, tako i onih nematerijalnih, gotovo posve gubi. Ipak, te karakteristike nije posve lišeno prvo značajnije antikvarno djelo promatranog stoljeća, *Descriptio urbis Romae eiusque excellentiae* Nicolò Signorilija (o. 1360. – o. 1430.), dovršeno oko 1430. godine. Po svrsi njegova nastanka i metodologiji istraživanja slično je prethodno spomenutom Cavallinijevu spisu pa tako ovaj autor također obrađuje razne aspekte, kako antičkog, tako i kršćanskoga rimskog nasljeđa, pomoću pisanih, arheoloških te posebice epigrafskih izvora, a u cilju ponovnog uvođenja reda u gradski civilni te crkveni sustav pa potom, promatrajući šire, uspostavljanja

⁴⁷ Usp. Špikić, 2006, 101.

⁴⁸ Neki recentniji istraživači ovaj spis oprezno atribuiraju jednome rimskom humanistu imenom Francesco da Fiano (o. 1350. – o. 1420.).

⁴⁹ Usp. Špikić, 2006, 112–115.

⁵⁰ Isto, 116–123.

primata Rima i papinstva u političkom, religijskom i kulturnom smislu – sve po napatku pape Martina V. – do te mjere da djelo na mjestima gotovo poprma obilježja političke propagande⁵¹.

Otprilike u vrijeme kada je Signorili završio s pisanjem svojega djela, Poggio Bracciolini (1380. – 1459.) započinje s radom na spisu *De varietate Fortunae* (1431.) – prvom doprinosu antikvarnim studijima koji posve kritički obrađuje pisana vrela srednjega vijeka. Do spisa su o prevrtljivosti božice Sreće (ili Sudbine) antikvarne, a osobito topografske studije prije svega bile uglavnom subjektivizirana svjedočanstva o inspirativnosti antičkih monumenata, relikata i lokaliteta, kontemplacije o veličajnosti civilizacije antičkih praotaca ili, pak, lamentacije o teškoj ruiniranosti njezinih tvarnih tragova. Iako Poggio, dakle, uvažava i još uvijek dijelom nasljeđuje ovu tekstualnu tradiciju, tretira je – za razliku od svih dotadašnjih autora – oprezno te s dozom veće kritičnosti⁵². Ovo se djelo, zgotovljeno 1448. godine, sastoji od četiri knjige, a o antičkom se Rimu i povijesti njegove propasti detaljnije piše u prvoj. Ondje Poggio među ostalim razlaže o tadašnjem stanju rimskih ruševina i o njihovu povijesnom značenju usredotočujući se u duhu humanizma i na klasične literarne – prije svega na Amijana Marcelina, Svetonija i Frontina – i na tada poznate arheološke izvore te proučavajući njihove strukture, natpise i toponime, ali i neke tehničke elemente poput načina gradnje, odnosno građevnog materijala. Također, u određenoj su mjeri na ovog autora zasigurno utjecala dva djela, čija su filozofska polazišta bila sukladna onom razmatranog spisa, a koja su napisali slavni mu trećentistički prethodnici: Petrarcovo djelo *De remediis utriusque fortunae* i *De fato, fortuna et casu*⁵³ talijanskoga humanista te govornika Coluccia Salutatija (1331. – 1406.)⁵⁴. Iako u mnogo ograničenijem opsegu, Poggio se ne libi koristiti ni srednjovjekovnim spisima, naravno ako mu se učine pouzdanima, ali ni djelima grčkih autora koji su pisali o Rimu i djelovali u njemu (npr. Dionizije Halikarnašanin, Publije Elije Aristid), no s druge, pak, strane sasvim zanemaruje numizmatiku kao možebitno koristan povijesni izvor. Po svojoj je metodologiji istraživanja, a slijedom toga i historiografskoj točnosti, Poggio nadišao sve svoje prethodnike, a mnogi su rezultati njegovih istraživanja do danas ostali nepobitni. Njegov je stav prema rimskome materijalnom, kao i nematerijalnom nasljeđu također

⁵¹ Usp. Mazzocco, 1973, 213–214.

⁵² Usp. Špikić, 2006, 161–168.

⁵³ Usp. Kajanto, 1986, 25–26.

⁵⁴ Inače, Salutati je od 1375. godine do svoje smrti vršio službu firentinskoga kancelara, a poznat je i kao pronalazač Ciceronovih pisama *Ad familiares* te vrstan stilist. Poradi svojega je pomnjiva kritičkog pristupa iščitavanju latinskih rukopisa antičkih autora smatran jednim od začetnika moderne filološke metodologije. Salutati je bio jedna od središnjih figura ranoga humanizma. No, kada se govori o antikvarnim studijima, a posebice o proučavanju tvarnih starina, treba istaknuti specifičan stav ovoga talijanskog humanista o toj materiji. Naime, Coluccio je materijalnim ostacima i spomenicima antike nijekao bilo kakvu značajniju moć pri otkrivanju novih spoznaja o povijesti i kulturi promatranog razdoblja, a u najvećoj je mjeri, poput Boccaccia, preferirao literarne izvore koji su iznosili mnoge dodatne dimenzije iščitavanja, osim samoga njihovog doslovnog značenja – kao što je po njemu to bio slučaj s opipljivim reliktima starorimske civilizacije. Budući da, dakle, Salutatijev fokus istraživanja ne bijaše na potonjima, njegov smo inače vrlo znatan humanistički opus u ovome pregledu ipak odlučili izostaviti. Usp. Špikić, 2006, 44–60.

inovativan. Naime, za razliku od stoljećima prevladavajućeg mišljenja da kršćansku civilizaciju i kulturu treba promatrati kao nadgradnju ranije rimske te samim time superiorniju, Bracciolini smatra da takav neobjektivan pristup priječi potpuno razumijevanje rimskog svijeta i zamagljuje cjelovit uvid u svu ljepotu rimske umjetnosti. Također, u spomenutoj prvoj knjizi *De varietate Fortunae* ovaj humanist s prijezirom osuđuje tada aktualno razaranje antičkih spomenika, kao i beskrupulozno razvoženje njihove kamene građe⁵⁵. Ipak, pri radu na ovome djelu Poggiu nije bio cilj sustavno izložiti topografiju staroga Rima, kao ni njegovu nematerijalnu ostavštinu poput običaja, mitologije te religije, političkih institucija i sličnoga, već samo opisati do 15. stoljeća preživjele fizičke ostatke antičkih vremena pa se prva knjiga *O promjenljivosti Sreće* ne može označiti zaokruženom ni u bilo kojem pogledu cjelovitim antikvarnom studijom⁵⁶.

Mimo antikvarnih postupaka opisivanja te pokušaja rekonstrukcije antičke materijalne i nematerijalne baštine, u 14. se stoljeću javlja i drugi pristup koji u žarište istraživanja stavlja estetsku kvalitetu i strukturno–građevinsku analizu rimskih ruševina. Pripadnici su, dakle, ove antikvarne struje proučavali njihove proporcije, mjere i forme jer su držali da će na taj način doći do spoznaja o izvornoj ljepoti i estetskom učinku starih spomenika. U ovim su im postupcima jedini prethodnici bili srednjovjekovni učenjaci Hildebert iz Lavardina i već spomenuti *Magister Gregorius*⁵⁷. No, dok su se potonji istražujući materiju samo pasivno divili simetričnosti, eleganciji, ljepoti i stilu antičkih spomenika, humanistički su istraživači⁵⁸ svoje analize trudili aktivno uključiti u teoretska promišljanja o njima suvremenoj arhitekturi te u konačnici temeljem istih i u praksi nasljedovati stil rimskih arhitekturnih i skulpturalnih monumenata. Najraniji je primjer ovoga smjera antikvarnih studija *Iter Romanum* Giovannija Dondija (o. 1330. – 1388.), djelo pisano nakon autorova studijskog putovanja u Rim 1375. godine. Iako bi se po naslovu to dalo naslutiti, ovaj spis ipak nije koncipiran u formi itinerara, već u njemu Dondi donosi tehničke opise i karakteristike, proporcije i mjere⁵⁹, a ponekad i komparacije struktura nekih značajnijih antičkih te kršćanskih spomenika grada Rima⁶⁰. Također uspoređuje svoja istraživanja s onima drugih učenjaka, a ako bi mu tijekom terenskih analiza spomenika za oko zapeli kakvi latinski natpisi koji su se nalazili *in situ*, u spisu bi usput prenio i njihove tekstove, no zbog autorova neiskustva u epigrafiji oni su nerijetko bili nepotpuni ili, pak, netočno navedeni⁶¹.

⁵⁵ Usp. Mazzocco, 1973, 215–217.

⁵⁶ Usp. Weiss, 1969, 63–65.

⁵⁷ Usp. Mazzocco, 1973, 180–181.

⁵⁸ Među njima su bili i znameniti ranorenesansni umjetnici, kipari i arhitekti Filippo Brunelleschi, Donatello te Leon Battista Alberti, čije ćemo djelo također spomenuti u ovome pregledu.

⁵⁹ Kasnijim je istraživanjima te analizama ovoga djela ustanovljeno da su kod Dondija mjerni podaci počesto bili netočni.

⁶⁰ Usp. Mazzocco, 1973, 218–219.

⁶¹ Usp. Weiss, 1969, 49–53.

Tijekom boravka u Rimu između 1432. i 1434. godine ranorenesansni *homo universalis* Leon Battista Alberti (1404. – 1472.) stvara *Descriptio urbis Romae*, poprilično kratko djelo koje također pripada spomenutom antikvarnom pravcu. Zbirka je to tehničkih, statističkih te mjernih podataka o rimskim znamenitostima, ali i informacija o njihovoj međusobnoj udaljenosti⁶² pa se može pretpostaviti da je ovaj Albertijev rad bio samo studiozna priprema za izradu nekog oblika vizualne rekonstrukcije Rima i njegovih značajnih spomenika (karte, kolekcije mapa ili sličnog prikaza), koju Alberti spletom okolnosti nažalost nikad nije stigao objaviti⁶³.

Među antikvarima razmatranoga doba izdvaja se također nekolicina onih koji su svoja istraživanja usmjerili isključivo prema proučavanju javnih – državnih, administrativnih i vjerskih – institucija te službi staroga Rima. Budući da njihova djela u potpunosti zanemaruju materijalni, spomenički i graditeljski aspekt antike – koji je Bionda ponajviše zaokupljao pri pisanju njegova spisa *Roma instaurata* – ovdje ćemo ih samo uzgred spomenuti. Pretpostavlja se da je najranije djelo ove vrste danas nažalost izgubljena studija čiji autor bijaše Gasparino de Barzizza (o. 1360. – 1431.), *De nominibus magistratuum romanorum libellus*, pisana vjerojatno u prvoj četvrtini 15. stoljeća. Traktat humanista Andree Fiocchija (o. 1400. – 1452.) pod naslovom *De magistratibus sacerdotisque romanorum libellus*⁶⁴ po svojem je dovršetku oko 1425. godine uživao veliku popularnost koja je zasigurno trajala i u narednim renesansnim desetljećima jer je, naime, svoje prvo tiskano izdanje doživio već 1475. godine u Veneciji. Po temi je i strukturi netom spomenutomu djelu podosta sličan spis *De muneribus Romanae rei publicae* Piera Candida Decembrija (1399. – 1477.), napisan oko 1433. godine, u kojem ovaj autor osim glavnoga predmeta iznosi i enejsko podrijetlo, kao i kratak opis nastanka grada Rima, a u epilogu pohvalu rimskoj vrlini (*virtus*). Još je jedan spis iste podvrste tijekom vremena izgubljen, kao i Barzizzin, a po tematici je srodan maloprije navedenima. Njegov je pisac istaknuti venecijanski liječnik te antikvar Giovanni Marcanova (o. 1414. – 1467.), a nosi naslov *De dignitatibus Romanorum triumphum et rebus bellicis*⁶⁵.

Niska će antikvarnih spisa spomenutih u ovome poglavlju, čiji su se revni tvorci redomice nadahnjivali na fragmentima utemeljiteljskih Varonovih *Ljudskih i božanskih starina* – dakako ukoliko im je *kairós* uopće dopustio s njima se jednoć upoznati – svoju kulminaciju imati u prvoj modernoj antikvarnoj studiji u punome smislu tih riječi, djelu *Roma instaurata* Forlijca Flavija Bionda. O raznim ćemo aspektima dotičnoga djela, njegovim korelacijama sa srodnim antikvarnim spisima, kao i o njegovu autoru te specifičnim značajkama razdoblja u kojem je ono nastalo, podrobno razlagati u sljedećim glavama ovoga diplomskog rada.

⁶² Usp. Mazzocco, 1973, 220.

⁶³ Usp. Weiss, 1969, 90–92.

⁶⁴ Ovaj je spis Fiocchi objavio pod pseudonimom Lucius Fenestella.

⁶⁵ Usp. Mazzocco, 1973, 221–229.

3. OSNOVNA OBILJEŽJA RENESANSNOG ANTIKVARIZMA

Talijanski povjesničar Arnaldo Momigliano (1908. – 1987.) u svojem je za kulturnu povijest revolucionarnom eseju *Antička povijest i antikvar* (*Ancient History and the Antiquarian*) objavljenome 1950. godine prvi put sistematičnije izložio teoriju renesansnog antikvarizma kao jednog od fenomena ključnih za razvoj onodobne misli. Po njemu, dakle, antikvarizam uključuje historijsku metodologiju koja se prije svega zasniva na sustavnom prikupljanju relikata prošlosti te njihovoj kritičkoj interpretaciji, a neraskidivo je povezan s ljudskom percepcijom vremena jer oblikuje slojevitost svijesti o prošlosti, upravo zbog prije spomenutoga kolekcioniranja raznovrsnih materijalnih, ali i nematerijalnih svjedočanstava prošlih vremena⁶⁶. U sljedećem je desetljeću ovaj historičar razvio ponešto kritičniji stav prema antikvarizmu pa je, oštro ga odijelivši od historiografije, među ostalim tvrdio da su antikvari bili nepovjerljivi prema literarnoj tradiciji te su voljeli dispartne i opskurne činjenice, a da s druge strane gotovo ništa nisu doprinijeli političkoj povijesti⁶⁷. Tada je humoristično „oslikao“ profil tipična antikvara kao učenjaka koji je oduvijek imao afiniteta prema povijesnim faktima, no ne i prema povijesti samoj⁶⁸. Nadalje, ne odbacujući ranije uvriježeno mišljenje o njihovoj pedantnoj privrženosti detalju, Momigliano je antikvare okvalificirao kao stručnjake kojima je nužno potreban sistematičan red, posebice pri skupljanju te obradi predmeta i podataka vezanih uz neki objekt njihova interesa, bilo da im sve to pripomaže u razrješavanju problema njihovih istraživanja ili ne – za razliku od povjesničara, koji su svoje studije po već ustaljenom običaju organizirali kronološkim slijedom⁶⁹.

Ubrzo nakon objavljivanja Momiglianova eseja talijanski je filozof i kulturni povjesničar Eugenio Garin (1909. – 2004.) u svojem djelu *L'Umanesimo italiano: filosofia e vita civile nel Rinascimento* (1952.) među ostalim pokušao proniknuti i u različite aspekte antikvarizma razmatrajući intelektualna djelovanja onodobnih filozofa i humanista iz dijakronijskoga gledišta, da bi nepunih dvadesetak godina poslije talijansko-britanski povjesničar Roberto Weiss (1906. – 1969.) u svojoj knjizi *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity* (1969.) prvi detaljnije raščlanio mnogobrojne razvojne etape ovoga renesansnoga kulturnog i znanstvenog fenomena.

⁶⁶ Usp. Acciarino, 2017, 485.

⁶⁷ Usp. Momigliano, 1990, 57–58.

⁶⁸ Isto, 54.

⁶⁹ Isto, 58.

Od šezdesetih godina prošloga stoljeća promišljanjima i studijama o antikvarnim studijima istakli su se i britanski povjesničar Peter Burke (r. 1937.) te talijanski klasični filolog Sebastiano Timpanaro (1923. – 2000.), a nešto kasnije, počevši od sedamdesetih godina, vrlo su velik doprinos poznavanju ove interdisciplinarnе grane proučavanja antičke povijesti i kulture svojim djelima dali američki kulturni povjesničar i lingvist Angelo Mazocco (r. 1936.) te njegov sunarodnjak, povjesničar Anthony Grafton (r. 1950.), kao i talijanski arheolog i povjesničar umjetnosti Salvatore Settis (r. 1941.)⁷⁰. Iako su svi spomenuti znanstvenici, svaki iz svoje perspektive i unutar područja svojega interesa, dali višeslojne te cjelovite interpretacije i analize raznih aspekata renesansnog antikvarizma, njegov koncept do danas još uvijek nije do kraja definiran zbog višestrukosti njegove naravi, koja je u renesansno doba reprezentirana mnoštvom supostojećih spoznaja i motrišta na prošlost, što se manifestiralo pluralnošću viševrsnih zapisa⁷¹.

Temelje je svježoj kvatročentističkoj percepciji antike i njezine uloge u povijesti već gotovo stotinjak godina ranije, dakle u prvoj polovini 14. stoljeća, svojim djelovanjem postavio Cola di Rienzo (1313. – 1354.). Potonja se tvrdnja ponajprije odnosi na njegovo otkriće te javno čitanje *Legis de imperio Vespasiani*, rimskoga epigrafskog teksta iz 70. godine urezanoga u brončanu ploču. Colino je štenje predstavljalo prekretnički trenutak *Trecenta* u procesu postupnog prijelaza s tada prevladavajuće medievalnog na novo humanističko razumijevanje te revalorizaciju antičkoga doba⁷². Otprilike u isto vrijeme talijanski su se protohumanisti Giovanni Colonna (1298. – 1343.) i Zanobi da Strada (1312. – 1361.) upustili u projekt revna pretraživanja knjižnica u potrazi za manuskriptima koji su sadržavali antičke tekstove, a prikupljali su te interpretirali i starorimske inskripcije. No, prapočetke ovoga oblika antikvarizma možemo iznaći čak i ranije, na samome početku predrenesansnog stoljeća kada su padovanski učenjaci Lovato Lovati (1240. – 1309.) i Albertino Mussato (1261. – 1329.) započeli s praksom prepisivanja nekih tada poznatih, ponajviše povijesnih spisa antičkih autora izbacujući iz njih stoljećima taložene srednjovjekovne utjecaje te prepravke. Međutim, naslov praoca renesansnih antikvarnih studija ipak bi trebao biti dodijeljen Francescu Petrarci, koji je započeo s intenzivnijim proučavanjem antičkih ostataka potaknut vlastitim pronalascima mnogih rukopisa rimskih pisaca⁷³.

⁷⁰ U 21. su stoljeću za razvoj teorije i raščlanjivanje povijesti ove discipline najzaslužniji: L. Barkan, W. Stenhouse, C. Dekesel, I. Herklotz, P. Miller, M. Centanni, E. McCahill, J. Cunnally, F. M. Fontana, K. Christian, B. De Divitiis, J. Carbonell, S. Bauer, D. Acciarino i G. G. Germain. Iako je u Hrvatskoj sistematično proučavanje antikvarizma još u povojima, ključan je poticaj za njegov razvoj u 21. stoljeću nekim svojim znanstvenim radovima i prijevodima stožernih tekstova dao Marko Špikić, a posebno knjigom *Humanisti i starine: od Petrarke do Bionda* izdanom 2006. godine u nakladi FF pressa. Prvo je ovo opsežnije djelo pisano hrvatskim jezikom koje sustavno obrađuje određene odsječke povijesti antikvarnih studija uglavnom obuhvaćajući i širi kulturni kontekst promatranih razdoblja.

⁷¹ Usp. Acciarino, 2020, e1–e2.

⁷² Ovaj je fragmentaran natpis, vjerojatno najkasniji sačuvani primjer komicijalne legislative, sadržavao dio zakona kojim su Vespazijanu bile dodijeljene cezarske ovlasti. Usp. Acciarino, 2017, 488; Crawford, 1996, 549–553.

⁷³ Usp. Acciarino, 2020, e2. Petrarca je, među ostalim, 1333. godine u Liègeu pronašao Ciceronov sudski govor *Pro Archia poeta*, a dvanaest godina poslije (1345.) u biblioteci veronske katedrale šesnaest knjiga pisama istog autora.

Renesansni se antikvarizam razvijao istovremeno s historiografskim promjenama rakursa u proučavanju prošlosti, zatim s inovativnim filozofskim tendencijama promišljanja koje su prkosile tradiciji srednjega vijeka te s novim filološkim trendovima inspiriranima otkrićima mnoštva manuskripata antičkih autora. Zbog ove kumulacije intelektualnih, kulturnih, kao i znanstvenih noviteta u Italiji 15. stoljeća, a imajući također uvid u onodobne sve intenzivnije arheološke aktivnosti, antikvarni su studiji tada, dakle, stekli optimalne preduvjete da postanu jednom od ključnih karika u novonastalom pristupu ukupnosti ljudskoga znanja prožetom duhom humanizma. Iako antikvarizam ranoga 15. stoljeća još uvijek nije bio posve usustavljen te se većina tadanjih humanista, koji su se bavili ovom građom, ne može bez dubioza nazivati antikvarima u potpunom smislu toga termina, poput svojih šesnaestostoljetnih nasljednika, antikvarna pitanja i tehnike svejedno postadoše dijelom njihovih intelektualnih aktivnosti, a jednako su tako *studia antiquaria* tada egzistirala kao novi te prilagodljivi pristupi prošlosti koje su učenjaci bili usvojili da bi nadograđivali svoja razna znanstvena ili pak društvena nastojanja⁷⁴.

Antikvari 15. stoljeća težili su razotkrivanju poveznica između starorimskih oku vidljivih ruševina s jedne strane te fundusa topografskoga znanja, koje se moglo iznaći u antičkoj literaturi, s druge. Trudili su se, dakle, pronaći fizičke dokaze koji bi korespondirali s tekstualnima, a u svrhu stvaranja širega historijskog konteksta. Ovakav je antikvarni poriv posebno došao do izražaja u Rimu, gdje su arheološki ostaci bili bitni za održavanje prominentnosti *Capitis mundi* te u direktnoj vezi s njegovom ulogom kontinuiranog i paradigmatškog uzora svim ostalim gradovima onodobne Europe. U Rimu je sve antikvarne entuzijaste također dodatno zaokupljao vrlo zahtjevan zadatak organizacije te sistematizacije golemo mnoštva ruševina i ostalih artefakata⁷⁵. U većem su, pak, dijelu tadašnjih moćnijih i bogatijih, ambicioznih te „samosvjesnih“ urbanih naselja, a napose talijanskih, antikvari postali glavni tragači u potragama za izgubljenim gradskim podrijetlima i priželjkivanim antičkim postancima, ali ne pod bilo koju cijenu, već nastojeći u okolnostima novopostignutoga pozitivizma istodobno podizati standarde dokaza te na njima temeljenih zaključaka⁷⁶. Za primjer se ovomu može uzeti kratak traktat o povijesti Siene, *De origine et vetustate urbis Senae* Francesca Patrizija (1413. – 1494.), nastao najvjerojatnije polovinom *Quattrocenta* te baziran na filološkim i – u nešto manjoj mjeri – epigrafskim izvorima, u kojemu ovaj sienski humanist dokazuje grčko podrijetlo rodnoga mu grada⁷⁷. Dotični se autor, dakle, u radu na ovome spisu barem dijelom koristi antikvarnim

⁷⁴ Usp. McCahill, 2009, 168.

⁷⁵ Usp. Wilson, 1998, 175–176.

⁷⁶ Za razliku od, primjerice, anonimnog pisca Traktata *de rebus antiquis* iz oko 1411. godine koji se (još uvijek) većinom oslanja na upitne i nepouz dane te legendama obojene podatke iz tadašnje perspektive već gotovo tri stoljeća starih *Čudesna grada Rima* koja uostalom i u gradnji strukture svog djela donekle nasljeđuje. Usp. Jacks, 1993, 89–93.

⁷⁷ Usp. Jacks, 1993, 88–89.

tehnikama i postupcima, kao uostalom i slavni Leonardo Bruni (o. 1370. – 1444.) u kapitalnom djelu *Historiae Florentini populi* dovršenom 1439. godine, kojim slavi firentinske korijene, što sežu sve do razdoblja rimske republike⁷⁸. Spomenuta su dva spisa gledajući iz društveno–političke perspektive tada ustvari bila međusobno suprotstavljena jer su nastajala u ozračju onodobna izrazita suparništva ova dva toskanska grada na svim područjima djelovanja⁷⁹. Iz potonjih se primjera može zaključiti da antikvarizam 15. stoljeća počesto nije bio sam sebi svrhom, odnosno nije izvirao isključivo iz znanstvenih pobuda, već je, dakle, mnogokad ovisio o bitnim političkim i diplomatskim ciljevima određenih kulturnih središta te je podupirao statuse tih gradova, kao i njihovih vlastodržaca⁸⁰.

Uzevši u obzir oba renesansna stoljeća, općenito se može kazati da je u tom periodu termin *antiquarius*, koji je označavao poklonika, kolekcionara, kao i proučavatelja antičkih predaja te preostataka, bio jedan od najtipičnijih te se tada posve jasno distingvirao od *historičara*⁸¹. Među glavnim, pak, onodobnim temama antikvarnih studija i motivima antikvarnih postupaka posebno mjesto zauzimale su propaganda, religija i patriotizam. Antikvari su, naime, počesto bili angažirani da bi unaprijedili, odnosno propagirali *agenda politica* raznih većih ili manjih talijanskih država, kao i njihovih moćnika⁸². Kada se, pak, raspređa o religiji kao temi antikvarnih djela, nužno je navesti činjenicu da je nekolicina prominentnih antikvara toga doba, zadojenih idejom kršćanskoga trijumfalizma (Maffeo Vegio, Egidio da Viterbo itd.), uspostavila održiv i skladan odnos između ranije poganske i tadanje kršćanske kulture te religije pa su slijedom istog tvrdili da se je prijašnji stari spontano transformirao u ondašnji Kristov Rim, a mnogobrojne su institucije, običaje te ostale aspekte *orbis Romani* smatrali prefiguracijama njihovih kršćanskih sljednika. Tako su, primjerice, po njima univerzalnost i kontinuitet carske vladavine direktno anticipirali papinsku vlast. No, domoljubna je tematika među trima spomenutima ipak bila najzastupljenija. Poneki su onovremeni antikvari (Flavio Biondo, Andrea Fulvio itd.) redovito koristili iznađene te ispitane historijske fakte da bi utjecali na osnaživanje ugleda i utjecaja svojih postojbina ili, pak, opravdali njihove političke ciljeve. Sasvim legitiman, katkada i hvalevrijedan postupak⁸³. Međutim, u ovoj je specifičnoj domeni bavljenja antikvarizmom

⁷⁸ Isto, 79–86.

⁷⁹ Moguće je također da je kasniji Patrizijev spis rađen upravo s intencijom da naglasi starije podrijetlo Siene u odnosu na ono omražena joj konkurenta sa sjevera te tako dodatno raspiri lokalpatriotski ponos Sienjana. Inače, koliko je intenzivno u to doba znalo biti protivništvo među nekim toskanskim gradovima govori i duhovita predaja po kojoj su Firentinci s užitkom (*con gusto*) običavali mokriti u rijeku Arno znajući da se njihov mrzak rival Pisa nalazi nizvodno.

⁸⁰ Usp. Wilson, 1998, 179.

⁸¹ Usp. Momigliano, 2012, 17.

⁸² Primjerice, u Rimu je 1466. godine vjerno i do u tančine insceniran raskošan antičkorimski trijumf (moguće na temelju Biondovih preporuka), čija je jedina svrha bila, dakako, politička – trebao je potvrditi premoć Pavla II. te papinsku svjetovnu vlast nad utjecajnim plemićkim obiteljima onovremenoga Rima. Usp. Modigliani, 2003, 143.

⁸³ Usp. Mazzocco, 2014/15, 125.

problematična činjenica da se glavnina učenjaka ipak tendenciozno služila neprovjerenim, legendarnim, katkada čak i posve izmišljenim podacima da bi potkrijepila neke svoje panegirike domajama pa su samim time postupice izgubili učenjački kredibilitet već i kod većine suvremenih im kolega, a kasnije, dakako, u potpunosti⁸⁴.

Krajem 15. i početkom narednoga stoljeća renesansni su antikvarni spisi većinom postali neraskidivo vezani uz vrijedne i poznate zbirke starina, koje su uglavnom bile u posjedu političke i klerikalne aristokracije ili su bile izložene na kraljevskim dvorovima, što je posljedično dovelo do bliska, ali podređena odnosa antikvara s onodobnim centrima moći. No, mimo potencijalnih neželjenih utjecaja potonjih, najznačajnija su antikvarna djela 16. stoljeća proizašla iz spomenutih najbogatijih te heterogenih kolekcija, poput one obitelji Farnese u Rimu, zatim medičejske u Firenci, obitelji Este u Ferrari ili madridske kraljevske kolekcije⁸⁵. Produkcija je, pak, studija ove vrste svoj kvantitativni vrhunac dostigla sredinom navedenoga stoljeća, u vrijeme kada je ova struka doživjela svoju punu zrelost potpuno utilizirajući dotadašnje spoznaje, klasifikacije i napredak dotle već ustaljene metodologije. Tijekom druge polovine *Cinquecenta* antikvarizam je, među ostalim, znatno doprinio i kronološkoj rekonstrukciji stare rimske povijesti, ponajprije zahvaljujući otkriću popisa glavnih rimskih magistrata naslovljenog *Fasti Capitolini* 1547. godine, ali i pomnim proučavanjima ostalih antičkih artefakata⁸⁶. Inače, kako su se renesansni antikvarni studiji tijekom mnogih desetljeća sve više razvijali, tako je proporcionalno tomu među najznačajnijim antikvarima promatranoga stoljeća (Onofrio Panvinio, Carlo Sigonio, Justus Lipsius itd.) rasla i razumljiva znanstvenička skepsa u potpunu pouzdanost literarnih vrela pa su se potonji sve više oslanjali na preživjele materijalne dokaze i službene povijesne dokumente smatrajući, dakle, da su literarna djela nužno protkana autorskom pristranošću dok isprave, poput spomenutih *Fasta*, kao i tvorni preostaci točnije te jasnije odražavaju historijske događaje na koje su se odnosili⁸⁷. No, unatoč sve naprednijim metodama i nekim nadasve značajnim djelima, povjesničarska je struka 16. te 17. stoljeća uglavnom deprecijativno tretirala doprinos antikvara, a oni historičari, koji su ga uopće uzimali u

⁸⁴ Notoran primjer ovoga tipa patriotskog antikvarizma predstavljaju spisi povjesničara i redovnika Anija iz Viterba (*Annio da Viterbo*; o. 1432. – 1502.). Naime, nakon što je Biondo u svojoj *Rasvijetljenoj Italiji* o rodnome mjestu ovoga dominikanca bio zapisao da je *civitas parum vetusta*, očito razjaren Anije u svojem se je spisu *Viterbiae historiae epithoma* iz 1482. godine sasvim ozbiljno raspisao o počecima njegova grada koji su po njemu sezali u vrijeme neposredno nakon biblijskoga velikog potopa te o njegovu utemeljitelju Noi glavom i bradom, a potom je ustvrdio da Viterbo bijaše značajno kulturno središte još u predrimsko doba. Anijevo je falsificiranje povijesnih fakata svoj nezavidan zenit postiglo u spisu *Antiquitatum variarum volumina XVII* objavljenom 1498. godine kojim je ovaj redovnik, koristeći se krivotvorinama što ih je bio atribuirao nekim antičkim autorima, iz samo njemu znanih razloga nastojao revidirati rimsku povijest prije Augusta, tj. carskoga doba. Usp. Fubini, 2003, 30–33. i 306–312.

⁸⁵ Usp. Acciarino, 2020, e4.

⁸⁶ Kapitolijski *Fasti* sadržavali su fragmentarne popise najvažnijih rimskih službenika te vojskovođa koji su nakon pobjeda trijumfalno ušli u grad, od ranoga 5. stoljeća prije Krista do Augustova doba. Ovi su popisi izvorno bili urezani u mramorne ploče koje su se nalazile na Rimskome forumu.

⁸⁷ Usp. Mazzocco, 2014/15, 124.

obzir, držali su antikvare nepotpunim povjesničarima koji su, doduše, svojim spisima i postupcima pripomogli u spašavanju fragmenata drevnih vremena, no ne u opsegu koji bi bio dovoljan za proglašavanje njihove djelatnosti „pravom“ poviješću.

U spomenutom su razdoblju, preciznije do sredine prve polovine 17. stoljeća, podjednako djelovali i antikvari i povjesničari koji su se bavili post-, kao i ne-klasičnim temama, a često bijahu međusobno nerazlučivi, no s druge su strane samo antikvari obrađivali antičke teme⁸⁸ i to prije svega poradi sveopćega strahopoštovanja prema kanonskim historijama grčkih i rimskih klasika⁸⁹. Iako je antikvarna tradicija i u kasnijim stoljećima generirala poneka bitna ostvarenja, postupan se i prirodan zalaz renesansnog antikvarizma zbio u ranom 17. stoljeću kada ovaj više nije mogao adekvatno odgovarati na sve zahtjeve novih znanstvenih strujanja, a istodobno su tada nastajući empirizam i filozofski skepticizam – gonjeni težnjom za začetkom nove faze u razvoju sveukupnoga ljudskog znanja – sve više potkopavali objektivnost antikvarnih istraživanja sumnjajući prije svega u znanstvenu pouzdanost izvora, što je onda impliciralo i nedostatnost pa čak i ništavnost metodologije dotične struke⁹⁰. Unatoč tomu, gotovo je do kraja ovoga stoljeća antikvarnim naučenjacima ipak omogućeno neometano bavljenje četirima sklopovima tema – institucijama, običajima, religijom te umjetnošću – koji tada još nisu bili potpali u domenu interesa političkih povjesničara jer su se svi oni, naime, najbolje mogli rastumačiti za historičare netipičnima, no antikvarizmu svojstvenim neliterarnim dokazima⁹¹.

U renesansnim je antikvarnim istraživanjima i studijama, za razliku od ranijih, provjeren te kritički interpretiran izvor, primarno – no ne isključivo – tekstualan, napokon postao nužno bazičan. Nadalje, antikvarna se je metodologija uglavnom unificirala iznjedriviši dva temeljna normativna postupka – katalogizaciju te interpretaciju. Katalogizacija je podrazumijevala pred-fazu prikupljanja velike količine podataka da bi se oni zatim pedantno dijelili u kategorije uzimajući, dakako, u obzir povećani broj raznih parametara – formalne, tipološke, geografske, historijske, sociopolitičke, lingvističke itd. Poslije ovoga su se deskriptivnog postupka u interpretativnoj fazi svi katalogizirani podaci amalgamirali, što je uključivalo njihovu usporedbu, utvrđivanje zajedničkih i distinktivnih karakteristika, kao i njihova mjesta te veza u onodobnome širem kulturnom kontekstu. U doba je renesanse također neophodnom postala i osobna opservacija (*autopsia*), koja je dodatno osiguravala pouzdanost antikvarne metodologije te omogućivala verifikaciju podataka, dokaza, hipoteza i otkrića od strane drugih učenjaka, a i kritičko je čitanje, kako primarnih, tako i sekundarnih izvora postalo uobičajeno. Trend humanističkoga prikupljanja antičkih artefakata i grupiranje istih u kolekcije djelovao je posebno

⁸⁸ Usp. Momigliano, 2012, 22. i 24.

⁸⁹ Isto, 26.

⁹⁰ Usp. Acciarino, 2020, e7. i e10.

⁹¹ Usp. Momigliano, 2012, 61.

poticajno na antikvarnu praksu jer je bitno olakšao multidisciplinarna istraživanja, a poglavito identifikaciju poveznica između različitih tvarnih preostataka i klasičnih latinskih tekstualnih izvora preobrazivši sveopće zanimanje renesansnih naučenjačkih krugova za sve antičko u sustavni pristup dotičnoj materiji. Onodobni su antikvarni studiji, dakle, kontekstualizirali spomenute zbirke koristeći nove tehnike i sredstva da bi shvatili svu slojevitost njihovih višestrukih značenja⁹². Antikvarni se spisi ovoga kulturno–povijesnog razdoblja mogu podijeliti u tri osnovne skupine: prvoj pripadaju oni u kojima su sakupljeni i razjašnjeni raspršeni te raznorodni podaci (*miscellanea*), a najčešće su naslovljeni *Variae* ili *Antiquae lectiones*, dok u drugu, pak, spadaju strukturirana i usustavljena djela gotovo enciklopedijskoga karaktera koja analitično izlažu antikvarne teme te pri njihovoj interpretaciji uzimaju u obzir i različite ekstrahirane suodnose, a često ih postavljaju u širi kontekst kulturnoga razdoblja. Treća skupina uključuje monografije koje donose preglede specifičnih tema.

Renesansni je, dakle, antikvarizam primarno kulturni fenomen u čijem je fokusu interesa bila interpretacija i komparacija heterogenih izvora novoustanovljenim metodama istraživanja, povrh kojih je stožerno mjesto bilo zauzelo kritičko iščitavanje latinskih literarnih vrela te potraga za njihovim komplementima među poznatim reliktima antičke prošlosti, kao i novim arheološkim te inim pronalascima, a sve u svrhu jasnijega razabiranja same srži istraživnog razdoblja. Stoga se renesansni antikvarizam ne može svesti – kakva je ponekad bila navada prijašnjih stoljeća – samo na kolekcionarstvo memorabilija drevnih slavni vremena ili pak na nedefinirano zanimanje, odnosno puku fascinaciju antikom. Doista, njegovo korijenje treba tražiti u studijima klasičnoga svijeta, iz čega je vremenom postupno evoluirao razvivši zasebnu metodologiju pristupa objektu istraživanja, koja je mogla biti valjano primijenjena u raznim humanističkim disciplinama, te nudeći svježije promišljanje prošlosti, što je u sprezi dalo podstrek onovremenim začecima interdisciplinarnosti, kao i novo žarište sveukupnomu intelektualnom životu renesanse⁹³.

3.1. Antikvarizam i umjetnici renesanse

Usporedno se s napredovanjem humanističkog aspekta antikvarizma u renesansi javlja te razvija i onaj umjetnički⁹⁴. Pojedini renesansni umjetnici također, dakle, nisu ostali imuni na nove antikvarne trendove, odnosno mogućnosti koje su im potonji pružali, kao i na posredan ili,

⁹² Usp. Acciarino, 2017, 498–499.

⁹³ Isto, 501–502.

⁹⁴ Usp. Mandowsky – Mitchell, 1963, 10.

pak, neposredan studij antičkih preostataka, odakle su crpili nove teme i motive, ideje i elemente za svoje umjetničke projekte. Za posredno su proučavanje antike nužni bili crteži struktura, fragmenata, relikata te artefakata, koji su se centrifugalno raspačavali njihovim nebrojenim kopiranjima. U doba su *Quattrocenta* glavno izvorište ovakvih materijala bili *Komentari* u prethodnome poglavlju spomenutoga, nadasve agilnog humanista Cirijska iz Ankone (*Ciriaco d'Ancona*), koji su obilovali opisima i prikazima antičkih spomenika i ruševina na koje je ovaj okretan trgovac i zaljubljenik u antičko nasljeđe naišao tijekom svojih mnogobrojnih putovanja Mediteranom⁹⁵. Ovo je razdavanje kopija, za koje možemo reći da su se prenosile iz ruke u ruku, bilo, dakle, tada prevladavajuća metoda diseminacije informacija o pojedinim primjerima materijalne ostavštine starih Rimljana. Vrlo su često ovakvi crteži kopirani u prethodno uvezane i stoga podesne „bilježnice“ (tal. *taccuini*), koje bi se onda vrlo lako mogle prenositi i koristiti, što je rezultiralo pravim malim zbirkama skica i crteža starina i umjetnina, razvrstanih po srodnim kategorijama⁹⁶.

Također, zanimljiva je te tada relativno uobičajena praksa, koja je posebno uzela maha u 16. stoljeću, bila vezana uz suradnju renesansnih antikvara s jedne te likovnih umjetnika s druge strane: naime, pri početnom razvijanju ideja svojih raznorodnih umjetničkih djela potonji su se uvelike služili savjetima antikvarnih znalaca, koji su se prije svega bili doticali ikonografskih programa dotičnih tvorevina, da bi njihovom još izrazitijom, kao i od stručnjaka potvrđenom konceptualnom koherentnošću djelovali na blagonaklonost svojih pokrovitelja, odnosno na posljednju izdašnost patronskih dotacija. Primjerice, Giorgio Vasari (1511. – 1574.) za koncepciju se je ikonografskoga programa fresaka i slikane dekoracije u firentinskom Palazzo Vecchiju bio poslužio napucima tamošnjega benediktinca Vincenza Borghinija (1515. – 1580.), renesansnoga čovjeka mnogih interesa, a Rosso je Fiorentino (1495. – 1540.) pri osmišljavanju nekih ikonografskih detalja svojih djela u Galeriji Franje I u Fontainebleauu najvjerojatnije imao pomoć francuskoga humanista Lazarea de Baïfa (1496. – 1547.)⁹⁷.

Nadalje, kada se govori o onovremenoj arhitekturnoj praksi te njezinoj teoriji, treba nužno napomenuti da su one razvojem renesansne antikvarne misli zadobile jednu dodatnu dimenziju usredotočujući se, poticajem potonje, na strukture antičkih graditeljskih remek–djela ili njihovih fragmenata, čijom pomnijom raščlambom tadašnji teoretičari ove umjetničke struke stvaraju smjernice za praksu suvremenoga graditeljstva, ali i gradogradnje. Renesansni, pak, arhitekti analiziraju antičke ruine koristeći svoje raznovrsne praktične metode i mjerne tehnike te izrađuju elaborirane arhitektonske crteže – ili katkada u nedostatku vremena samo skice –

⁹⁵ Usp. Wilson, 1998, 183–184.

⁹⁶ Usp. Rushton, 1976, 18.

⁹⁷ Usp. Acciarino, 2017, 493.

intrigantnih im arheoloških relikata i preživjelih primjera rimske arhitekture⁹⁸ – bilo u detalju ili totalu – tragajući za metodama gradnje koje bi mogli utilizirati, ali i za proplamsajem inspiracije. Dakako, u ono bi doba u većini slučajeva praktičar i teoretičar bili sjedinjeni u jednoj te istoj osobi. Goleme rimske nadsvođene konstrukcije, poput Vespazijanova Hrama Mira (*Templum Pacis*), odnosno Maksencijeve bazilike, zatim Panteona i gradskih termi, postale su tada omiljeni predmeti istraživanja mnogih arhitekata. Na Rimskom se, pak, forumu rado proučavalo strukture gređa Septizonija ili *Basilicae Aemiliae*⁹⁹. Iz navedenih je, dakle, primjera vidljivo da je projektiranje svodnih i stropnih konstrukcija, posebice za velike reprezentativne i sakralne građevine, bilo jedan od značajnijih izazova s kojima su se susretali renesansni arhitekti, a za koje su se nadali iznaći učinkovita rješenja u korpusu rimskih arhitekturnih preostataka. Od mnogobrojnih primjera praktične primjene saznanja o načinima građenja u starih Rimljana spomenut ćemo dva vrlo značajna kvatročentistička: začetnik je renesansne arhitekture Filippo Brunelleschi (1377. – 1446.) projektirao kupolu firentinske katedrale *di Santa Maria del Fiore* nadahnut rimskim Panteonom, primijenivši stečeno znanje o tada već gotovo zaboravljenim konstruktivnim elementima antičkoga graditeljstva koje je bio stekao pomnijim proučavanjima, odnosno neposrednim promatranjima starorimskih ruševina; Leon Battista Alberti zamislio je, pak, i realizirao glavno pročelje (danas nadaleko poznate) mantovanske konkatedralne bazilike *di Sant'Andrea* kao monumentalan antički slavoluk¹⁰⁰. Prije spomenute, kao i ostale nove spoznaje dotične struke uobličivane su u tada iznimno popularne traktate o arhitekturi, koji su u samim svojim osnovama redomice nasljedovali neprikosnoven antički uzor – Vitruvijevih *Deset knjiga o arhitekturi* pisanih krajem posljednjega stoljeća stare ere.

3.2. *Quando historiae, antiquitates quando?* – ambigvitetno naslovljivanje spisa

Naslovljivanje djela terminom *antiquitates*, kada potonje obrađuje antičko razdoblje, odnosno terminom *historiae*, kada za temu uzima srednjovjekovno, kao i recentnija razdoblja, princip je koji primjenjuje dobar dio autora kasnog 15. te 16. stoljeća, a dokazuje njihovu znanstveničku potrebu za jasnim odvajanjem dviju metoda proučavanja i deskripcije povijesti: historiografije te antikvarnih studija. Vrlo je vjerojatno, kako sugerira Momigliano, da ovakvo nadijevanje naziva spisima svoj nastanak ponajprije duguje slavnomu Varonovu djelu¹⁰¹ jer je

⁹⁸ Usp. Wilson, 1998, 182.

⁹⁹ Isto, 186.

¹⁰⁰ Usp. Acciarino, 2020, e3.

¹⁰¹ Usp. Momigliano, 2012, 14.

ono zasigurno bilo od velike pomoći renesansnim učenjacima pri uviđanju bitnih razlika između suvremenoga antikvarnog (*ars antiquaria*) te antičkoga historiografskog umijeća (*ars historica*). Naime, *historiarum auctores* prošlost su obrađivali u logičnome kronološkom slijedu, a za cilj su prije svega imali produkciju što točnijega prikaza povijesnih događaja te objašnjenje okolnosti njihova nastanka pa su obično svoj rad bazirali na onim činjenicama kojima su dokazali ili, pak, potkrijepili spomenute okolnosti. Počesto su ova djela imala instruktivan karakter, a posebice su bila od koristi većini onodobnih političkih, javnih, ali i vojnih aktera. S druge su, pak, strane *antiquitatum auctores* dijelili povijesne starine, kao svoje stožerne istraživačke i spisateljske teme, u kategorije po prethodno određenom sustavu, a u svrhu izrade djelomične ili potpune rekonstrukcije antičkoga Rima¹⁰². Stoga su potonji pomnjivo sakupljali te kategorizirali sve relevantne detalje, arheološke i tekstualne dokaze vezane za određene aspekte rimske antičke povijesti te ih potom uobličavali u strukturirane priručnike namijenjene ponajprije proučavateljima dotičnoga razdoblja¹⁰³.

Antikvarni su spisi humanizma i renesanse umnogome bili određeni samim postojanjem historiografskih djela velikih rimskih povjesničara te tadanjim otkrivanjem novih. Naime, kako humanistički autori zbog ovoga relativnog mnoštva tekstova nisu uvidjeli potrebu za pisanjem antičke povijesti, ili se pak, kao što je ranije bilo spomenuto, nisu usudili propitkivati autoritet svojih antičkih uzora, a zato što su s druge strane drevna slava antike te ondašnjega *Capitis mundi*, kao i potreba za njihovim nasljedovanjem, ipak bili previše značajni talijanskom društvu razmatranih stoljeća da bi ih tada suvremeni povjesničari previdjeli¹⁰⁴, istraživanje se antičkih tema u skladu s duhom vremena zahuktalo, no onodobni istraživači, koji obrađuju spomenuto razdoblje, iznalaze prikladna rješenja u sistematizaciji i kategorizaciji građe pa stoga njihova djela redom imaju antikvarni karakter¹⁰⁵.

Premda Biondo svoja antikvarna djela pri naslovljivanjima nije izričito i nedvosmisleno obilježio terminom struke te ih, dakle, tim svojim postupkom nije izrijekom klasificirao, činjenica jest da se njegovo kardinalno povijesno djelo *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades* – sažetije prozvano *Historije* ili *Dekade* – bavi postantičkim razdobljima, koja se, pak, u njemu izlažu kronološki, dok *Roma instaurata* te *Roma triumphans* sustavnim pristupom izlažu materiju koja se tiče antičkoga središta svijeta. Sve se spomenuto može uzeti

¹⁰² Iako takva djela obično za temu imaju starine starog Rima, ipak termin nije isključivo vezan za izučavanje područja ovoga grada. Neki će autori termin *antiquitates* koristiti i pri naslovljivanju djela koja se bave antičkim spomenicima, kao i običajima u drugim talijanskim gradovima te pokrajinama pa tako nalazimo *Antiquitates Vicecomitum libri X* Giorgia Merule s kraja 15. stoljeća (Visconti, Milano), *Antiquitatum Bellunensium sermones quatuor* Pierija Valeriana iz 1522. godine (Belluno) ili pak *Antiquitates Veronenses* Onofrija Panvinija iz polovine 17. stoljeća (Verona).

¹⁰³ Usp. Momigliano, 2012, 10.

¹⁰⁴ Usp. Mazzocco, 1973, 136.

¹⁰⁵ Isto, 138–139.

kao neoboriv dokaz Biondove svijesti o potrebi navedene podjele povijesnih djela, kao i nedvojbene intencije da istu implementira u svoj opus¹⁰⁶ te ga stoga zasigurno možemo prozvati i predzačetnikom toga trenda, prevladavajućega krajem 15. i u 16. stoljeću.

3.2.1. *Quare Roma 'instaurata', neque 'restaurata'?* – Biondov slučaj naslovljivanja

Biondo je, dakle, dotičnomu djelu, o kojem ćemo u ovome diplomskom radu nadugačko raspredati, dao sugestivan naslov – *Roma instaurata*. Ovu će sintagmu većina današnjih malobrojnih poznavatelja latinskog jezika u Hrvatskoj zasigurno prevesti izrazom *obnovljen(i) Rim*, a vrlo bi vjerojatno prijevod navedene malobrojne većine glasio potpuno jednako da je Biondo, recimo, odlučio djelo nasloviti *Roma restaurata*. No, pokušamo li znatiželjno potražiti odgovor na pitanje – kakva je situacija s ovim terminima u latinskom jeziku i jesu li oni doista suznačnice? – naići ćemo na zaista zanimljiv slučaj. U latinskom jeziku kasne antike postojao je, naime, određeni ambigvitet, barem u nekih tadašnjih jezikoslovaca, između pojmova *instauratio* i *restauratio*, koji u hrvatskome jeziku znače isto: *obnavljanje, popravljanje, prepravljanje, ponavljanje*. Još su klasični autori, poput primjerice Livija i Tacita, pod navedenim pojmovima razumijevali isto – dakle, ono što bismo danas definirali kao *restauracija* – zapravo ponovno uspostavljanje nečega, bilo materijalnoga ili nematerijalnoga, što je bilo uništeno ili je jednoć propalo. Međutim, već su kasniji antički autori kompleksnije percipirali značenja ovih dviju bliskoznačnica. Naime, rimski je gramatičar Servije¹⁰⁷, koji je djelovao u 4. stoljeću, ustanovio etimološku poveznicu između *instar*¹⁰⁸ te glagola *instauro*: *Instar autem est ad similitudinem; unde non Restaurata, sed Instaurata dicuntur aedificia ad antiquam similitudinem facta*. Možda je u ovome gramatičarevu slučaju već riječ o pretjeranoj pedanteriji – e da bi se dokazale (možebitno čak nepostojeće, izmišljene ili pak izlišne) diskrepancije, tj. razlike u značenjima između obnavljanja i rekonstrukcije, odnosno popravljanja i restauracije. Kako god bilo, od Servijeva se vremena termin *instauratio* više–manje uvriježio za označavanje nove forme koja je više tek nalikovala predlošku, nego što ga je doista faksimilski replicirala. Ova je, dakle, suptilna – da ne kažemo sitničava – značenjska razlika preživjela srednjovjekovnu vulgarizaciju jezika i doprijela do razdoblja rane renesanse kada napokon Flavio Biondo *Romam suam* etiketira upravo pridjevkom *instaurata*¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Isto, 140.

¹⁰⁷ Poznat i kao Servije Mauro, Marije ili Honorat.

¹⁰⁸ U Marevičevu *Latinsko–hrvatskom enciklopedijskom rječniku* (Velika Gorica – Zagreb: Marka i Matica hrvatska, 2000.) nalazimo da je *instar* (indecl. n.) poimeničen oblik infinitiva glagola *instare* uz otpalo -e, a u značenju jednake ili vrlo slične vrijednosti nečega, npr. *težine, veličine, snage*, a također: *jednaka stvar* i *na isti način*.

¹⁰⁹ Usp. Jacks, 2008, 11.

Sl.2 – Portret Flavija Bionda iz djela Jeana Jacquesa Boissarda *Bibliotheca sive Thesaurus virtutis et gloriae* (Frankfurt am Main: William Fitzer, 1627, str.355) halkografija, 134×97 mm, Biblioteca comunale di Trento

4. FLAVIO BIONDO, *ALIAS BLONDUS FLAVIUS* – *VITA OPUSQUE*

4.1. Život

Flavio Biondo¹¹⁰ (Sl.2) rođen je u studenom ili prosincu 1392. godine u Forliju, prijestolnici sjevernotalijanske pokrajine Romagne. Od ranoga su ga djetinjstva instruirali najizvrsniji učitelji, a poznato je da ga je gramatici, retorici i poeziji u Cremoni podučavao Giovanni Bales-treri, najvjerojatnije između 1405. i 1413. godine¹¹¹. U svojim je formativnim godinama Biondo, dakle, stekao izvanredne obrazovne temelje, no nikada nije, prema vlastitome pisanom priznanju, naučio grčki jezik – jedan od stožernih elemenata onodobnoga učenjaštva – točnije, poznavao ga je tek rudimentarno¹¹². Kao dvadesetogodišnjaka ga je *condottiere* Attendolo Sforza pozvao da mu bude osobnim tajnikom na njegovoj ekspediciji u Apuliju. Godine 1420. upoznaje jednoga od u ono vrijeme najistaknutijih humanista, Guarina Veronesea – kao i pripadnike njegova intelektualnoga kružoka – na kojega, dakle, Biondo ostavlja upečatljiv dojam. Koliko je bilo Guarinovo oduševljenje mladim i entuzijastičnim Flavijem, najbolje svjedoči jedno njegovo pismo u kojem zadivljen piše o Biondu, njegovim vještinama, kao i žudnji za znanjem pa s ushitom zaključuje: *quantus litterarum ardor, quantum ingenium!*¹¹³. Spomenuta dvojica odonda započinju svoje prijateljstvo koje je uključivalo obimnu korespondenciju i razmjenu kodeksa – primjerice Cicerona, Plutarha, Plinija i Augustina – te, slijedom proučavanja potonjih, ideja. Posebice ih je zaintrigirao, vidljivo je iz Guarinovih pisama Biondu, Ciceronov *Bru*¹¹⁴. Nažalost, one su epistole, koje su bile odaslane u suprotnom smjeru, izgubljene. Godine 1423. Biondo je oženio Paolu Michelini, koja mu je izrodila čak desetero djece. Iste je godine, zbog političkih

¹¹⁰ Bitno je napomenuti da među najvažnijim Biondovim životopiscima 20. stoljeća nije bilo konsenzusa oko toga kojom bi se inačicom njegova imena trebalo nazivati ovoga humanista. Denys Hay oslovljavao ga je imenom *Flavio Biondo*, a Riccardo Fubini, Bartolomeo Nogara i Angelo Mazzocco koristili su se, pak, dubletom *Biondo Flavio*. *Biondo* mu je, dakle, bilo prezime (njegovi su se roditelji zvali Francesca i Antonio di Gaspare Biondi), no sam se humanist očito ponekad volio „poigravati“ verzijama svojega imena – i izvornom i latiniziranom (lat. *flavus*: plav, zlatokos) – pa se u nekim prilikama potpisivao ili nazivao *Biondo Biondi*, a u drugima, pak, *Blondus Flavius*. Trenutno je među znanstvenicima ipak aktualnija varijanta *Biondo Flavio*, međutim, očita je činjenica da se sam Biondo nije bio pretjerano opterećivao poretkom svojih imena pa stoga to ne bi trebali činiti ni proučavatelji njegova lika i djela. Usp. Policelli, 2010, 113–114; Fubini, 1968, 536; Nogara, 1927, 19.

¹¹¹ Usp. Nogara, 1927, 28–29.

¹¹² Usp. Mazzocco, 1973, 6.

¹¹³ Usp. Nogara, 1927, 35.

¹¹⁴ Usp. Mazzocco, 1973, 7.

(ne)prilika i favoriziranja Lucrezije Ordelaffi kao legalne nasljednice gradskih posjeda, s obitelji izgnan iz rodnoga mu grada nalogom novih gospodara Forlija, obitelji Visconti. Utočište je našao u gradovima sjeverne Italije – Ferrari, Imoli, Trevisu, Veneciji te Vicenzi gdje je godinu dana (dakle, od 1424. do 1425.) vršio dužnost tajnika ondašnjega upravitelja grada Francesca Barbara (1390. – 1454.), istaknutoga venecijanskog političara, diplomata i humanista. Tada je zalaganjem potonjega stekao venecijansko pravo građanstva. Poznato je također da je Biondo 1426. i 1427. godine boravio u Bresciji kao tajnik Pietra Loredana, koji je, pak, ondje zapovijedao obranom grada od Veneciji tada suprotstavljenoga Milanskog vojvodstva¹¹⁵. U jesen iste godine Biondo je stigao natrag u Forli, a nakon što mu je ukinuta kazna izгона, biva primljen u službu tadašnjega crkvenog upravitelja grada Domenica Capranice. Ondje se zadržao do 1430. godine. Dva ljeta nakon završetka službovanja u rodnome gradu nalazimo ga, pak, u službi Giovannija Vitelleschija, upravitelja ankonske marke. Krajem ove 1432. ili početkom sljedeće godine Flavio Biondo ulazi u službu pape Eugena IV. (1431. – 1447.) kao apostolski notar. Ova je zahtjevna funkcija među ostalim zadacima podrazumijevala i zastupanje Crkve u različitim diplomatskim pregovorima¹¹⁶. Tako je započelo njegovo službovanje u rimskoj papinskoj Kuriji, koje će potrajati do kraja njegova života, doduše s prekidom od 1449. do 1453. godine¹¹⁷. Poznato je da se tijekom svojeg obitavanja u Rimu ovaj Forlijac bio skućio na Flaminijskoj cesti, negdje u blizini Marsova polja¹¹⁸. Zbog svojih je zasluga te zalaganja već 1434. godine unaprijeđen u apostolskog tajnika, a 1436. godine imenovan je, pak, piscem apostolskih pisama. Ove je dvije službe obavljao paralelno s prije spomenutom notarskom. Ubrzo nakon svojega dolaska u Vatikan Biondo je postao jednim od ključnih pouzdanika pape Eugena pa ga je ovaj znao često slati u diplomatske misije, primjerice u Bolognu i Veneciju, a 1435. ga godine šalje da kao papinski emisar zastupa interese Svete Stolice tijekom delikatnih diplomatskih pregovora s Francescom Sforzom, koji je tada zapovijedao vojnim nasrtajima Milanskoga vojvodstva na Papinske države. Pregovori su rezultirali primirjem, ali po cijenu ustupanja jednoga dijela teritorija Sforzama te garantiranjem papinske potpore budućim poduhvatima ovog kondotjera¹¹⁹. Unatoč tomu što su se tada našli na suprotstavljenim stranama, Biondo i Sforza su nakon ovoga susreta, odnosno narednih desetljeća ostali u prijateljskim odnosima, što je vidljivo iz njihove korespondencije¹²⁰. Tijekom spomenutog sukoba s Milanom papa je zajedno sa svojom pratnjom

¹¹⁵ Usp. Fubini, 1968, 539.

¹¹⁶ Usp. Policelli, 2010, 131–132.

¹¹⁷ Usp. Mazzocco, 1973, 10.

¹¹⁸ Usp. Špikić, 2006, 188.

¹¹⁹ Usp. Partner, 1972, 408.

¹²⁰ Ovo se može zaista zorno iščitati iz jednoga Biondova pisma upućenoga Francescu Sforzi, datiranoga 1459. godinom. Usp. Nogara, 1927, 210.

bio primoran pobjeći u Firenzu¹²¹. Ondje Biondo upoznaje Leonarda Brunija (o. 1370. – 1444.), čije će djelo *Historiarum Florentini populi libri XII* kasnije imati snažan utjecaj na razvoj njegove historiografske metode¹²². Ubrzo se potom Biondo odlučuje posvetiti humanističkoj historiografiji te, naposljetku, antikvarnim studijima¹²³. Poslije smrti njegova patrona Eugena IV. i dolaskom pape Nikole V. na Petrovu stolicu 1447. godine Biondov utjecaj u Kuriji rapidno opada pa slijedom toga, štoviše i zbog povremenih nesuglasica, kao i napetih odnosa s aktualnim papom, 1449. godine napušta kurijalne službe. Tada se seli na svoje seosko imanje u okolici Ferrare. U potrazi za novom službom obilazi većinu većih talijanskih gradova pa ga tako 1450. godine nalazimo u Milanu, sljedeće je godine u Veneciji, a ljeta potom u Napulju, gdje na dvoru kralja Alfonsa Aragonskog (1396. – 1458.), prilikom posjeta Fridrika III. Habsburškog (1415. – 1493.), cara Svetoga rimskog carstva, u nagovoru zagovara križarski pohod protiv Turaka. Sljedeće, dakle 1453. godine dolazi natrag u Rim, gdje mu se zalaganjem njegovih utjecajnih prijatelja vraćaju negdašnje kurijalne službe. No, preostalo je vrijeme službovanja u vatikanskom okružju, od samoga kraja pontifikata Nikole V. (1453. – 1454.) te tijekom pontifikata Kaliksta III. (1455. – 1458.), kao i većine onoga pape Pija II. (1458. – 1463.), Biondo gotovo isključivo bio posvetio pisanju¹²⁴. Smrt ga je zatekla u Rimu 4. lipnja 1463. godine, a njegovi su posmrtni ostaci pokopani pred glavnim pročeljem rimske crkve *Santa Maria in Aracoeli*¹²⁵ (Sl.3).

Flavio Biondo za života je težio čestitosti, asketizmu te čistoći duha i tijela. Karakterno, dakle, nepokolebljiv te strogo moralan, slovio je za tešku osobu, a u svojim je djelima u svakoj prilici isticao povijesne figure koje su po njegovu mišljenju živjele u skladu s tom i takvom životnom filozofijom, primjerice Katona, Scipiona te Emilija Paula. Nasuprot njima i vrlini Republike, odbojna mu je te izvitoperena bila raskoš i dekadencija kasnijega rimskog Carstva, kao i nesputane bakanalije te lascivne igre u počast boginje Venere. Biondo je u svojim moralističkim osudama rimskoga nećudoredna života, kao i raskalašene dokolice išao toliko daleko da je čak odbacivao te osuđivao po njemu prekomjeran luksuz rimskih vila, posebice onih iz postaugustovskog perioda¹²⁶.

¹²¹ Godine 1434. papa Eugen IV. bježi iz Rima, a ovo je firentinsko progonstvo potrajalo gotovo čitavo desetljeće. Nemiri, koji su tada okruživali Katoličku crkvu, doveli su do pobune koja je, pak, 1439. godine kulminirala u tzv. Maloj šizmi (*Piccolo scisma*) kad je na raskolničkom Bazelskom koncilu (trajao od 1437. do 1449.) za protupapu izbran Feliks V.

¹²² Usp. Eardley, 1998, 245–246.

¹²³ Iz današnje je perspektive činjenica da Biondo kao povjesničar nije bio vezan ni uz jedan talijanski grad, poput većeg dijela njegovih kolega, predstavljala prednost jer se nije fokusirao na proučavanje područnih mikrohistorija, već je zbog prirode svoje službe mogao prikupiti veliko političko iskustvo, kao i putovati po različitim dijelovima Apeninskog poluotoka te tako steći uvid u njegova bitna geografska obilježja i povijesne mijene te stremljenja, ali i lakše razmjenjivati ideje s intelektualnom elitom, što je utjecalo na stjecanje njegova specifična i široka pogleda na talijansku povijest koji je posebno došao do izražaja u djelima *Decades* te *Italia illustrata*. Usp. Policelli, 2010, 133.

¹²⁴ Usp. Mazzocco, 1973, 14–15.

¹²⁵ Usp. Fubini, 1968, 536–559.

¹²⁶ Usp. Mazzocco, 1973, 16.

Sl.3 – Nadgrobna ploča grobnice Flavija Bionda pred glavnim pročeljem rimske crkve Santa Maria in Aracoeli

4.2. Djela

U narednih ćemo nekoliko potpoglavlja podrobnije razlagati o bitnim Biondovim djelima, a uzgred ćemo spomenuti i njegova *minora*. Može se kazati da je ukupnost Flavijevih glavnih povijesnih i antikvarnih autorskih projekata dihotomna: s jedne se strane u njima donosi kompletan kronološki prikaz medievalnog te piscu suvremenoga perioda (u djelu *Decades* i dijelu *Italiae illustratae* koji obrađuje period poslije 410. godine), a s druge, pak, izlaže potpuna te sustavna rekonstrukcija antičkorimskoga razdoblja (u djelu *Roma triumphans* i dijelu *Romae instauratae* koji obrađuje period prije 410. godine)¹²⁷. Stoga, na ovome mjestu treba skrenuti pažnju na vrlo zanimljivu te potencijalno prekretničku činjenicu. Naime, opus ovoga humanista broji pet stožernih spisa, a u jednome je razdoblju svojega učenjačkog djelovanja, točnije 1453. godine, Biondo simultano radio na trima: dovršavao je *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades* i *Italiam illustratam*, a započinjao *Romam triumphantem*. Ovim vremenskim preklapanjem, bilo da je riječ o komponiranju ili revidiranju dotičnih djela, kao i međusobnim tematskim nadopunjavanjima cijeloga njegova znanstvenog opusa, neki suvremeni istraživači argumentiraju tezu o Biondovoj intenciji da ove spise učini velikim „poglavljima“, uključujući naravno i ranije završene studije *Roma instaurata* i *De verbis Romanae locutionis* (za koju, pak, u deskripciji trevizanske marke *Italiae illustratae* nalaze dokaze da ju je bio počeo prepravljati), te da ih objedini u jedno obimno, sveobuhvatno, enciklopedijsko djelo, odnosno u jedinstvenu kulturnu povijest – *Kulturgeschichte* Italije¹²⁸.

4.2.1. *De verbis Romanae locutionis* i Biondova uloga u raspravi o latinskom jeziku

Biondovo prvo poznato djelo traktat je pod naslovom *De verbis Romanae locutionis*¹²⁹. Pisani je to trag rasprave o prirodi latinskog jezika, koja se u proljeće 1435. godine u Firenzi vodila među kurijalnim tajnicima. Osim Bionda u njoj su sudjelovali i Antonio Loschi, Cencio Rustici, Andrea Fiacchi, kao i Leonardo Bruni te Poggio Bracciolini. Ovo je bila najranija među takvim i sličnim renesansnim jezikoslovnim debatama, a označila je odmak od medievalne ideje da je latinski po svojoj prirodi i statusu bio posve različit jezik od ondašnjih europskih narodnih jezika te se približila historijskom stanovištu prema kojem je i sam latinski jednom bio narodni

¹²⁷ Usp. Mazzocco, 2014/15, 141.

¹²⁸ Usp. White, 2019, 78–79.

¹²⁹ Usp. Marcellino, 2014, 77–88.

jezik¹³⁰. U svrhu je potonjega tada formiran i koncept vulgarnoga latinskog jezika. Ranije, tijekom kasnoga srednjega vijeka prevladavalo je, naime, ahistorijsko gledište na latinski jezik kao artificijelan, nepromjenjiv ili vanvremen jezični sustav, odnosno kao drugi (sekundarni) jezik koji se svladavao isključivo formalnim učenjem. Najistaknutiji je eksponent ovoga gledišta bio Dante, a najraniji su humanisti redom preuzimali ove njegove stavove¹³¹. No, ova i slične kasnije rasprave o identitetu i naravi latinskoga jezika¹³² postale su napokon moguće nakon prvih humanističkih doticaja s rimskom lingvističkom i oratorskom teorijom te njezinom normativnom terminologijom divergentnih varijeteta antičkog latiniteta, koje su se naučenjacima 15. stoljeća razotkrile otkrićima dvaju otprije znamenitih, a za onodobna i buduća kulturna, kao i obrazovna kretanja zasigurno esencijalnih manuskripata – Kvintilijanova retoričkoga priručnika *Institutio oratoria (Obrazovanje govornika)* 1416. godine te Ciceronovih retoričkih spisa *De oratore*, *Orator* i *Brutus* 1421. godine¹³³.

Pišući Bruniju u svibnju 1435. godine Biondo napominje da se već neko dulje vrijeme u papinskoj Kuriji vodi debata o tome kojim su ustvari jezikom (ili jezicima) pričali stari Rimljani te potom dodaje da je ona u jednome trenutku bila uhvatila maha pa je postala vrlo aktivnom i žustrom¹³⁴. Postojale su tada, dakle, dvije suprotstavljene humanističke struje u promišljanju sociolingvističke situacije među rimskim narodom u vrijeme zrele i kasne Republike te ranoga Carstva – bilingvalna i monolingvalna¹³⁵. Naime, Bruni, Rustici te Loschi tvrdili su da u su antici paralelno postojale dvije inačice latinskoga jezika, odnosno govora – pučki i učeni – te da je pučki govor u svojoj biti jednak njima suvremenomu narodnom jeziku dok je učena verzija klasičnoga latinskog jezika posve identična onome korištenom u literarnim djelima humanističkih autora. Za dokaz je njihovoj tvrdnji o starorimskoj dvojezičnosti Cencio Rustici priložio govor trećega po redu, legendarnoga rimskog kralja Tula Hostilija, što ga je ovaj bio jednom prigodom uputio svojim vojnicima¹³⁶; Bruni je isto potkrijepio navodima iz Ciceronova dijaloga *O govorniku*. Slijedom toga, prije spomenuti humanisti zaključili su da je razlika između ove dvije inačice latinskog jezika bila toliko velika da je običnom puku bilo gotovo nemoguće jasno se sporazumjeti s obrazovanim rimskim građanima, pohoditi teatarska uprizorenja ili poslušati forumske deklamacije. Flavio Biondo je u ovome traktatu navedene citate reinterpreterao ponešto

¹³⁰ Usp. Campanelli, 2014, 140–142.

¹³¹ Usp. Eskhult, 2018, 223.

¹³² U njima se također diskutiralo o tome koju bi formu antičkog latiniteta trebalo koristiti i koje uzore nasljedovati, a u svrhu ponovnog uspostavljanja klasičnog latinskog jezika kao standardnog jezika onodobne kulture, književnosti i znanosti. Ove su debate, dakle, poticale restandardizaciju latinskog jezika, što je posljedično intenziviralo tadanju produkciju latinskih rječnika, gramatika i ortografskih priručnika. Usp. Eskhult, 2018, 200–201.

¹³³ Usp. Eskhult, 2018, 201.

¹³⁴ Usp. McCahill, 2005, 231.

¹³⁵ Usp. Eskhult, 2018, 201–202.

¹³⁶ Usp. McCahill, 2005, 233.

drugačije pobijajući time tvrdnje dvojice humanista. Potom izlaže pitanja i argumente koji bi mu se još mogli nametnuti od strane njegovih oponenta u raspravi te ih vješto opovrgava protuargumentima. Dokazi mu se uglavnom svode na citiranje poglavlja iz Ciceronova *Bruta* te, u nešto manjem opsegu, iz *Govornika*. Zatim izlaže još historijskih dokaza, doduše iz njemu nedavne povijesti, da bi utvrdio svoja stajališta, posebice ona da među govornicima istoga jezika može postojati zaista širok dijapazon verbalnih sposobnosti te da postoji velika razlika između razumijevanja i svladavanja jezika. Za potonju tvrdnju navodi zaista vrlo ilustrativan primjer – naime, premda tada mnogi ljudi pri dolasku u rimsku Kuriju nisu bili kadri govoriti latinskim jezikom, ipak su ga savršeno dobro razumjeli¹³⁷.

Nasuprot mišljenjima ranije spomenute trojice humanista, Biondo, Fiocchi i Bracciolini zagovarali su, dakle, tezu o jedinstvenome jeziku svih rimskih staleža, iako su prihvaćali mogućnost da je bilo određenih razlika između pučkoga i učenoga govora, ali one su po njima bile prije svega stilističke naravi, nipošto morfološke, a k tome je ovaj pučki govor sintaktički bio ponešto pojednostavljene strukture te skromnijeg leksika. Prema tome, običan je rimski puk po mišljenju ove skupine humanista mogao sasvim solidno razumjeti javna izlaganja rimskih govornika iako većina jezičnih elemenata i retoričkih figura nije mogla biti reproducirana u svakodnevnome govoru rimskoga naroda. Kao najbolju potkrepu svomu stajalištu Biondo u ovome traktatu ponovno navodi riječi samoga Cicerona, koji razlaže da je u njegovo doba publika u kazalištima, kao i na forumima, iako nesvjesna gramatičkih pravila te metričkih zakonitosti, svejedno mogla detektirati pogreške u recitacijama i jasno razlikovati uglađen „gradski“ od surova „seljačkoga“ govora. Mora se, doduše, priznati da je Biondo podosta bio prilagodio, točnije pojednostavnio Ciceronove misli, kao i njegov kompleksan prikaz ondašnjeg rimskoga govorništva, da bi stvorio savršeno jasnu dihotomiju između retorskoga i neškolovanoga govora kakva je ipak mogla egzistirati samo u teoriji. Za razliku od razgovornoga latinskog jezika, opreku u pisanome, primjerice između tzv. „visoke“ i „niske“ proze, ovaj znatiželjan humanist nije uspostavljao¹³⁸.

U srednjem se vijeku prvi put javlja terminološka razlika između latinskog jezika i njegovih romanskih derivata te je tada – najvjerojatnije oko 1000. godine – na Apeninskom poluotoku ondašnji narodni (talijanski) jezik prozvan *Volgare*¹³⁹. O potonjem Biondo u ovome djelu, u skladu s talijanskim nacionalnim identitetom, iznosi stav da se isti nije razvio neposredno od pučkoga, latinskoga razgovornog jezika koji je egzistirao u antici, već je kao njegov derivat – ali ipak autonoman jezik – postupno nastajao nakon brojnih valova barbarskih provala u Italiju, što su započeli početkom 5. stoljeća te u konačnici doveli do propasti Rimskoga carstva. Latinski se

¹³⁷ Isto, 234–235.

¹³⁸ Usp. Fubini, 1990, 35–36.

¹³⁹ Usp. Kramer, 1998, 102.

jezik kao prevladavajući lingvistički sustav u tome razdoblju, dakle, bio dezintegrirao, odnosno sveden je isključivo na jezik naobrazbe, a tek tada započinje prava evolucija talijanskoga jezika prema obliku kakav je zadobio u Biondovu stoljeću¹⁴⁰. Različite je talijanske dijalekte ovaj humanist u većoj ili manjoj mjeri smatrao mješavinama narodnog latinskog te jakih gotsko–vandaljskih i langobardskih lingvalnih utjecaja¹⁴¹. Ovi su jezični te preostali kontakti s barbarskim plemenima, a posebice langobardska subverzija antičke rimske kulture, po njemu, dakle, bili glavni uzroci formiranja talijanskoga jezika¹⁴². Ovim je spisom Biondo u filološku znanost prvi uveo spomenutu teoriju, koja se posebno ukorijenila u 16. stoljeću, a i u kasnijim je stoljećima bila posve prihvatljiva jezikoslovcima¹⁴³, sve do 20. stoljeća kada su egzaktnijim istraživanjima ovoj pretežitio ispravnoj teoriji ipak ustanovljene određene slabosti¹⁴⁴.

Traktat *De verbis Romanae locutionis* autor je strukturirao kao dijalog koji se među glavnim protagonistima rasprave – uključujući i Poggia te Brunija – vodio u predsoblju firentinske rezidencije pape Eugena IV. u samostanu *Santa Maria Novella*¹⁴⁵. Iz njega je prije svega vidljivo da se ideja vulgarnog latiniteta (*sermo vulgaris*) prvi put sustavnije javlja kao produkt renesansnih lingvističkih promišljanja o dvjema različitim, no ipak međusobno usko, štoviše neraskidivo povezanim temama: o identitetu, naravi i varijabilnosti dominantnoga razgovornog jezika¹⁴⁶ u starome Rimu te o povijesnom podrijetlu talijanskoga jezika¹⁴⁷. U ovome spisu Biondo, dakle, kao pristalica monolingvalne sociolingvističke teorije, međutim ne i potpune jezične uniformnosti¹⁴⁸, podrobno razmatra govor rimskog govornišva (*orationes concionesque*) te govor kojim se bio koristio puk (*universa locutio*). Za raščlambu se i klasifikaciju različitih rimskih govora, nasljedujući Ciceronov kriterij ritma, poslužio tripartitnom sociokulturnom podjelom (*tres latinae dictionis formae*) pa potonju nekultiviranu varijantu, kojoj nedostajše i ritma i vještine i pravila (*sine numero; nulla arte, nullis habebatur regulis*) označava terminom *forma vulgaris*¹⁴⁹ te je postavlja u opreku s prije navedenom, kultiviranom *forma oratoria*, kao i

¹⁴⁰ Usp. Cochrane, 1981, 35.

¹⁴¹ Usp. Mazzocco, 1973, 24–25.

¹⁴² Usp. Tavoni, 1984, 214–215.

¹⁴³ Španjolski su i portugalski filolozi također preuzeli ovu Biondovu teoriju da bi objasnili podrijetlo i svojih jezika.

¹⁴⁴ Usp. Pellegrino, 2007, 279.

¹⁴⁵ Usp. Policelli, 2010, 116.

¹⁴⁶ Kvintilijan u svojem djelu o teoriji i praksi govornišva *Institutio oratoria* imenuje ovaj govor i sintagmom *sermo cotidianus* te ga suprotstavlja retoričkom govoru. Ciceron ga naziva *sermo vulgi* te za njega kaže da je lišen ritma – *extra numerum* – i u opoziciji s poezijom, koja je *numerosa*, dok govornišvo smješta između ovih dviju krajnosti i pripisuje mu ponešto ritmičkih značajki. U svojim *Pismima*, pak, koristi se terminom *sermo plebeius* za označavanje pisane, epistolarne varijante razgovornoga jezika te nadalje objašnjava da se navedena koristi *quotidianis verbis*. Usp. Eskhult, 2018, 196–197.

¹⁴⁷ Usp. Eskhult, 2018, 193.

¹⁴⁸ Biondo je znao raspoznati unutarnju varijabilnost latinskog jezika i na individualnoj (različiti stupnjevi jezične umješnosti – *diversa dicendi facultas*) i na funkcionalnoj razini (trodjelna dioba govornih varijanti).

¹⁴⁹ Leksik, prozodiju i gramatiku ove govorne varijante Biondo također u ovome spisu uspoređuje sa značajkama njemu suvremenoga talijanskog jezika (*nostra vulgare*).

s potonjoj srodnom *forma poetica*¹⁵⁰. Inače, ova je umnogome pionirska lingvistička diskusija bila primorala humaniste, koji su u njoj participirali, da iščitavaju klasične pisane izvore načinom koji dotada nisu prakticirali jer su, naime, bilježeći i kompilirajući citate i pasuse relevantne za raspravu po prvi puta sustavnije razotkrivali i suptilne nijanse te skrivene poruke jezika i stila najvršnjih antičkih autora.

4.2.2. *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades III*

Odmah po dovršetku prethodno navedene jezičnopovijesne rasprave, dakle 1435. godine, Biondo počinje pisati svoje *Dekade*, odnosno *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*, u kojima je pokušao izložiti povijest talijanskog poluotoka od stoljeća propasti Rimskog carstva do svojega vremena¹⁵¹. Djelo će naposljetku obuhvatiti razdoblje od 412. godine – dakle, od odlaska Vizigota, tada predvođenih kraljem Ataulfom, iz Rima u koji su dvije godine ranije bili provalili pod zapovjedništvom njihova kralja Alarika I te ga opljačkali – pa sve do 1441. godine¹⁵². Ono nije strukturirano, kako bi se u prvi mah moglo pomisliti, po desetljećima, već je organizirano po dekadama knjiga: prvih deset obuhvaćalo je razdoblje od 412. do 754. godine, sljedećih deset do 1402. godine, a treća je, pak, dekada obrađivala povijesne događaje koji su se zbili do 1439. godine. U posljednje su dvije knjige djela (prve – i jedine – dvije iz četvrte dekade) detaljno raščlanjene 1440. i 1441. godina¹⁵³.

Do 1437. je godine Biondo dovršio četiri knjige, koje obrađuju njemu tada nedavne i suvremene događaje, odnosno razdoblje od smrti pape Martina V. (1431.). U naredne tri godine dovršava još pet knjiga, koje se odnose na povijesne događaje koji su prethodili onima u prve četiri knjige, od početka 15. stoljeća do 1431. godine, a 1441. i sljedeće 1442. godine piše knjige o recentnijim zbivanjima, koja su se dogodila otprilike od 1437. godine pa do vremena stvaranja potonjih spisa. Znači, do 1443. godine Biondo je dovršio dvanaest knjiga ovoga djela te uvelike prepravio i reorganizirao isto, a tekst poslao na recenziju znancima – nekim od najznačajnijih onodobnih humanista (Leonardo Bruni, Francesco Barbaro, Leonello d'Este itd.)¹⁵⁴. Poznato je također da je navedene godine još nedovršen spis Biondo samouvjereno poslao na uvid Alfonsu I. Aragonskom, koji je očito njime bio zaista impresioniran jer je ubrzo potom od ovoga humanista naručio izradu *Italiae illustratae*¹⁵⁵. U popratnoj epistoli upućenoj napuljskomu kralju

¹⁵⁰ Usp. Eskhult, 2018, 205–206.

¹⁵¹ Neki se povjesničari ograđuju od točnoga vremenskog definiranja početka Biondova rada na ovome povijesnom djelu pa ga po prilici smještaju u razdoblje između 1435. i 1439. godine.

¹⁵² Usp. Nogara, 1927, 84.

¹⁵³ Usp. Policelli, 2010, 134; Mazzocco, 2014/15, 129.

¹⁵⁴ Usp. Mazzocco, 1973, 26–27.

¹⁵⁵ Usp. Policelli, 2010, 136.

razotkrio je Flavio svoje viđenje svrhe, kako sastavljanja ovoga povijesnog djela, tako i pisanja o prošlosti općenito. Naime, Biondo kaže da je u prethodnih tisuću i dvjesto godina Italija bila izrodila mnogobrojne istaknute pjesnike i govornike, no gotovo nijednoga velikog historičara, a učenjaci su, pak, često pripremali prijevode s grčkog jezika te filozofske rasprave, no izbjegavali „dužnost“ opisivanja i raščlambe prošlosti ili su to činili tek povremeno i poprilično površno¹⁵⁶. Zato mu se, dakle, trebalo prihvatiti ovakva zahtjevna i opsežna posla.

Tijekom sljedećih je deset godina Biondo nastavio aktivan rad na *Dekadama* višekratno ih dopunjujući te prepravljajući u većoj ili manjoj mjeri, a također je intenzivno raspačavao manuskripte svojega djela. U to je vrijeme, dakle, stvarao prvu i drugu dekadu djela, koje su zajedno obuhvatile čitavo tisućljeće – od ranoga 5. do ranoga 15. stoljeća. Godine je 1453. napokon dogotovio ovaj obiman i mukotrpan posao¹⁵⁷, a iz istoga vremena datira njegova tvrdnja da su primjerci rukopisa *Dekada* dospjeli čak i preko Alpa, sve do Engleske, Španjolske i Francuske¹⁵⁸. Nekoliko je činjenica značajno za ovo djelo – prva jest da ga Biondo započinje upravo *ab inclinatione imperii*, dakle negativnom povijesnom prekretnicom, za razliku od njegova vrlog predšasnika Livija koji pisanje svoje povijesti počinje pozitivnim konstruktom – *ab urbe condita*¹⁵⁹. Ovim je svojim postupkom Biondo postao prvi povjesničar koji je u historiografiju eksplicitno i bez zadržke uveo ideju propasti Rimskoga carstva¹⁶⁰, a neki su kasniji, moderni istraživači iščitavajući originalnu narativnu strukturu *Dekada* došli do zaključka da je Biondo također bio prvi koji je u potpunosti artikulirao i termin *media aetas*¹⁶¹. Povrh toga, autor je u ovome djelu primijenio inovativan širok rakurs promatranja povijesti, koju, pak, bijaše omeđio prilično nekonvencionalnim kronološkim i geografskim granicama. Doduše, pri početku djela proučavani geografski opseg obuhvaća čitavo carstvo na izdisaju, no Biondo ga potom sužava te ga smješta u prirodne granice Apeninskoga poluotoka. Razlog se tomu može uočiti u autorovoj neskrivenoj polaznoj namjeri da se upusti u projekt pisanja cjelovite talijanske povijesti, koji će se prije svega baviti *maximis quae Italiam agitant rerum varietatibus*, kako je sam bio zabilježio 1440. godine u pismu svojem negdašnjem poslodavcu Francescu Barbaru¹⁶².

Nakon što ga je Biondo objelodanio, ovo je djelo izazvalo poprilično podijeljene reakcije. Naime, neki su njegovi obrazovani suvremenici bili podosta kritični prema *Dekadama* i njihovu autoru zamjerajući mu stilsku nerafiniranost, ali i pristup koji se po njima nije mogao mjeriti sa

¹⁵⁶ Usp. Nogara, 1927, 148; Reynolds, 1955, 7.

¹⁵⁷ Po nekim autorima Biondo ustvari nije stigao posve zgotoviti djelo jer se može pretpostaviti da je u njemu htio opisati i tada najrecentnije događaje, koji su se zbili nakon posljednje u *Dekadama* razmatrane godine, dakle 1441. Usp. Reynolds, 1955, 10–11.

¹⁵⁸ Isto je potvrdio deset godina kasnije u pismu upućenome Francescu Sforzi.

¹⁵⁹ Usp. Špikić, 2006, 171.

¹⁶⁰ Usp. Cochrane, 1981, 37.

¹⁶¹ Usp. Ferguson, 1948, 12.

¹⁶² Usp. Policelli, 2010, 135.

standardima klasičnih autora. Ove i ostale onodobne kritike jezgrovito je sumirao Pio II. u svojoj nedovršenoj autobiografiji *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt* kada je komemorirajući Biondovu smrt o ovom djelu zabilježio sljedeće opaske: *procul Blondus ab eloquentia prisca fuit; zatim: opus certe laboriosum et utile, verum expolitiore emendatoreque dignum*. Papa Piccolomini ne niječe, dakle, njihovu korisnost, no tvrdi da je *Dekadama* nasušno potreban jedan dobar stilist i korektor¹⁶³, iako je očigledno sasvim dovoljno cijenio ovaj spis da se i sam prihvati spomenutih „uredničkih“ aktivnosti pa je tako sastavio sažetak ovelika dijela djela – *Abbreviatio Pii II. supra Decades Blondi*¹⁶⁴.

Potrebno je na kraju kratkoga pregleda ovoga kapitalnog povijesnog djela istaknuti da je ono označilo konačnu tranziciju iz dotadašnjeg prevladavajućeg kroničarskog bilježenja prošlosti u pisanu formu koja se temeljila na objektivnijem istraživanju i uspoređivanju građe, odnosno na kritičkom tretmanu izvora te odbacivanju svega fikcionalnog¹⁶⁵. Njime je Biondo, usprkos svim pogreškama koje evidentno postoje, ustoličen kao začetnik humanističke historiografije, dakako uz Leonarda Brunija. Budući će humanistički historičari slijediti staze što ih ova dvojica utabaše, od potonjega nasljeđujući stil i metodu, a od prvoga „posuđujući“ građu, nekada nažalost i bez priznavanja autorstva¹⁶⁶.

4.2.3. *Romae instauratae libri III*

Djelo koje nastojimo prikazati i analizirati u ovome diplomskom radu¹⁶⁷, Flavio Biondo započeo je pisati 1444. godine. Bio je to za ondašnje vrijeme zaista vrlo zahtjevan i opsežan znanstvenički, kao i spisateljski poduhvat, koji je u sebi kombinirao elemente topografskih, arheoloških te filoloških istraživanja. Na njemu je radio približno dva ljeta – zgotovio ga je, dakle, 1446. godine. Osnovna je Biondova namjera pri pisanju *Romae instauratae* bila da njome detaljno rekonstruira topografiju drevnoga i velebnog, antičkoga grada Rima, odnosno da zaboravu otrgne barem dio njegove prošlosti. Djelo je konceptirano u tri knjige (*liber*), koje su, pak, podijeljene u najčešće kraća poglavlja (*caput*) čije su naslove izdavači 15. te 16. stoljeća obično znali tiskati na marginama stranica. Knjigama prethodi proslav s posvetom Biondovu patronu, papi Eugenu IV. (Sl.4). Uz nisku se digresija te različitih osvrtu u spisu donose sljedeće glavne teme:

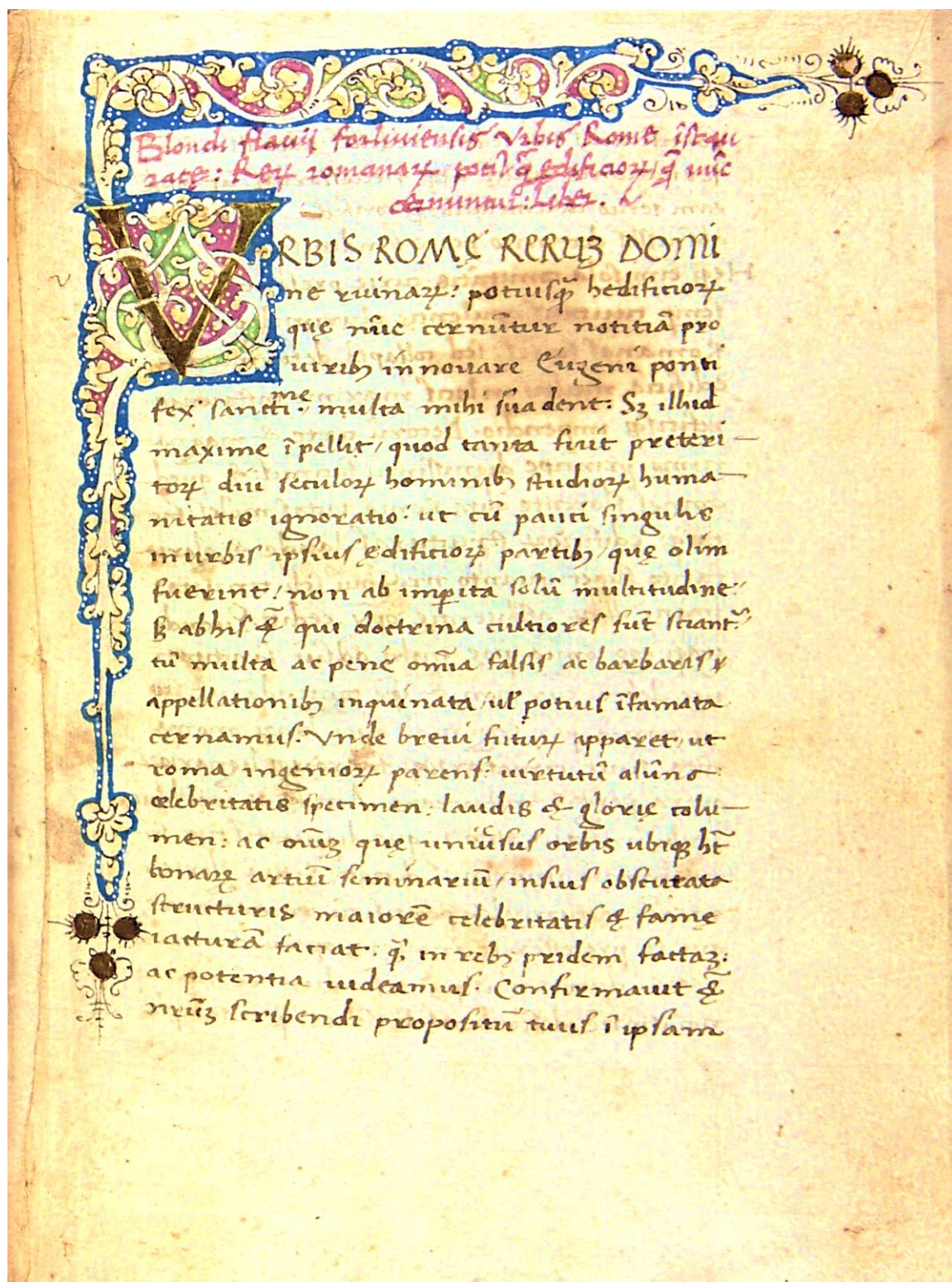
¹⁶³ Usp. Ianziti, 1991, 64–69.

¹⁶⁴ Usp. Ferguson, 1939, 11–13.

¹⁶⁵ Usp. Reynolds, 1955, 12.

¹⁶⁶ Usp. Ferguson, 1939, 14–15.

¹⁶⁷ Ovo djelo iz različitih ćemo gledišta detaljno raščlaniti u sljedećim poglavljima, no i ovdje ga se dotičemo, doduše samo ukratko, da se ne bi okrnjio kronološki slijed te da bi se stekla što cjelovitija slika najvažnijih djela Biondova opusa.

Sl.4 – Početak proslava u manuskriptu iz oko 1450. godine
(New Haven, Yale University Library, MS. Beinecke 779, fol. 3r)¹⁶⁸

¹⁶⁸ Ovomu manuskriptu *Romae instauratae*, koji je nastao u Italiji sredinom 15. stoljeća, ne zna se ni skriptor ni iluminator, no nosi neke značajke onodobne ferarske škole iluminacije. Rukopisu su naknadno na početku proslava i svake knjige relativno nemarno dodani naslovi, upisani crvenoljubičastom tintom. Na početku proemija nalazi se zlatnom bojom izveden inicijal visine pet redaka, ukrašen bijelim viticama vinove loze na plavoj, crvenoljubičastoj i zelenoj pozadini, a jednaka dekoracija prelazi i na unutarnju te gornju marginu stranice (na slici). Knjige se otvaraju dva ili pak tri retka visokim, običnim inicijalima (*capitalis*) plave boje, a iznimno se isti inicijal nalazi i na početku trećega pasusa prve knjige. Rukopis je oko 1500. godine uvezan u drveni okvir presvučen smeđom kozjom kožom i ukrašen križićima te malim romboidnim žigovima.

○ prva knjiga ›

- geografski smještaj Rima i podrijetlo rimskog imena,
- prikaz gradskih vratiju i vatikanske znamenitosti,
- rimski obelisci i sedam brežuljaka grada Rima,
- detaljan prikaz Eskvilina i Dioklecijanove terme;

○ druga knjiga ›

- nastavak analize rimskih kupališta, ponovno o Eskvilinu i Viminal,
- opis raznih rimskih lokaliteta (Carinae, Suburra...),
- rimski hramovi (Jupiterov, Janusov, „Vestin“...),
- antička državna zdanja (senat, komicij, riznica...),
- rimska kazališta;

○ treća knjiga ›

- amfiteatri i cirkovi,
- raznorodne znamenitosti Rima (Neronova palača, Trajanov forum, slavoluci, Panteon...),
- apoteoza autoru suvremenom Rimu.

Ovo je djelo po svojoj inovativnosti te metodi istraživanja i koncepciji postalo svojevrsnim svjetionikom te ishodištem za razvoj modernih antikvarnih studija¹⁶⁹. Kao takvo izvršilo je golem utjecaj na kasnije autore, napose na antikvare, arheologe i povjesničare, a posebice će narednih stotinu godina od svojega objavljivanja, dakle otprilike do polovine 16. stoljeća, ostati neprikosnoveno kao stručni katalog rimskih spomenika i ruševina.

4.2.4. *Italia illustrata*

Godine 1448. Biondo započinje rad na svojem sljedećem važnom spisu naslovljenom *Italia illustrata*, povijesno–arheološkoj i geografskoj analizi talijanskog poluotoka. Zanimljivo je da je u djelu primijenjena vrlo slična metodološka shema kao i u *Obnovljenome Rimu*, što je vjerojatno bila posljedica činjenice da je nedugo nakon dovršetka potonjega Forlijac započeo s istraživanjima i radom na ovome, no s druge je strane koncepcijski snažno vezano uz *Dekade*, koje bijahu njegovo najznačajnije vrelo podataka¹⁷⁰, a također se i sadržajno podosta dopunjavu združujući različite aspekte svojih interesa u jednu integralnu historiju. *Dekade*, naime, uglavnom obrađuju političku te vojnu prošlost Apeninskoga poluotoka dok je *Italia* više usredotočena na povijest njegova kulturnog, znanstvenog te intelektualnoga života uopće, kao i na privrednu,

¹⁶⁹ Usp. Mazzocco, 1973, 33.

¹⁷⁰ *Decades* su u *Italia illustrata* citirane u četrdeset navrata.

ekonomsku te graditeljsku problematiku talijanskih gradova i regija, odnosno na značajke svih onih društvenih ostvarenja za koje je Biondo držao da bi bitno pridonijele povratu negdašnjega rimskog blagostanja, sjaja i dostojanstva¹⁷¹.

Kao što je spomenuto, djelo je od autora naručio Alfons Aragonski, kralj Napuljskog, Sicilskog i većine španjolskih kraljevstava¹⁷², isti onaj koji je u vrijeme svoje vladavine za neke graditeljske te kulturne projekte među ostalima bio angažirao i umjetnike podrijetlom s istočnih jadranskih obala – Franju i Lucijana Vranjanina (Laurane). Jedan je od Alfonsovih motiva za naručivanje djela ovakve vrste, koje će, dakle, „rasvijetliti Italiju“, zasigurno bila i potreba za konačnim usklađivanjem suvremenih i antičkih geografskih toponima te drugoga povijesnog nazivlja, ali i imena istaknutih povijesnih ličnosti. Ovaj je kraljev nalog Biondo zdušno i objeručke prihvatio, ne samo zbog svojega zanesenoga pokretačkog interesa za klasične starine i prethodnoga višegodišnjega kontinuiranog istraživanja *mediae aetatis*, već i zato što je duboko u sebi bio ozbiljno zabrinut da će čitava razdoblja poluotočke povijesti nestati iz kolektivne svijesti naroda pa je bio odlučan u namjeri da ovim projektom dadne još jedan doprinos usporavanju – ako ne i potpunom poništavanju – efekata te i takve desenzibilizacije¹⁷³.

U uvodu djelu Biondo razlaže ove svoje brige: naime, nadiranja barbara, kao i nedostatak povjesničara koji bi zabilježili te i slične događaje što su se zbivali tijekom cijeloga njegovu dobu prethodećeg milenija, rezultirali su ignorancijom – posvemašnjim nepoznavanjem ne samo povijesti, već i identiteta te podrijetla talijanskih pokrajina i mjesta, od kojih su mnoga u svojim djelima spominjali još antički pisci. Budući da se, kako kaže Flavio, zanimanje za povijest u njegovo doba napokon bilo probudilo, ovim se spisom potrudio novim imenima imenovati stara mjesta i narode, novijim naseljima podignuti značaj te ovjekovječiti ona koja su tijekom stoljeća nestala ili razorena – sve u svemu – osvijetliti dugotrajnu tamu talijanske povijesti¹⁷⁴. *Italia illustrata* bazirana je na autorovim studijskim putovanjima uzduž i poprijeko Apeninskog poluotoka, a također je i svoje prijatelje te korespondente Biondo poticao da mu šalju podatke o mjestima u kojima su obitavali te koja su pohodili. Razmatranim je djelom htio zasebno obraditi osamnaest povijesnih talijanskih pokrajina počevši od razdoblja rimske Republike pa sve do svojega doba, uključujući prije svega osnovne geografske karakteristike, najvažnije povijesne znamenitosti, persone, procese te događaje, zatim topografiju i toponomastiku svake pojedine. Identifikacija postojećih spomenika, kao i naziva mjesta uključivala je, već po autorovu običaju, filologiju, odnosno etimologiju¹⁷⁵.

¹⁷¹ Usp. Mazzocco, 2014/15, 140–141.

¹⁷² Usp. Policelli, 2010, 136.

¹⁷³ Isto, 137.

¹⁷⁴ Usp. Reynolds, 1955, 10.

¹⁷⁵ Isto.

Godine 1453. Biondo je bio prisiljen djelo predati u skriptorij na prepisivanje, odnosno objavu, a zbog pokušaja njegova plagiranja, iako ono u to vrijeme još nije bilo dokraja dovršeno. Nedostajali su, naime, opisi četiriju talijanskih regija (Sicilije, Sardinije, Kalabrije i Lukanije). Zanimljiva je činjenica da ovo izdanje autor tada nije posvetio napuljskom kralju, već papi Nikoli V. koji ga je upravo te godine bio vratio u kurijalnu službu. Dvije godine potom, iako je djelo i tada još uvijek bilo nekompletirano, ponovno je objavljeno, no ovoga puta bez posvete prije spomenutom papi, možebitno i zbog promjenjiva – da ne kažemo hostile – odnosa koji je taj rimski biskup imao prema Biondu. Kasnije je autor pokušavao djelo revidirati te ga dovršiti preostalim opisima, ali potonje ipak nikada nije bilo u potpunosti učinjeno. Čak je godine 1462. i objelodanio suplement spisu naslovljen *Additiones correctionesque Italiae illustratae*¹⁷⁶, koji je posvetio papi Piju II., no ti su dodaci i ispravci bili neznatni te su se uglavnom ticali Etrurije¹⁷⁷.

Za nas je u ovome djelu posebice zanimljiv Biondov prikaz hrvatskih krajeva. Pod ovim podrazumijevamo Istru, koju je autor uvrstio među povijesna talijanska područja naglašavajući da je ona pripadala Italiji još u predaugustovsko doba. U deskripciji istarskih geografskih obilježja i njezine obale obilato se koristi Plinijevim *Prirodoslovljem*, a razlažući etimologiju imena *Istria* napominje da ono vuče podrijetlo od žitelja koji su obitavali u blizini rijeke Dunav – (*H*)ister, iako kao kuriozitet ističe kako ne postoji nijedan dunavski pritok koji se ulijeva u Jadran: *Nullus enim ex Danuvio amnis in mare Hadriaticum effunditur*. Autor nadalje redom opisuje značajnije istarske gradove, kaštele i rijeke od Kopra pa sve do rijeke Raše potičući ponekad zainteresiranije čitatelje da dodatne podatke – primjerice o Puli – potraže u njegovim *Dekadama*. Među istaknutim, pak, Istranima ističe Petra Pavla Vergerija, koji je po njegovu mišljenju bio *prvak svojega stoljeća*, te svetoga Jeronima, što odmah, naravno, upada u oči. Naime, Biondo je tvrdio da se slavni *doctor Ecclesiae* bio rodio u Zrenju, omalenu naselju blizu Oprtija u sjevernome istarskom zaleđu, koji se u talijanskoj varijanti naziva *Sdregna*, a katkada i *Stridone*. Potaknut očevidnom homonimijom Biondo izjednačava ovaj zaselak s Jeronimovim Stridonom (koji se po svim izvorima nalazio negdje na međi negdašnjih rimskih provincija Dalmacije i Panonije) pa podcrtava da ovaj veliki svetac nikako ne može biti Dalmatinac, već je podrijetlom, dakako, Italac¹⁷⁸. U obranu Jeronimova dalmatinstva odlučno je nekoliko desetljeća poslije stao Marko Marulić (1450. – 1524.), koji se u svojoj kratkoj polemičnoj raspravi *In eos qui beatum Hieronymum Italum fuisse contendunt*¹⁷⁹ žustro suprotstavlja ovim stavovima Bionda

¹⁷⁶ Usp. Nogara, 1927, 227–239.

¹⁷⁷ Usp. Grubišić, 2008, 288.

¹⁷⁸ Isto, 289–291.

¹⁷⁹ Ovaj je spis bio napisan kao *addendum* djelu *Vita divi Hieronymi* (oko 1507.) istoga autora. Usp. Novaković, 1994, 5–24.

i njegovih istomišljenika¹⁸⁰ te zaključivši podrugljivo *ut Blondus somniavit* dokazuje da je žilama ovoga crkvenog oca kolala vrela dalmatinska krv¹⁸¹.

Kao uzori za pisanje *Italiae illustratae* Flaviju su Biondu dijelom poslužile geografsko-kartografske studije Giacoma Bracellija (*Descriptio orae Ligusticae*, 1442.), kao i Cirijaka iz Ancone (*Itinerarium*, 1443.). No, budući da je uz ove njemu suvremene izvore konzultirao i povijesne – srednjovjekovne (Gvido iz Ravenne) te antičke spise (Plinije, Ptolomej, Strabon) – možemo reći da je Biondo ovim djelom postavio temelje povijesnoj geografiji kao modernoj znanstvenoj disciplini. Također, ono što razmatrano djelo razlikuje od prethodnih njemu sličnih jest preciznost u smještaju lokaliteta te iscrpnost u njihovim opisima, kao i sagledavanje problematike iz različitih aspekata (npr. pri analizi nekoga geografskog područja ili mjesta Biondo posebno opisuje i njemu okolna brda, rijeke ili jezera, navodi glavne ceste te istaknute građane, pruža uvid u dominantne privredne grane dotičnoga naselja, njegovo podrijetlo ili pak promjene koje su se na tom području sukcesivno događale kroz povijest itd.). Intrigantna je isto tako činjenica da *Italia illustrata*, iako je nastala u doba kad je, dakle, Apeninski poluotok podijeljen perpetuiranim političkim interesima pokrajinskih vlastodržaca te inih eksternih silnica, zajedno kontekstuirala sve talijanske povijesne regije. Revolucionaran je ovo postupak, prvi puta uporabljen u jednome modernom učenjačkom spisu ove vrste. No, po ocjeni nekih poznavatelja djela, njegova najveća vrijednost iz gledišta 20. i 21. stoljeća leži u evidentiranju onodobnih kulturnih strujanja te glavnih umjetničkih projekata, kao i u rasvjetljivanju veza najistaknutijih humanista s najmoćnijim talijanskim dvorovima. Time je Biondo dao dragocjeno svjedočanstvo tadanje kulturne klime i postupno prevladavajućega duha ranorenesansnog humanizma¹⁸².

4.2.5. *Romae triumphantis libri X*

Biondova *Roma triumphans* umnogome je komplementarna njegovu djelu, koje je središte interesa ovoga rada, isto kao što se *Italia illustrata* počesto referira na njegove ranije *Dekade*. Pretpostavlja se da je Biondo bio započeo rad na *Rimu u trijumfu* 1453. godine te ga je vjerojatno pisao otprilike šest ljeta, dakle do 1459. godine. U ovome djelu autor obrađuje javni i privatni život u antičkom Rimu, a smatra se njegovim posljednjim velikim ostvarenjem¹⁸³. Sam naslov – točnije, njegova odrednica *triumphans* – aludira na izvanredna postignuća starih Rimljana, odno-

¹⁸⁰ Ovdje se prije svih misli na augustinca Giacoma Filippa Forestija da Bergamo (1434. – 1520.), kroničara i bibličara, kojemu Marulić donekle i oprašta netočnu prosudbu o mjestu rođenja sv. Jeronima, a cijelu krivicu prebacuje na njegova „tutora“ Flavija Bionda te grmi: *Quenam igitur ista nouitii autoris audacia, ut putaret sibi magis quam Hieronymo de se loquenti homines credituros?*

¹⁸¹ Usp. Grubišić, 2008, 292.

¹⁸² Mazzocco, 1973, 34–37.

¹⁸³ Isto, 39.

sno Republike, a posebice kasnijega golemog Carstva, koje je dokinuvši, bilo vojnom silom ili diplomacijom, međe među plemenima i narodima stoljećima po svojoj mjeri prepravljalo glavninu poznatog svijeta, što je, kako autor akcentira, dostojno divljenja i dakako nasljedovanja¹⁸⁴.

Djelo se sastoji od pet opsežnih dijelova, odnosno deset knjiga¹⁸⁵ – i zaista, iscrpnost je ono što prvo upada u oči čak i pri tek površnom pregledu sadržaja pa se stječe dojam da se autoru svaki podatak na koji je naišao, a da se doticao rimske kulture i civilizacije, ma koliko neznatan bio, ipak učinio dovoljno značajnim da ga uvrsti u spis. Sljedeći primjer vrlo dobro ilustrira potonje – naime, na jednome mjestu *Romae triumphantis* Biondo uz nekoliko dobro poznatih identificira i mnoštvo minornih pa čak i opskurnih božanstava koja su se nekoć u bilo kojem obliku častila ili tek samo usputno spominjala među gradskim stanovništvom: *Vitumnus, Sentinus, Silvanus, Pilumnus, Deverrinus, Lucina, Vagitinus, Diespiter, Levana, Rumina, Potina, Edulica, Cunina, Minerva, Tritonia, Faventia, Venilia, Volupia, Ageronia, Stimula, Strenua, Fessona, Pellona, Numeria, Caneria, Murcea, Bellona, Victoria, Honorinus, Pecunia, Aesculanus, Argentinus, Fortuna barbata, Themis, Nenia, Segetia, Tutellina, Nodatus, Volutina, Patelena, Ostilina, Flora, Lacturcus, Matuta, Runcina*. Impresivna je to lista koja se nije mogla naći ni u većini mitografija onoga, ali ni susjednih stoljeća. Zbog ovakve se prevladavajuće metodologije istraživanja ovo djelo može markirati kao enciklopedijski leksikon rimskoga svijeta, koji je baziran na iscrpnom iščitavanju klasičnih tekstualnih izvora¹⁸⁶. Inače, Biondov prikaz rimske religije u *Roma triumphante* sustavan je i obiman te se primarno, koristeći ova vrela, usredotočuje na obrede i ceremonije u onome obliku kakav se je stoljećima prakticirao u samome gradu Rimu. U njemu se autor ne bavi prekomjerno raspravama o mitovima i panteonu glavnih rimskih bogova ili repudijacijom istih, već ga mnogo više zanimaju manje poznata božanstva, poput prije spomenutih, većinom izvorno rimska i utkana u gradsku svakodnevicu, čije se nazive i podrijetlo treba, dakle, pojmiti prvenstveno posredstvom latinske etimologije¹⁸⁷.

U proemiju, adresiranome papi Piju II., Biondo svoje antikvarno djelovanje ponovno izrijekom stavlja u službu sveopće obnove papinskoga Rima obznanjujući¹⁸⁸: *Itaque coepimus tentare si speculum, exemplar, imaginem, doctrinam et omnis virtutis et bene, sancte ac foeliciter vivendi rationis, Urbem Romam florentem ac qualem beatus Aurelius Augustinus triumphantem videre desideravit, nostrorum hominum ingenio et doctrina valentium, oculis et menti subiicere ac proponere poterimus*. Kao što se iz citata može iščitati, svrha je ovoga Biondova ambiciozna

¹⁸⁴ Usp. Mazzocco, 2014/15, 139.

¹⁸⁵ Biondo je djelo podijelio na sljedeće cjeline: *antiquitates sacrae, publicae, militares et privatae*, a u posljednjoj, petoj cjelini izlaže analizu starorimske te viziju kršćanske trijumfalne procesije.

¹⁸⁶ Usp. Eardley, 1998, 286–287.

¹⁸⁷ Usp. Muecke, 2012, 109–110.

¹⁸⁸ Usp. Fritsen, 2015, 173–174.

djela – protkanog mnoštvom kulturnih, socioantropoloških, ali i ideoloških (a ne isključivo institucijskih) elemenata – oslikavanje portreta metropole jedne civilizacije u zenitu njezine moći pa i šire – rekonstrukcija čitave civilizacije – da bi iz njezina zorna primjera moglo učiti njemu suvremeno društvo, usprkos tome što se autor u spisu ne usredotočuje samo na prednosti i kreposti, već jednako tako jasno predočuje i njezine mane te nedostatke¹⁸⁹. Potpuna cjelovitost prikaza civilizacije bila je, dakle, ovdje prioritet, no za dominantnu književnu figuru djela autor ne uzima Varona – kako bi se to u prvi mah moglo pomisliti – već Cicerona, kojega je Flavio držao ključnim protagonistom, ali i vrlo važnim kroničarom antičkorimske kulture¹⁹⁰.

U prvome se dijelu, koji se sastoji od dvije knjige (I – II), detaljnije razlaže o rimskoj religiji, podrijetlu i kultovima bogova te njima posvećenim svetištima, a prethodno se u uvodu daje pregled vjerovanja Egipćana, Feničana i Grka. Zatim Biondo obrađuje religijske institucije (npr. različite sekte) te igre i svetkovine (bakanalije, pogrebne običaje itd.). Drugi se dio ovoga djela sastoji od tri knjige u kojima autor iznosi prikaz rimske javne administracije, a poseban se naglasak stavlja na postupak izbora raznih javnih službenika. Nadalje, u ovome dijelu Biondo raspreda i o Senatu te o nekim senatskim službeničkim funkcijama (*paterpatratus*, *advocatus fisci*), kao i rimskom zakonodavnom sustavu te ekonomiji. Po mišljenjima nekih znanstvenika ove tri knjige (III – V) predstavljaju središnji i najvažniji dio spisa jer je po istima proučavanje povijesti, prirode, uloge i organizacije države bio jedan od ključnih čimbenika za pragmatično objedinjavanje svih glavnih djela Biondova opusa, od *Dekada* pa nadalje¹⁹¹, a sve u svrhu rekonstrukcije starorimskoga državnog i društvenog sustava na novim kršćanskim temeljima. Rimski vojska je tema trećega dijela *Romae triumphantis*, podijeljenoga u dvije knjige (VI – VII). Ovdje Flavio Biondo donosi njezinu hijerarhijsku strukturu, standarde, opis uobičajenog naoružanja te piše o disciplini u rimskoj vojsci. Također popisuje i rimske vojne počasti, nagrade, privilegije, stipendije te otpuste po vojnoj službi. Govori i o vojnoj taktici te pomorskim bitkama, zatim detaljnije opisuje slavne ratove koje su vodili Rimljani, kao i poželjne kvalitete vrsnoga vojnog zapovjednika pritom uzimajući za uzor traktat *De optimo imperatore librum* (u izvorniku naslovljen *Στρατηγικός*) grčkoga platoničkog filozofa Onosandera, koji je djelovao u 1. stoljeću¹⁹². U četvrtom se dijelu, točnije osmoj i devetoj knjizi, Biondo bavio privatnim institucijama staroga Rima pa tako razlaže o rimskoj porodici – posebno ga zanimaju činovi vjenčanja i razvoda – te o odgoju i obrazovanju djece. U ovim knjigama autor raščlanjuje i

¹⁸⁹ Inače, poticanje na suvremeničko nasljedovanje tekovina starog Rima lajtmotiv je ne samo ovoga, nego i drugih Biondovih djela, a prije svega *Romae instauratae*, *Italiae illustratae* te nagovora na antitursko križarsko djelovanje. Usp. Mazzocco, 2014/15, 139.

¹⁹⁰ Usp. Mazzocco, 1979, 19–21.

¹⁹¹ Usp. Muecke, 2016, 275–276.

¹⁹² Usp. Mazzocco, 1973, 41.

seosku svakodnevnicu, prehrambene navike Rimljana te privatne građevine usredotočujući se prije svega na proučavanje vila koje datiraju iz razdoblja Republike. Naime, njihovu skromnost i jednostavnost u funkciji i dekoraciji suprotstavlja pretjeranoj raskoši kasnijih, građenih u vrijeme rimskih cezara, koje su po njemu bile jedan od mnogobrojnih uzroka degeneracije rimske vrline (*virtus*) i plemenita života rimskoga građanina, što je u konačnici i dovelo do višestoljetnoga moralnog propadanja rimske civilizacije te konačnog pada rimske države u 5. stoljeću. U ovome dijelu Biondo spominje i domove znamenitih Rimljana iz razdoblja kasne Republike i Carstva te dokazuje i konstatira, uspoređujući ih s palačama imućnih i plemenitih mu suvremenika, njihovu superiornost. Na kraju ovoga dvoknjižnog odsječka autor piše i o statusu žena u Rimu, njihovu odijevanju i dotjerivanju te naposljetku o onodobnim prijevoznim sredstvima¹⁹³. Posljednji, peti dio, odnosno deseta knjiga analizira tematiku rimskih trijumfalnih povorki, a opisuju se i najslavniji povijesno utemeljeni trijumfalni ulasci u Rim, na čemu Biondo potom gradi protokolarni model tipične trijumfalne procesije, a na samom kraju i viziju kršćanskoga trijumfa, koja u duhu onoga vremena slavi pobjedu kršćanske armade nad turskom. U epilogu ovome djelu (sličan je slučaj, uostalom, i u *Obnovljenome Rimu*), iako je netom prije prikazao svu kompleksnost i raskoš različitih aspekata „poganske“ rimske civilizacije, točnije njezina srca – prijestolnice, Biondo nije čuo njenu nadmoć u odnosu na tekovine kršćanskoga Rima te poziva na uvećavanje veličajnosti potonjega poticanjem na općekršćanski križarski pohod protiv Turaka¹⁹⁴.

Roma se triumphans također mora nužno smatrati jednim od temeljnih te uzoritih djela petnaestostoljetnog antikvarizma jer je tada stubokom pridonijela uspostavljanju novoga žanra u okviru ove discipline, koji će za trajno žarište svojega zanimanja uzeti slojevitu strukturu svaki-dašnjice, odnosno mnogostrane nematerijalne aspekte življenja antičkorimskoga življa, a i zato što zasigurno bijaše najznačajniji prikaz klasične civilizacije u dotičnom humanističkom stoljeću.

4.2.6. Ostala manja djela

Prikladno je na ovome mjestu ukratko spomenuti i ostala, manja djela Flavija Bionda koja, iako možda nisu izvršila takav utjecaj na onodobne humaniste i znanstvenike različitih struka u narednim stoljećima, kao što su to učinila prije spomenuta, ipak skladno dopunjuju našu sliku o širini intelekta te interesa, kao i o spisateljskoj, a posebice znanstveničkoj vrijednosti ovoga ranorenesansnoga humanista te mu dodatno učvršćuju mjesto na Olimpu onodobnoga učenjaštva, pa i šire.

¹⁹³ Isto, 41–42.

¹⁹⁴ Isto, 42–43.

- Pisma – Uglavnom ozbiljna u tonu, za temu uglavnom imaju promicanje Biondovih djela. Dragocjen su izvor biografskih podataka o autoru, a u njima on počesto iznosi i osobni sud o (ne)utemeljenosti kritike njegovih radova od strane nekih najznačajnijih humanista onog doba. Također je preokupiran uobičajenim pitanjima i promišljanjima o tipičnim humanističkim temama: povijesti te rimskim ruševinama, obrazovanju itd. U njima Biondo usputno spominje i neke tadašnje značajne događaje¹⁹⁵.
- Nagovori na križarski rat protiv Turaka – *Oratio coram serenissimo imperatore Federico et Alphonso, Aragonum rege inclito, Neapoli in publico conventu habita* (1452.); *Ad Alphonsum Aragonensem serenissimum regem de expeditione in Turchos* (1453.); *Ad Petrum de Campo Fregoso illustrem Genuae ducem* (1453.); *De origine et gestis Venetorum* (1454.). Ove je nagovore Biondo pisao zbog onodobnoga izrazitog straha od Turaka, što se širio među kršćanima. Turci su, naime, u to vrijeme pokorili veći dio Balkana i zauzeli Konstantinopol (1453.) pa su opasno kucali na vrata zapadnoga svijeta. Ovi spisi – zapisani govori – kao što je vidljivo iz njihovih naslova, upućeni su najmoćnijim političkim figurama sredine 15. stoljeća: rimsko–njemačkom caru Fridriku III., kralju Alfonsu I. Aragonskom te đenovskom duždu Pietru di Campofregoso. U njima do izražaja dolaze Biondov temperament i elokucija, ostrašćenost za dosezanjem cilja, kao i zavidno umijeće persuazije¹⁹⁶.
- Traktat *Borsus sive de militia et iurisprudencia* – Biondo je ovaj omanji spis sastavljao dok je kao dio pratnje pape Pija II. sudjelovao na Koncilu u Mantovi (1459. – 1460.). U njemu među ostalim uspoređuje pravničke i vojničke službe svojega vremena s onima u antičkom Rimu, a označen je nadnevkom 10. siječnja 1460. godine. Pri njegovu pisanju obilato se koristio materijalom koji je već ranije iznio u svojem djelu *Roma triumphans* pa se pretpostavlja da je ovaj traktat, posvećen moćnomu vojvodi Ferrare i Modene Borsu d'Este, Forlijac napisao motiviran i izdašnom financijskom dobiti, a ne isključivo znanstveničkom radoznalošću¹⁹⁷.
- *Populi Veneti historiarum liber I* – Ovaj spis pregled je povijesti Venecije od 6. stoljeća, a također je, kao i prethodno spomenuti traktat, bio dovršen 1460. godine¹⁹⁸. I ovo je djelo kompilacija građe, ranije razrađene u Biondovim *Dekadama*, kao i u spisu *De origine et gestis Venetorum*. Stoga se također pretpostavlja da je bilo napisano prije svega zbog financijskih ili njima srodnih potreba. Navedeno ga, uz još neke druge njegove karakte-

¹⁹⁵ Isto, 44–45.

¹⁹⁶ Isto, 46–49.

¹⁹⁷ Usp. Nogara, 1927, 130–144.

¹⁹⁸ Isto, 77–89.

ristike, u ukupnosti autorova opusa, uz traktat *De militia et iurisprudencia*, nažalost čini manje vrijednim po umjetničkoj vrijednosti, kao i po znanstveničkoj inovativnosti¹⁹⁹.

4.3. Recepcija, kritika i afirmacija Biondova opusa

Biondova su djela u doba njihovih prvih objavljivanja doživljavala dvojake kritike. Bilo je humanista koji su ih – posebice njegove *Dekade* te *Obnovljeni Rim* – hvalili i preporučivali za čitanje i studij (Leonardo Bruni, Francesco Barbaro, Giacomo Bracelli itd.). No ipak, većina ga humanista onoga vremena, unatoč činjenici da je Biondo tada bio među najčitanijim autorima, nije posebno cijenila. Krivac za to dijelom je zasigurno bio i njegov nedopadljiv, introvertiran, samotnjački i strog karakter koji se klonio raznoraznih intelektualnih kružoka i kurijalnih klika, a samim time svjesno gubio blagonaklonost kritike, kao i zaslužena priznanja. Po mišljenju većine njegovih suvremenika Biondov je stil bio strog te grub, nedovoljno izbrušen, lišen ukrasa i elegancije, u suprotnosti s u ono vrijeme popularnim ciceronskim načinom pisanja. Originalnost njegovih djela nerijetko je bila zanemarivana, ona su bila smatrana preopsežnima za razdoblje u kojem je vladala potražnja za pojednostavljivanjima, emandacijama te prijevodima grčkih i latinskih tekstova²⁰⁰. Prigovarala mu se i nedovoljna razrađenost, zanemarivanje te nejasnost pojedinih tema ili povijesnih događaja, pristranost i tendencioznost. I sam papa Pio II., iako je cijenio Biondove ljudske osobine, bijaše prilično kritičan prema njegovim djelima. Smatrao ih je nedovoljno elokventnima te mjestimice netočnima, a njega je kao autora opisivao nedovoljno savjesnim pri istraživanjima te više fokusiranim na kvantitetu samih djela, nego na istinitost i egzaktnost činjenica u njima. Slijedom je toga ovaj rimski biskup preporučivao njihovo čitanje uz oprez, *cum grano salis*²⁰¹. Zbog navedenoga papina mišljenja, kod dijela zainteresirane čitalačke publike i kritike u narednim stoljećima (od 16. do 18.) Flavio Biondo, uz tek rijetke iznimke (npr. Paolo Giovio, Girolamo Tiraboschi), nije bio posebno na cijeni iako je, doduše, postojala određena doza poštovanja prema njegovu doprinosu historiografiji.

Tek je u 19. stoljeću pojavom Burckhardtove *Kulture renesanse u Italiji* i suvremenijega pristupa proučavanju toga kulturno–povijesnog razdoblja Biondo napokon bio prepoznat kao začetnik nekih novih strujanja u učenjaštvu 15. stoljeća te postavljen uz bok drugih istaknutih humanista. Osim Jakoba Burckhardta posebno ga je kao historiografa cijenio i istaknuti njemački povjesničar te stručnjak za srednjovjekovnu povijest Rima Ferdinand Gregorovius iako je i sam

¹⁹⁹ Usp. Mazzocco, 1973, 50.

²⁰⁰ Isto, 72.

²⁰¹ Isto, 73–74.

bio svjestan djelomičnoga nedostatka humanistove stilske rafiniranosti. Potonji je Nijemac posebice isticao pionirsko označavanje razdoblja od pada Rimskoga carstva do 15. stoljeća terminom *srednji vijek – media aetas* – u Biondovim *Dekadama*, a smatrao ga je i začetnikom arheologije u modernom obliku. Njemački je, pak, povjesničar Georg Voigt, koji je uz J. Burckhardta bio začetnikom modernog izučavanja talijanske renesanse, Flavija Bionda smatrao utemeljiteljem modernog antikvarizma, tj. antikvarnih studija, imajući prije svega na umu njegovu studiju *Roma triumphans*²⁰², dok mu je talijanski povjesničar Pasquale Villari pridavao osobite zasluge za uvođenje povijesnoga kriticizma u historiografiju, budući da je Biondo bio među prvima koji se nisu samo obilato služili pisanim povijesnim izvorima, već su u isto vrijeme propitkivali njihovu pouzdanost, kao i možebitnu pristranost njihovih tvoraca. Villari je također prvi razotkrio utjecaj koji je Biondo – u prvom redu *Dekadama* – imao na opus Niccolò Machiavellija, a ponajviše na prvu knjigu njegova spisa *Istorie fiorentine*²⁰³. Potom, u 19. se stoljeću pojavljuje i prva monografija o Flaviju Biondu autora Alfreda Masiusa (*Flavio Biondo, sein Leben und seine Werke*, Leipzig, 1879.). Nešto kasnije, 1890. godine, Girolamo Mignini piše o Biondovu tada gotovo zaboravljenome djelu, traktatu *De verbis Romanae locutionis*, te njemu i Leonardu Bruniju, koji je Biondu bio oponentom u spomenutoj raspravi, pridaje velike zasluge i na polju lingvistike. Proučavatelji su, pak, Biondovih epistola (Herschel, Lobeck, Sabbadini) – u 19. se stoljeću i s ovoga dijela njegova opusa počela otpuhivati stoljetna prašina – u njima nalazili uporišta za isticanje njegova doprinosa humanističkoj pedagogiji²⁰⁴ (posebice u dvjema upućenima Galeazzu Sforzi).

Dvadeseto je stoljeće nastavilo afirmaciju opusa ovoga humanista, koju je kroz moderan pristup dotičnoj materiji bilo započelo prethodno. Logično, u središtu su se interesa ponovno našli njegovi glavni, opsežni radovi: *Decades*, *Italia illustrata*, *Roma instaurata* te *Roma triumphans*. *Italia illustrata* postala je temeljem povijesne geografije, posebice talijanske, a *Roma instaurata* i *Roma triumphans* napokon su u ovome stoljeću označene kao stožerna djela modernih antikvarnih studija. Prema dijagnozama nekih ondašnjih znanstvenika Biondo je potonjim djelom također dao velik doprinos, iako autoru pri njegovu stvaranju to nije bila primarna intencija, u proučavanju pravne povijesti jer je ponudio najraniji relevantan te cjelovit opis zakonodavstva, pravnog, kao i izbornog sustava antičkog Rima. No ipak, Biondov je prinos historiografiji bio taj koji je najviše privukao pažnju povjesničara 20. stoljeća. Posebice ovdje treba istaknuti *Dekade* koje su smatrane pažljivo napisanim i kritičkim djelom znanstvenoga

²⁰² Usp. Mazzocco, 2014/15, 133.

²⁰³ Usp. Mazzocco, 1973, 79.

²⁰⁴ Isto, 82–84.

stila, koje se oslanja na najbolje te najstarije dostupne izvore²⁰⁵. Britanski im povjesničar Denys Hay pripisuje čak i određenu dozu elegancije u stilu, a poznavanje latinskoga jezika njihova autora smatra, po standardima vremena njihova nastanka, ako ne savršenim, a onda barem vrlo solidnim te zaključuje, suprotno nekim ranijim mišljenjima, da je Biondo bio kompetentan stilist. Ovu tvrdnju Hay potkrepljuje činjenicom da je kardinal Prospero Colonna²⁰⁶ zamolio upravo Bionda da predloži emandacije Livijeva djela *Ab Urbe condita*²⁰⁷ uopće, dakle, ne sumnjajući u njegov spisateljski talent ni u stilističku umješnost. Talijansko–britanski povjesničar i stručnjak za renesansni humanizam Roberto Weiss Flavija je Bionda, pak, smatrao genijem arheoloških opisa i korifejom arheologije, čija su djela, a posebice *Roma instaurata*, utjecala na generacije arheologa²⁰⁸. Isti su spis Roberto Valentini te Giuseppe Zucchetti, istaknuti učenjaci te urednici nanovo objavljivanih starijih studija o antičkim ruševinama, 1953. godine bili okarakterizirali stožernim djelom na polju rimske topografije²⁰⁹. Za razliku od potonje trojice znanstvenika, kao i njihova preferiranja *Romae instauratae*, u djelu, pak, Arnalda Momigliana Flavijeva *Roma triumphans* ipak ima nešto benevolentniji tretman, a taj znameniti povjesničar također priznaje Biondu prvotnost u provođenju renesansne antikvarne prakse dodatno napominjući da je potonji Forlijac započeo sa strogim odjeljivanjem antikvarnih od historijskih istraživanja i time značajno doprinio daljnjem razvoju renesansne historiografije²¹⁰.

Iako je Biondo u 19. te 20. stoljeću većinom afirmiran kao istaknuti ranorenesansni humanist te mu je napokon pridano zaslužen priznanje za začetke i razvoj mnogobrojnih humanističkih znanosti, ipak je i u ovim stoljećima imao kritičara. Premda su mu i oni priznavali određene zasluge, pogotovo na polju povijesne geografije, kao i topografije, uglavnom su imali zamjerke na po njima relativno nisku književno–umjetničku vrijednost njegovih djela te nedostatak kritičke analize izvora, vjerojatno još uvijek pod utjecajem poprilično tendencioznoga mišljenja Biondova suvremenika pape Pija II.²¹¹, ali i zbog, usudili bismo se reći, nedovoljno duboka poniranja u studij i analizu glavnine njegovih djela.

²⁰⁵ Usp. Ferguson, 1948, 12.

²⁰⁶ Prospero Colonna (o. 1410. – 1463.) bio je nećak pape Martina V. (Odo Colonna), a unatoč tomu što je nosio kardinalsku titulu, Martinov ga je nasljednik Eugen IV. na jedno određeno vrijeme bio ekskomunicirao iz Crkve (što i nije baš naročito narušilo njegov utjecaj u visokim crkvenim krugovima) zbog pobune protiv potonjega pape. Colonna je također bio i vrlo značajan pokrovitelj rimskoga humanističkog kruga, u kojemu je aktivno sudjelovao i Biondo, posebice u vrijeme pisanja *Romae instauratae* te je tada čak i provodio istraživanja na dijelu kardinalova gradskog posjeda identificirajući ga kao nekadašnje Neronove vrtove. Usp. Pasqualini, 2007, 346.

²⁰⁷ Usp. Hay, 1959, 97–128.

²⁰⁸ Usp. Weiss, 1969, 68.

²⁰⁹ O Biondu su ova dvojica u svojem djelu slikovito zapisali: *Con lui la topografia fa passi da gigante*.

²¹⁰ Usp. Mazzocco, 2014/15, 133.

²¹¹ Ovaj je rimski pontifeks, rođen u Corsignanu (današnja Pienza) kao Enea Silvio Piccolomini (1405. – 1464.), zasjeo na Petrovu stolicu 1458. godine te je i sam bio prominentan autor i utjecajan humanist, koji se u svojem radu uglavnom okupirao pjesništvom i poviješću. Kao papa zdušno je nastojao združiti kršćanske vladare u protutursku vojnu alijansu.

4.4. Utjecaj ranijih antikvara i njihovih studija na Biondov antikvarni opus

Kada se govori o utjecajima pojedinih djela te prethodnih autora – antikvara ponajprije na formiranje Biondova interesa za antikvarne studije, a kasnije i na usustavljanje njegova antikvarizma, dakako da je i u ovome slučaju nužno započeti s Markom Terencijem Varonom i njegovim *Starinama*. Iako se ovo djelo, kao što je prije spomenuto, tijekom srednjega vijeka bilo izgubilo, Biondo ga je poznao posredno, prije svega po citatima te većim odjeljcima koje Aurelije Augustin donosi u *Državi Božjoj*, kako sam humanist navodi u djelu *Roma triumphans: Sed plura ad eam rem a M. Varrone asseremus. Is vir sanctorum religionis nostrae doctissimorum Hieronymi et Augustini iudicio doctissimus est*. No, zanimljivo je da nigdje drugdje u spomenutom djelu Biondo na aludira da je pri radu te istraživanjima na njega neposredno bio utjecao legendarni Varonov spis. Doista, u *Rimu u trijumfu* Biondo se relativno malo služi spomenutim izvorom²¹². Naime, više su od same strukture *Starina* duh ovoga djela te autorov stav o starinama kao jednom od sredstava trajnoga prosvjećivanja i oplemenjivanja društva bili ti koji su nadahnuli Flavija Bionda na pisanje svojih antikvarnih studija. U potonjima se može razabrati značajan utjecaj jednoga drugog Varonova djela – *De lingua Latina* – posebice njegove pete i šeste knjige, gdje ovaj rimski polihistor iznosi etimološke analize nekih termina i naziva (lokaliteti, božanstva, institucije itd.) koji se pojavljuju u njegovim *Starinama*. Vjerojatno je Augustinova *Civitas Dei* na Bionda izvršila još i veći utjecaj nego *Antiquitates*. Naime, s Augustinom je Biondo dijelio srodan filozofski nazor pa je ovaj navedeno djelo koristio ne samo kao vrelo antikvarnih, nego i filozofskih te teološko–moralističkih podataka²¹³. Općenito možemo kazati da je diskrepancija između onoga što su mogli iščitati iz djela samoga Varona, kao i ostalih klasičnih autoriteta, te antičkih ruševina koje su nazirali u 15. stoljeću, nagnala humaniste poput Bionda da inkorporiraju drugačije vrste dokaza, kao i nove istraživačke metode u svoja proučavanja antičkog stratigrafskog sloja grada Rima, a potom i svih ostalih antičkih arheoloških nalazišta. Iako su oni te navedene novine, kao i njima novooblikovano područje istraživanja, shvaćali kao samorazumljive produžetke varonovskog antikvarizma, studij rimske topografije, koji su razvili u 15. stoljeću, bio je u konačnici posve inovativan konstrukt²¹⁴.

²¹² Usp. Mazzocco, 2014/15, 136.

²¹³ Usp. Mazzocco, 1973, 251–253.

²¹⁴ Iako je, primjerice, Arnaldo Momigliano tvrdio da se tijekom *Quattrocenta* dogodio *revival* ideala varonovskog antikvarizma, posebice u antikvarnim spisima Flavija Bionda, neki su recentniji povjesničari antikvarnih studija na čelu s Riccardom Fubinijem nijekali taj intelektualni kontinuitet, odnosno snažnu povezanost antikvara 15. stoljeća s Varonom, kakvu sugerira Momigliano. Usp. Bernard, 2014/15, 162.

Srednjovjekovni su antikvarni spisi, doduše iz rakursa oprečnog ranije navedenim djelima, također bili oblikovali Biondov antikvarizam. Ova tvrdnja prije svega vrijedi za *Mirabilia urbis Romae* te itinerare nastale u njihovoj tradiciji. Suočivši se, naime, s nejasnim prikazima Rima i obiljem neprovjerenih ili posve netočnih podataka na koje je u njima nailazio, Biondo je uvidio nužnost cjelovitijeg i pouzdanijeg portretiranja Vječnoga grada, posebice njegove drevne antičke ostavštine. Osobna ga je skepsa prema medievalnim izvorima nagnala da informacije o rimskoj prošlosti potraži u starijim antičkim djelima, primjerice u Plinijevu djelu *Naturalis historia* ili, pak, Frontinovu *De aquaeductibus*, te tako korjenito izmijeni dotadašnju praksu pisanja antikvarnih studija. Kao rezultat ovih njegovih postupaka nastala je *Roma instaurata* – djelo strukturom bitno različito od prijašnjih te vrste – koja je zamijenila do tog vremena neprikosnovena *Čudesas*. Premda je Flavio Biondo bio svjestan većine antikvarnih aktivnosti njegovih četrnaestostoljetnih predšasnika, zanimljivo je da nijednog od njih neposredno ne navodi u svojim antikvarnim studijama niti ima indicija da mu je bilo koji od njihovih spisa poslužio za uzor. Ni Petrarca, dakle, ni Boccaccio, kao ni Cavallini, Dondi i Vergerije, nisu imali većega vidljiva udjela u stvaranju Biondove antikvarne filozofije, mogli su eventualno svojim djelima poslužiti kao poticaj njegovu entuzijazmu za bavljenjem dotičnom znanstvenom disciplinom. Potonje se prije svega odnosi na Petrarca, kojega je Biondo iznimno cijenio kao utemeljitelja moderne književnosti²¹⁵.

Velika je većina antikvara, koji su djelovali u prvoj polovini 15. stoljeća, na ovaj ili onaj način bila povezana s papinskim dvorom i rimskom Kurijom. Razvidno je, dakle, da je Biondo morao poznavati njihove opuse. Međutim, od suvremenih mu je autora zanimljiv bio jedino Andrea Fiacchi. Naime, samo je njegov antikvarni traktat – *De magistratibus sacerdotisque romanorum libellus* – Biondo citirao na stranicama svojih spisa. Može se, dakle, ustvrditi da su i studije suvremenih antikvara na njega izvršile tek minoran utjecaj. Razlog je tomu najvjerojatnije pretpostavka da se Biondo nezadovoljan kako prijašnjom, tako i tadašnjom pisanom antikvarnom produkcijom, upustio u osobni projekt svojevrsnog revolucioniranja dotične struke ne oslanjajući se, s pravom, na po vlastitu mišljenju u mnogočemu manjkave srednjovjekovne i suvremene spise, već isključivo na izvorna antička djela, arheološke ruine te sačuvane spomenike. No, ovdje valja razmotriti i jedno intrigantno pitanje: budući da su polovinom promatranoga stoljeća „duumvirat“ najistaknutijih humanista činili upravo Flavio Biondo (Sl.5) i Poggio Bracciolini, koji su se, pak, u isto vrijeme bavili istraživanjima za potrebe svojih antikvarnih studija²¹⁶, je li izgledno da se među njima spontano ili možda hotimice bio stvorio kakav međudnos unutar

²¹⁵ Usp. Mazzocco, 1973, 254–255.

²¹⁶ Kao što je ranije u ovome radu navedeno, Poggio je svoje djelo *De varietate Fortunae* pisao od 1431. do 1448. godine, a Biondo, pak, svoj *Obnovljeni Rim* od 1444. do 1446. godine.

kojega je moglo doći do uzajamne razmjene ideja i tema, utjecaja i poticaja? Ili je sve spomenuto možebitno teklo samo jednosmjerno? Poggio je s pisanjem svojega djela započeo trinaest godina prije negoli se začela *Roma instaurata* pa je možda Biondo pri svojem studiju iskoristio neke Poggiove istraživačke metode – budući da je potonji prvi uvidio nužnost korištenja filoloških, arheoloških te epigrafskih izvora za proučavanje antike. A opet, kako je Biondo dogotovio svoj spis dvije godine ranije, moguće je isto tako da je Poggio iz njega preuzeo dio faktografije, tim više što je toskanski humanist najvećim dijelom dovršavao prikaz antičkorimskih preostataka naslovljen *Ruinarum urbis Romae descriptio* nakon što je *Roma instaurata* već bila objavljena²¹⁷. Rečeno će intrigantno pitanje, do možebitna otkrića kakvoga pisanog svjedočanstva ili traga koji bi dodatno rasvijetlio kompleksan odnos ove dvojice ranorenesansnih učenjaka, nažalost morati ostati neodgovoreno²¹⁸.

Sl.5 – **Portret Flavija Bionda** iz 18. stoljeća, rad Giovannija Bonazze i radionice (mramorni bareljef, Museo d'arte, Padova)

²¹⁷ Usp. Mazzocco, 1973, 256–257; Mazzocco, 2014/15, 145.

²¹⁸ Usp. Fubini, 1968, 536–559.

5. ROMA INSTAURATA – OBNOVLJENI RIM

Roma instaurata – djelo na kojem je Biondo počeo raditi 1444. godine, a zgotovio ga 1446. – ponudila je dotada najcjelovitiji topografski prikaz klasičnoga Rima, kao i njegovih spomenika te je napisana, unatoč svojim manjkavostima, od kojih ćemo najbitnije spomenuti kasnije u tekstu, dosljednijim znanstvenim pristupom od svih prethodnih antikvarnih spisa pa je kao takva revolucionarizirala ovu disciplinu te naposljetku postala neprikosnovenim uzorom autorima koji su se bavili historiografskim, kao i antikvarnim studijima, posebice u narednim desetljećima, do otprilike polovine 16. stoljeća. Flavijeva je, dakle, studija antičkorimskih ruina daleko temeljitija, sistematičnija i objektivnija od svega što su dotada bili proizveli njegovi kurijalni suradnici ili, pak, kolege po peru te kao takva pokazuje inovativan te gotovo radikalni individualni potencijal iščitavanja i ciljane primjene klasičnih tekstova do te mjere da sve ostale vrste vrela u njoj padaju u drugi plan pa se stoga *Roma instaurata* može smatrati školskim primjerom „tekstualne“ arheologije²¹⁹. Ovo djelo prožeto je piščevim uvjerenjem da rimske starine nisu samo puki dokazi prošlih vremena, već prenose i dublje poruke. Iako se kroz cijeli ovaj tekst kao lajtmotiv provlači Biondova potreba za možda i pretjeranim favoriziranjem te (pre)naglašavanjem humanističkih obnoviteljskih pothvata njegova poslodavca i patrona, pape Eugena IV. – za kojega autor ističe da je *restauracionem Urbis*, a posebice antičkih znamenitosti, smatrao svojom moralnom obvezom – ovime ipak osnovna zamisao djela, a to je akcentiranje važnosti razumijevanja materijalne strukture Rima, kao i njegova svrha – sistematizirana anti-kvarna urbana rekonstrukcija – ni u jednom trenutku nisu ugrožene, ono prema tome nikada ne prerasta u svojevrsan panegirik rimskomu pontifeksu. Za Flavija je Biondo pravilno „čitanje“ povijesnih gradskih slojeva ovdje primarno te osnovni preduvjet za obnovu i očuvanje Rima²²⁰.

U *Obnovljenome* je *Rimu* napokon u znanstveni diskurs uvedena, ali i formalizirana povijesno–arheološka materija koja je Petrarci primarno predstavljala okvir za imaginaciju, a što je ipak djelomice nasljedovao i Poggio u svojem spisu. U njihovu slučaju, a naročito Petrarčinu, fizički im je prostor ponajprije pružao sve potrebne „kulise“ i „rekvizite“ za refleksiju i pripovijedanje „priče“. No, već će i Poggio u stanovitoj mjeri, a Biondo, pak, u potpunosti tretirati

²¹⁹ Usp. McCahill, 2009, 187.

²²⁰ Usp. McCahill, 2005, 248–249.

urbani prostor kao kostur na kojem će izvoditi svoje autopsije drevne antičke civilizacije, razotkrivajući i klasificirajući njezine elemente u potrazi za njezinom zamršenom suštinom²²¹. Biondo, dakle, posve odbacuje subjektivni imaginativno–refleksivni kontekst razmatranja preostalih rimskih starina, no prethodnički postupak vizualnog promatranja grada iz perspektive pješaka ipak zadržava, iako je ovaj sada preplavljen obiljem faktografije. Iz ovoga se razloga na dotično djelo može gledati i kao na historijsku horografiju²²².

Kroz čitavu studiju Biondo posebnu pozornost poklanja klasičnim i postklasičnim renovacijama antičkih građevina, a zanimaju ga i poticatelji tih obnova: opširno, primjerice, razglaba o Teodoriku te njegovim popravcima akvedukata, Pompejeva teatra, Titova amfiteatra te drugih dotrajalih zdanja. Ovime autor želi upozoriti čitatelje, no i samoga papu Eugena, da se veličanstvo Rima nikada ustvari nije bilo posve izgubilo, nego je već više puta oživljeno spomenutom i sličnim akcijama pa se tako može povratiti i za njihove tadašnjice. Stoga višekratno naglašava, služeći se ranijim restauratorskim primjerima kao poticajnim smjernicama, mogućnost ovakvoga kvatročentističkog *revivala*. No isto tako, nasuprot spomenutom, Flavio jadikuje nad trenutnim otužnim ostacima Vječnoga grada kunući prema vlastitu sudu uistinu barbarske sugrađanske postupke otuđivanja građe iz neprocjenjivih kamenih tragova slavne antičke prošlosti. Kako reče, upravo je ova hulna pohlepa Rimljana, a ne divljačina Gota bila uzrokom propasti gradskih vodovoda pa dalje navodi mnogobrojne primjere takvih ranijih te recentnijih devastacija. Biondo se također zanimao za proces duhovnoga i moralnoga propadanja antičke metropole, a za potonje među ostalim izriječkom krivi nekadašnji opasan opčinjavajući utjecaj koji su na Rimljane bili ostavljali mimovi te ostali teatar, kao i štetne posljedice dovođenja tabora pretorijanske garde u grad, što je po njemu posljedično ojačalo njezinu političku moć, a smanjilo senatsku. Iznoseći u djelu logična i oprimjerena objašnjenja rimske propasti pa povlačeći paralele autor je, dakle, nastojao trezveno te analitički razjasniti suvremeno ruinirano stanje Rima²²³. Među ovim je redcima *Obnovljenog Rima* možda moguće iščitati čak i natruhe začetaka nekih kasnijih konzervatorsko–restauratorskih principa i teorija, odnosno stadije njihove prehistorije.

Quattrocento je sa sobom nedvojbeno donesao intenziviranje antikvarnih aktivnosti. No, onovremeni su se antikvari, unatoč omasovljivanju interesa za spomenike staroga Rima, zadovoljavali pristupom koji je bio baziran na njihovoj tekstualnoj deskripciji, kao i kolekcioniranjem te kompariranjem povijesnih relikata i artefakata, bez ikakvih značajnijih pokušaja njihove detalj-

²²¹ Usp. Miller, 2012a, 123.

²²² Iz sadanje se perspektive o *Obnovljenome Rimu* može govoriti kao o djelu koje je u procesu svojega nastajanja također slijedilo i glavninu onih načela koja bi se u ukupnosti suvremene znanosti danas mogla pribrojati domeni antropogeografije, a posebice njezinim kulturnim, povijesnim, religijskim, kao i urbanim aspektima. Usp. Miller, 2012b, 250.

²²³ Usp. McCahill, 2009, 191.

nije raščlambe, odnosno smještanja u širi povijesni kontekst²²⁴. Biondo je ovim svojim djelom, kardinalnim doprinosom sveukupnoj antikvarnoj disciplini, bio započeo s praksom primjene potonjih dotle zanemarenih postupaka u spisima ove vrste, a također uvodi i inovativan pristup, koji je uključivao kritičko promišljanje prijašnjih studija te uglavnom subjektiviziranih pregleda građe. Međutim, sve se ovo nažalost nije pretočilo u novi pristup vizualnim rekonstrukcijama grada pa su tako u *Obnovljenome Rimu* gradske ruine i znamenitosti predstavljene isključivo tekstualno, bez ikakvih vizualnih pomagala, bilo da je riječ o kartama, crtežima ili skicama, koji bi sekundirali autorovim verbalnim deskripcijama²²⁵ (Sl.6).

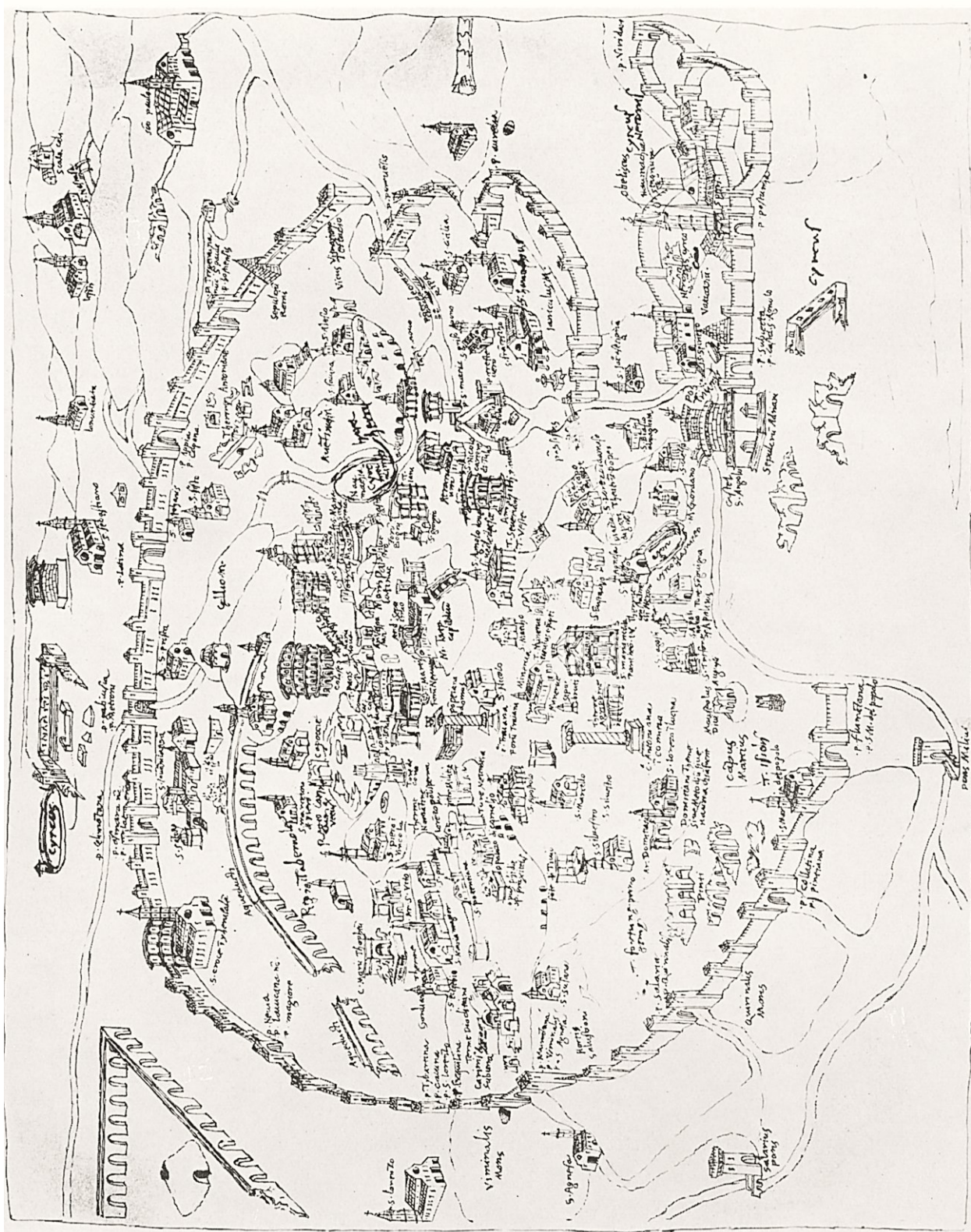
Premda je Flavija Bionda pratila reputacija vrsnog arheologa, on se u *Obnovljenome Rimu* samo sporadično služi materijalnim izvorima, odnosno arheološkim ostacima, no to ga svejedno nije spriječilo da u ovome djelu, a i kroz čitav svoj opus, proklamira njihovu dragocjenu vrijednost, koja se u Bionda ipak ponajviše ogleda u njihovu simboličnu te metaforičnu značajju, čijom zaslugom spomenuti urbani relikti slavne prošlosti figuriraju kao relikvije vrle civilizacije koja se, pak, ponekad njima i posve otjelovljuje. Rijetko, dakle, Biondo spominje mjere određenih građevina, spomenika i područja ili navodi njihove strukturne podatke, a kada to i jest slučaj, ne čini to zato što takvu analizu smatra posebno bitnom, već se ovime služi kao pomoćnim sredstvom njihove identifikacije²²⁶. Dubljim se pronicanjem u ovaj Biondov tekst lako može primijetiti da je velika većina podataka korištenih pri pisanju djela, kao što je i prije spomenuto, proizašla iz pažljiva studiranja latinskih tekstova antičkih autora. Može se također ustanoviti da je jedan od glavnih nedostataka njegove metode pretjerani entuzijizam u želji da najimpozantnije rimske ruine združi s deskripcijama nekih znamenitih, no do njegova vremena već nestalih građevina na koje se moglo relativno često naići u klasičnoj latinskoj literaturi. Ove (katkad isforsirane) kongruencije rezultirale su počesto nepreciznim ili čak netočnim identifikacijama nekih prominentnih zdanja, od kojih su poneke još dugo vremena među kasnijim renesansnim antikvarima i topografima ostale neprikosnovene, dijelom zbog Biondova autoriteta te skupnog povjerenja u iste dubiozne etimologije, a dijelom i zbog istovjetna mentalnog sklopa kao posljedice humanističke naobrazbe, što se u gotovo neizmijenjenu obliku pronosila generacijama. Zoran je primjer ovomu krivo identificiranje tzv. *templi Minervae Medicae – thermarum Galluttii*, tj. Eskvilinskog paviljona – nimfeja, kao bazilike Gaja i Lucija²²⁷.

²²⁴ Usp. Stinger, 1998, 69.

²²⁵ Općenito su se u čitavome 15. stoljeću ilustracije antičkih ruševina ili crteži njihovih rekonstrukcija u povijesnim i antikvarnim djelima koristili samo sporadično, a kad su i bili uključeni, obično nisu točno prikazivali dotične objekte te su ponekad čak tendirali fantastičnosti ili, pak, miješali povijesne s pojedinim suvremenim arhitekturnim elementima, bez ikakva poriva i potrebe za povijesnom vjerodostojnošću. Usp. Piccoli, 2017, 226–229.

²²⁶ Usp. Brizzolara, 1979/80, 52–54.

²²⁷ Pretpostavljamo da je Biondov „logičan“ etimološki slijed išao otprilike ovako: *Galluttii* → *Ga[*i*]-Lu(t/c)ii* → *Gai et Lucii*. Usp. Campbell, 2011, 309–310.

Sl.6 – Karta Rima Alessandria Strozija iz 1474. godine (Firenca, Biblioteca Laurenziana, MS. Redi 77, folia 7v i 8r)²²⁸

²²⁸ Ono što je Biondo propustio priložiti svomu djelu, nacrtao je Venecijanac Alessandro Strozzi tridesetak godina kasnije. Ovaj crtež dio je kodeksa, koji sadrži kolekciju antičkih inskripcija, uglavnom iz zbirke Cirijaka iz Ancone. Kartograf je možda kao tekstualni izvor za izradu ovog arheološkog plana koristio i *Romam instauratam*, što se može pretpostaviti po podudaranju mnogih Biondovih opisa i lokacija te Strozijevih crteža spomenika i zdanja te po istoj nomenklaturi kod oba autora. Analogije su toliko očite da bi se lako moglo zaključiti da je plan upotrijebljen kao ilustracija u Biondovu spisu, što dakako nije slučaj. Po nekim autorima možebitno su obojica imali uvid u isti arhetip iz prve polovine 15. stoljeća koji im je poslužio u radu na njihovim djelima. Usp. Scaglia, 1964, 137–163.

Biondo nikada nije slovio za majstora stila. Dapače, mnogi su mu suvremenici te kasniji humanisti i znanstvenici spočitavali njegovu strogost i mjestimičnu usiljenost, a i njegov je jezični rafinman počesto nailazio na kritike, poglavito zbog nedostatka bilo kakvih ukrasa i stilskih figura ili, pak, neprofinjena umetanja citata u tkanje autorskoga teksta. Još je jedan Biondov spisateljski postupak od njegovih humanističkih suvremenika bio smatran nevještim te „niskim“ pa štoviše i pogrešnim: naime, dok je većina potonjih pri pisanju svojih djela za neprikosnoven i mjerodavan jezični te stilski uzor uzimala Cicerona, Flavio je često znao jednostavno polatiniti potrebnu mu riječ iz narodnoga jezika ne potrudivši se eventualno iznaći njezin antički ekvivalent²²⁹. Međutim, ono što *Obnovljenomu Rimu* nedostaje u stilu, s druge strane zasigurno nadoknađuje bogatstvom sadržaja: ovo je, naime, djelo bilo dotada najsvēobuhvatniji pregled topografije antičkoga Rima i njegovih znamenitosti. Iako je ono bilo prvotno zamišljeno kao inventar preostalih rimskih starina, Biondo je ipak povrh toga čitateljima ponudio i širu sliku, odnosno prikaz onih starina koje su propale te su bile poznate samo iz različitih, najčešće tekstualnih izvora. Ovim je spisom autor u desetljećima po njegovoj objavi na najbolji način promicao nužnost proučavanja starorimske civilizacije, kako je zasigurno i priželjkivao pišući ga, te ga nije namijenio hodočasnici za itinerar – kao što su to primjerice bila *Mirabilia* – već onima koji su *studia humanitatis* percipirali kao jedno od najbitnijih oruđa vlastitoga intelektualnog razvoja, ali i sveopćega društvenog prosvjetljivanja.

Autor je – prema vlastitu priznanju – djelo strukturirao po uzoru na registre gradskih područja, odnosno *Regionarne kataloge*, čije je autorstvo pripisano Sekstu Rufu²³⁰, a koji su, pak, izravno ili neizravno bili izvedeni iz jednoga drugoga takvoga kataloga – *Descriptio urbis Romae* Publija Viktora – koji datira iz 4. stoljeća. No, u odnosu na *Kataloge*, tipološki princip podjele starina kod Forlijca ipak u većini slučajeva ima prvenstvo pred strogo teritorijalnim²³¹. Struktura je spomenutih kasnoantičkih registara Biondu pripomogla uspostaviti egzaktni topografski okvir za deskripciju grada, koju je dodatno vješto protkao bitnim elementima novoga, papinskoga Rima²³². Flavio je Biondo bio prvi antikvar i topograf koji se iscrpno koristio ovim *Regionarnim katalogima*, od kojih je oveći broj prijepisa preživio sve do njegova vremena te su, dakle, u 15. stoljeću postali već naširoko poznati. Pri početku prve knjige *Romae instauratae* spominje se tako tad recentno „otkriće“ koje se ticalo autorstva spomenutih spisa: *Ea vero omnia templa, eas aedes videmus in vetusta urbis Romae descriptione: cuius auctorem librorum*

²²⁹ Usp. Hay, 1988, 61.

²³⁰ Povjesničar iz 4. stoljeća ponajbolje je poznat pod imenom Fest (*Festus*), no po raznim se srednovjekovnim manuskriptima pojavljuju različite inačice njegova imena – uz onu navedenu u tekstu nalazimo i sljedeće: *Rufus Festus*, *Sextus Festus* i *Sextus*.

²³¹ Usp. Špikić, 2006, 187.

²³² Usp. Bortolozzi, 2019, 122.

*incuria suppressum nos in Cassinensis monasterii Bibliotheca legimus fuisse Sextum Ruffum, consularem virum, positas esse in prima regione porta Capena*²³³. Kroz čitavo ovo djelo autor sugerira čitatelju da prošlost i sadašnjost grada međusobno komuniciraju u tihom i ravnopravnom razgovoru, čime implicira da stari Rim nije nužno superioran novomu; dapače, ponekad zdušno hvali suvremene običaje smatrajući ih boljima od starih – primjerice, kada progovara o kupalištima, osvrće se i na starorimske običaje pranja i kupanja, posebice kod nekih careva, te prigovara njihovom nedostatku čednosti i trijeznosti u tim prilikama. Ovo kulminira u zaključnome dijelu *Romae instauratae* kada autor uspoređuje papinski s republikanskim Rimom pa s jedne strane procjenjuje zasluge njegovih poganskih vlastodržaca, a s druge, pak, njegovih kasnijih kršćanskih prvosvećenika e da bi zatim uz žaljenje konstatirao da se slava grada uvelike umanjila od slavni vremena antike, no i nadalje se ipak protiveći mišljenjima onih suvremenika koji su ustvrdili da je njihov Rim puka ruina, najzad poentira: *Viget certe, viget adhuc, et quanquam minori diffusa orbis terrarum spacio solidiori certe innixa fundamento, urbis Romae gloria maiestatis*. Biondu je kršćanstvo predstavljalo ovaj čvršći temelj spomenut u citatu pa u skladu s prijašnjim komparacijama Krist u zaključku dotičnog teksta postaje *summus imperator*, a novi Rim *arx* religije. Za Flavija Bionda i veliku većinu humanista, a posebice antikvara 15. stoljeća, razumijevanje starina i različitih aspekata prošlosti bilo je ključ bilo kakvog oblika *renovationis urbis Romae* pa su slijedom toga vjerovali da djela poput ovoga mogu značajno pridonijeti dosezanju toga cilja²³⁴. Ovakva inovativna usredotočenost ovoga humanističkog antikvarnog spisa na svoju tematiku, ali i na svrhu²³⁵, pridonijela je njegovu iznimnom značaju među historičarima 20. stoljeća pa su ga neki od njih čak označili fundamentalnim za historiju historiografske misli²³⁶. Marljivo i pedantno tražeći, propitkujući, istražujući rimske ruine, bilježeći te skicirajući vjerojatno usputno, za svoje zadovoljstvo, najneznatnije dojmove o njegovoj glasovitoj prošlosti, a zapisujući potanko samu esenciju njegove povijesti za buduće naraštaje, Flavio je Biondo ovim svojim djelom od Rima ustvari stvorio svezremenski, ahistorijski ideal te mu time priskrbio gotovo transcendentalan status²³⁷ u sveukupnosti zapadne civilizacije, čija se je bitnost ponajviše napajala na tekovinama kojima je ovaj grad bio ishodištem, poput božanskih blizanaca što su se nadajali na sisama spasonosne im Kapitolijske vučice.

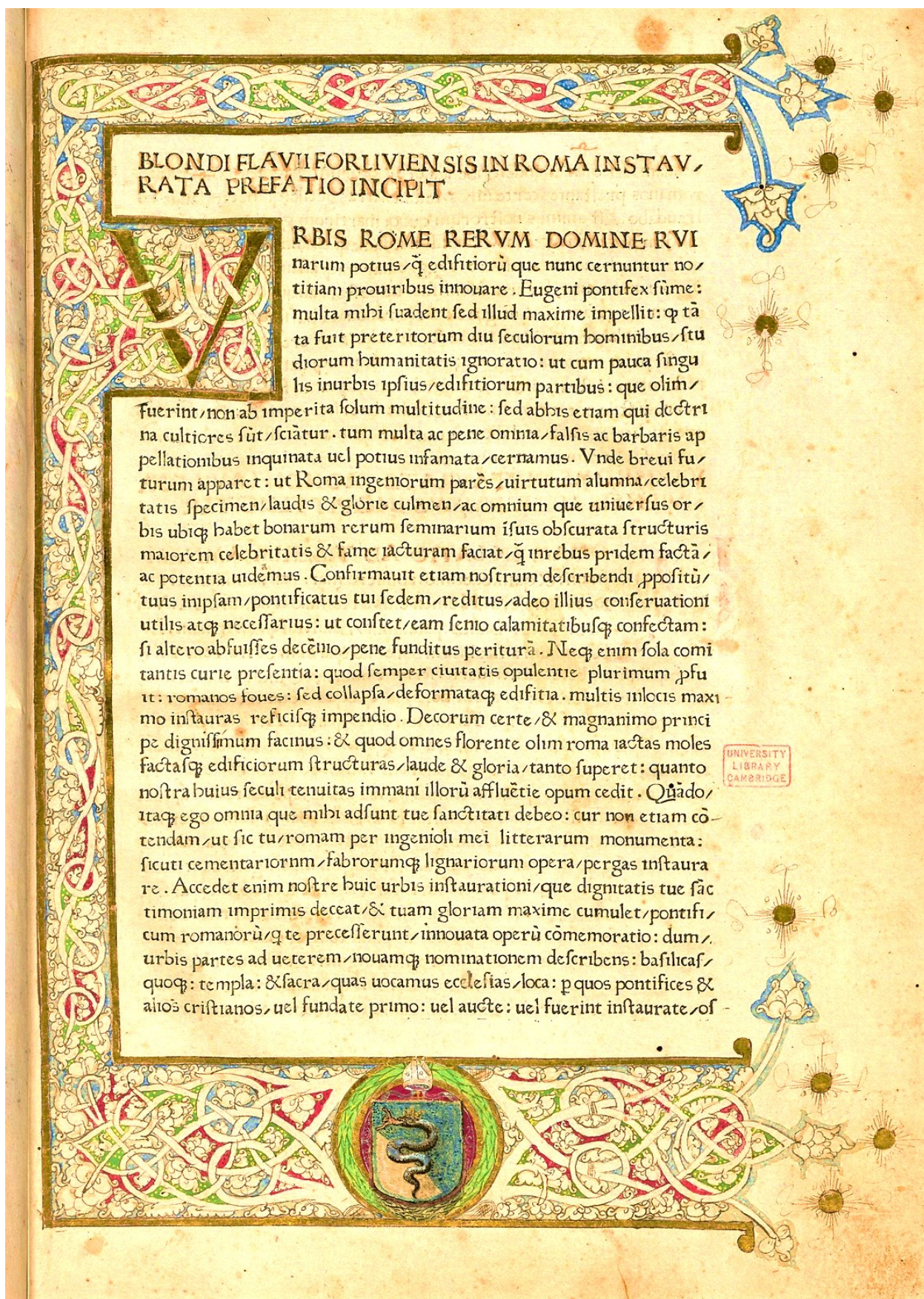
²³³ Usp. Muecke, 2003, 217.

²³⁴ Usp. Mc Cahill, 2005, 254–255.

²³⁵ Primarna je svrha *Romae instauratae*, kako smo prije kazali, bila „restaurirati“ ono čemu je prijetila neposredna opasnost od propasti. No, dok su se restauracije Eugena IV., čiji je komplement Biondo vidio u svome djelu, fokusirale na ugrožena rimska arhitekturna zdanja, ovaj se humanist koncentrirao na obnavljanje interesa za različite aspekte staroga Rima te, što je još bitnije, pravilno studiranje dotične tematike, a na to ga je prije svega nagnalo, kako kaže u proemiju, onodobno prevladavajuće neznanje o rimskim antičkim spomenicima koje nije bilo očevidno samo kod neškolovanoga puka, već i kod onih *qui doctrina cultiores sunt sciantur*. Usp. Spring, 1972, 416.

²³⁶ Usp. Burke, 1969, 25.

²³⁷ Usp. Hui, 2009, 22.

Sl. 7 – Početak proemija – *editio princeps* (1471.) (Cambridge University Library, Inc.2.B.2.39[1320], folium 6r)²³⁸

²³⁸ Kratku analizu ove stranice te cjelokupne dekoracije ovoga primjerka iznijet ćemo u fusnoti 241 na 68. stranici.

5.1. Sadržajna analiza djela

Roma instaurata Flavija Bionda sastoji se od tri knjige (*liber*), kojima prethodi autorov predgovor (*praefatio*) s posvetom papi (Sl.7). Ne računajući, dakako, proemij ovo djelo broji tri stotine četrdeset i dva odlomka: prva se knjiga sastoji od njih stotinu i četiri, dok druga sadrži sto dvadeset četiri, a treća, pak, sto četrnaest odlomaka. Neki od njih, kao najmanje zaokružene cjeline djela, za temu imaju pojedina znamenita zdanja, neki specifična gradska područja, a u nekima se, pak, obrazlaže tipologija određenih građevina. U manjem se dijelu odlomaka govori i o rimskim institucijama i običajima, tj. o antičkoj nematerijalnoj baštini, koja će zauzeti središnje mjesto u kasnijem Biondovu antikvarnom djelu simbolično naslovljenom *Roma triumphans*.

5.1.1. Predgovor – *Praefatio*

U predgovoru *Obnovljenog Rima* autor iznosi osnovne namjere i motive koji su ga nagnali da se lati istraživanja rimskih starina, odnosno pisanja ovoga antikvarnog djela. No, glavni mu je poticaj, kako navodi i citat u naslovu ovoga diplomskog rada, bila činjenica da tijekom prijašnjih srednjovjekovnih stoljeća bijaše nastupilo gotovo potpuno zanemarivanje humanističkih studija pa je slijedom toga i poznavanje stare rimske povijesti te znamenitosti i zdanja antičkoga Rima, kako sačuvanih, tako i onih razrušenih, bilo vrlo oskudno i to ne samo kod priprostoga puka, nego i u krugovima obrazovane i kultivirane manjine. To se nepoznavanje materije, kako kaže Biondo, najbolje očitovalo u nadijevanju neadekvatnih, krivih i „barbarskih“ imena gradskim spomenicima iz slavni vremena antike: *Sed illud maxime impellit, quod tanta fuit praeteritorum diu saeculorum hominibus studiorum humanitatis ignoratio, ut cum pauca singulis in urbis ipsius aedificiorum partibus quae olim fuerint, non ab imperita solum multitudine, sed ab his etiam qui doctrina cultiores sunt sciantur, tum multa ac paene omnia falsis et barbaris appellationibus inquinata vel potius infamata cernamus*. Autor nadalje navodi da je njegova nakana analize rimskih antičkih znamenitosti dodatno učvršćena povratkom Svete Stolice, odnosno Eugena IV. u Rim, koji se po Biondu pak zbilo, kada se govori o spašavanju spomenika, gotovo u zadnji čas: *Confirmavit etiam nostrum describendi propositum tuus in ipsam pontificatus tui sedem reditus, adeo illius conservationi utilis atque necessarius, ut constet eam senio calamitatibusque confectam, si altero abfuisses decennio, paene funditus perituram*. Dakako, Biondo u samome predgovoru ushićeno hvali spomenutoga papu, prije svega zbog

iniciranja raznih projekata restauracije mnogobrojnih zapuštenih i porušenih rimskih povijesnih građevina. Propitkujući, pak, na koje bi sve načine svojim talentima mogao izraziti zahvalnost Njegovoj Svetosti te se priključiti sveopćoj obnovi, Biondo ovo svoje djelo vidi kao skroman doprinos istoj, odnosno kao literarni pandan Eugenovu velebnom poduhvatu vraćanja veličanstvenosti Vječnom gradu: *Quando itaque ego omnia, quae mihi adsunt, tuae Sanctitati debeo, cur non etiam ipse contendam, ut sic tu Romam per ingenioli mei litterarum monumenta, sicuti caementariorum fabrorumque lignariorum opera, pergas instaurare?* Zanimljivo je također kako već ovdje u uvodu djelu autor eksplicitno ističe kako ne želi lišiti neznabožne Rimljane pohvala koje zaslužuju za podizanje predivnih gradskih spomenika, no isto tako podjednako želi naglasiti i žrtvu mnogih kršćanskih mučenika koji su bili progonjeni te skončali u gradu Rimu: *Et quando in describenda urbis operum magnificentia multos Romanos, praestantes certe viros sed idolatras gentilesque, merita laude non fraudabo, est animus nostrorum quoque martirum gloriam, ubi scilicet quidam patiendo vicerint, et libidini insaniaeque tyrannorum succumbendo triumphaverint, indicare.* Vraćajući se na kraju predgovora početnoj temi Eugenovih obnavljanja, nadahnut Horacijevom *Exegi monumentum* Biondo izražava nadu, istodobno hvaleći papine obnoviteljske i graditeljske pothvate, da će potomci moći jednom ustanoviti je li svojim djelom dostojno nasljedovao sva papina – primjerice obnovu Sv. Petra, vatikanskih i lateranske palače, gradskih zidina i cesta – te može li renovacija perom biti jednako trajna i jednakovrijedna onoj učinjenoj kamenom, broncom, drvetom, ciglom ili drugim građevnim materijalom: *Aggrediar itaque assumptum mihi tuam in gloriam munus futurum confisus, ut posterii aliquando diiudicent utrum ne resarcita et magna ex parte innovata basilicae principis apostolorum et Lateranensis palatii tecta, vel additae ex aere aedi celeberrimae Sancti Petri maiores valvae, aut palatii moeniumque Vaticani suburbiorum restitutio, et stratas urbis vias, utrum ne, inquam, tanto facta impendio opera vel rudi stilo potuerim imitari, et calce, latericio, materia, lapide aut aere an litteris facta solidior diuturniorve maneat instauratio*²³⁹. Po svršetku se proemija Biondov stil stubokom mijenja i postaje nemjerljivo jednostavniji te skoro neokićen, a morfološka i sintaktička kompleksnost piščevih rečenica opada.

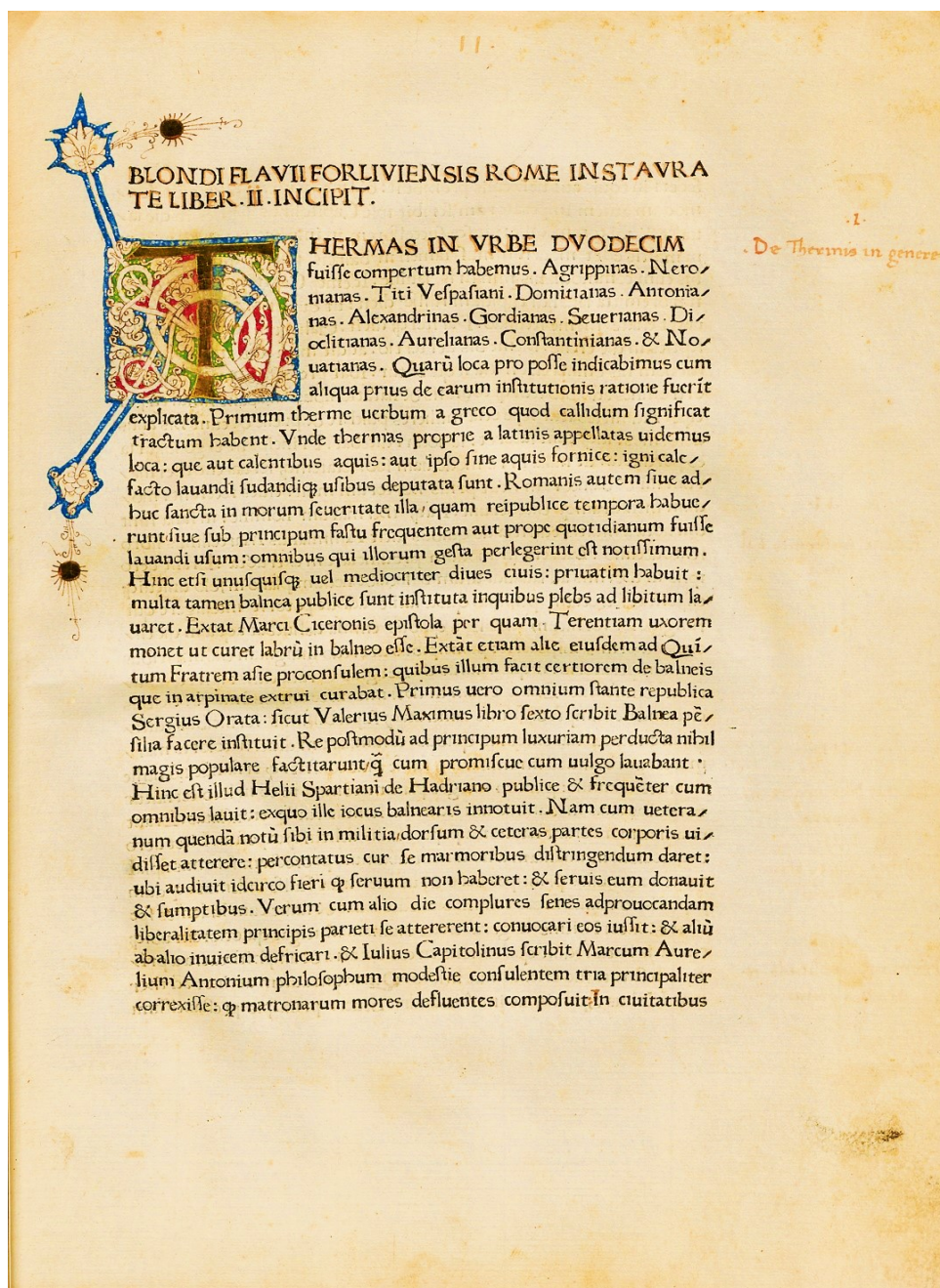
5.1.2. Prva knjiga – *Liber primus*

Na početku nas prve knjige autor kratko izvještava o samome smještaju i veličini grada Rima tijekom antičkih vremena, kao i o podrijetlu njegova imena (I – III). Potom se nabrajaju te opširno opisuju gradska vrata (IV – XXVII), a zatim Biondo analizira antičke, ali i kasnije krš-

²³⁹ Usp. Spring, 1972, 298–300.

ćanske znamenitosti na brijegu Janikulu (XXVIII – XXXVII), kao i one vatikanske (XXXVIII – XLVIII), s posebnim osvrtom na slavnu baziliku sv. Petra te njoj susjednu papinsku palaču, gdje posebno pohvaljuje njihovu recentnu obnovu koju je bio poduzeo spomenuti papa Eugen IV. (XLIX – LX). O vatikanskom se i ostalim rimskim obeliscima razlaže u sljedećim odlomcima, u kojima autor također donosi i kratak teoretski traktat o tome tipu memorijalnih spomenika (LXI – LXIV). Ovaj se topografski pregled nadalje nastavlja etimologijama naziva svih sedam rimskih brežuljaka, koje Biondo preuzima od Varona (LXV – LXXI), a ukratko se osvrće i na najveće rimske historiografe – Livija i Tacita – točnije na njihovo viđenje nastanka, razvoja i širenja grada Rima u vrijeme Romula te sedmorice rimskih kraljeva (LXXII). Autor potom redomice obrađuje najvažnije spomenike, građevine, legendarna, kao i povijesna mjesta na brežuljcima Kapitoliju (LXXIII – LXXIV), Aventinu (LXXV), Palatinu (LXXVI) i Celiju s Lateranom (LXXVII – LXXXIX) pridajući, dakako, podjednaku važnost, u duhu kršćanskoga humanizma, i antičkim, ali i novijim sakralnim znamenitostima. Navevši zatim sažeto perimetre Eskvilina, Kvirinala i Viminala (XC – XCI) te rimske povijesne četvrti pod nazivom *Suburra* (XCII), Biondo objašnjava da nikada nije postojalo jasne granice među maloprije navedenim brijezima, odnosno da se nije moglo točno razabrati gdje jedan završava, a drugi brežuljak počinje (XCIII): *Nec vero nos fugit descriptos supra montes adeo inter se alicubi continuatos, ut nec ab intentius inspiciente nunc eorum divisio secerni nec satis intelligi possit*. Uporište ovoj svojoj tvrdnji nalazi u Plinijevu *Prirodoslovlju* (*Naturalis historia*), odnosno u njegovu opisu Tarkvinijeva bedema (XCIV) te fantastičnom prikazu tzv. visećega grada – *urbs pensilis* (XCV). Očito pod dojmom ove geografske „nerazdvoživosti“ autor je u sljedećih nekoliko odlomaka, pokušavajući izložiti eskvilinske znamenitosti, ustvari opisao one koje su se većinom nalazile na Kvirinalu (XCVI – CIII). Prva se knjiga završava odlomkom o Dioklecijanovim termama, za koja Biondo krivo ustanovljuje da su podignuta na Eskvilinu – iako se zapravo nalaze na sjeveroistočnome vrhu Viminala, najmanjega od sedam rimskih brežuljaka – te zaključuje da su usprkos nedaćama vremena, provalama barbara i krađama kamenja ostala neuništiva te vrijedna divljenja (CIV): *Quam multos etiam in agros suburbanaeque compulisse credimus sive honesto natos loco, sive plebeios et rusticos Dioclitianum imperatorem, ut thermas in Exquiliis aedificaret, quas nec barbari victores iratique nec vetustas, nec improba manus eorum qui lapides ac marmora in alias sordidissimas extructiones asportarunt, ita per annos mille et supra centum .XXX. post Romani imperii inclinationem demoliri potuerunt, ut non admirabile etiam nunc extet aedificium, et tale cui quatuor simul maiora quae nunc habeat alibi Italia principum virorum palatia, magnitudine et operis sumptuositate nullatenus sint aequiparanda*²⁴⁰.

²⁴⁰ Usp. Spring, 1972, 301–303.

Sl.8 – Početak II. knjige – *editio princeps* (1471.) (Cambridge University Library, Inc.2.B.2.39[1320], folium 26r)²⁴¹

²⁴¹ Prvo otisnuto izdanje Flavijeve spisa *Roma instaurata* nastalo je na inicijativu njegova sina Gasperea Bionda (u. 1493.) te tiskano 1471. godine u Rimu (26. srpnja dotične godine je *terminus ante quem*). Ne zna se iluminator inicijala i dekoracija u knjizi, no na temelju njihova stila izrade i nekih likovnih značajki može se pretpostaviti da je djelovao unutar ondašnje ferarske iluminatorske škole. Unutarnja, gornja te donja margina prve stranice predgovora bogato su ukrašene gustim, bijelim biljnim prepletom na grimiznoj, zelenoj i plavoj pozadini, iz kojega pak u gornjem te donjem desnom kutu stranice izbijaju po tri bijela stilizirana cvijeta što izlaze iz zadanoga okvira dekoracije, baš kao i okolni dekorativni zlatni kružići iz kojih zrače tanane zrake. Vitak te sedam redaka visok, prepleten i zlatnom bojom izveden inicijal dekoriran je na isti način u kvadratičastom okviru debljega zlatnog obruba. Naslov proslava i prvi redak tiskani su kapitalom te ručno podebljani zlatnom tintom. U središtu segmenta dekoracije donje margine na grimiznoj se pozadini nalazi zelenim lovorovim vijencem zaokružen grb milanske aristokratske obitelji Visconti nad kojim je bijela biskupska mitra (Sl.7). Naslovi te prvi redci knjiga jednako su izvedeni, a identična je i dekoracija te veličina inicijala (jedino je na početku prve knjige inicijal nešto manji – visok je pet redaka), osim što su oni ovdje smješteni u plavom bojom obrubljenom kvadratnom okviru iz kojega okomito ili pak dijagonalno prema unutarnjoj margini izbijaju po dva bijela cvijeta sa stapkama (Sl.8). Inicijal indeksa prve knjige na početku spisa sitniji je (četiri retka), no jednako izdašno ukrašen. Naslovi pojedinih odlomaka teksta naknadno su pridodani marginama stranica do danas izbljedjelom crvenom tintom.

5.1.3. Druga knjiga – *Liber secundus*

Druga knjiga (Sl.8) nadovezuje se na posljednje odlomke prve pa tako Biondo na početku općenito razlaže o konstrukciji i funkciji termi (I – VI) te nadalje nabraja i opisuje dvanaest rimskih kupališta (VII – XXII). Potom nastavlja s u prvoj knjizi prekinutim prikazom eskvilinskih znamenitosti (XXIII – XXVI), a zatim spominje i neke na Viminalu (XXVII – XXVIII) te Kvirinalu (XXIX). Spomenike uz rimsku Svetu cestu (*Via sacra*), ali i one na susjednim lokalitetima *Carinae*, *Suburra* i *Tabernola* prikazuje u sljedećim odlomcima (XXX – XXXVIII), a zaključivši potonjima djelomičan topografski pregled grada Rima, Biondo objašnjava metodu koju će koristiti u drugome dijelu ovoga djela. Ovdje, naime, započinje s klasifikacijom preostalih znamenitosti po skupinama, od koje ipak na nekim mjestima ponešto odstupa (XXXIX – XL). U prvu skupinu smješta religijske i kultne spomenike (Lib. 2. / XLI – LIX), u drugu one koje su služili javnim – državnim i administrativnim poslovima, a također i zdanja kojima se koristila rimska vojska (Lib. 2. / LX – CI). Treća je grupa obuhvaćala građevine namijenjene kulturi, razonodi te spektaklima (Lib. 2. / CII – Lib. 3. / XL), a četvrta preostale manje i raznorodne znamenitosti raštrkane po različitim dijelovima grada (Lib. 3. / XLI – LXXXII).

5.1.3.1. Prva skupina starina – religija i kult

U prikazu ove grupe spomenika, nakon kraćega teoretskog uvoda u kojemu iznosi varonovsku etimologiju termina *oltar – ara* i *hram – templum* (XLI – XLII), Biondo ukratko spominje hram Jupitera Statora te Palatinska vrata (XLIII – XLIV), a nešto opširnije tajnovito Kurcijevo jezerce (*Lacus Curtius*) na Rimskome forumu, za koje su Rimljani odvajkada vjerovali da je mitskoga podrijetla (XLV). Zatim započinje s opisom Janusova hrama²⁴², za koji uglavnom kao izvor koristi Ovidijeve *Faste* (XLVI – XLVII), a pobliže analizira i kult ovoga boga u Rimu te ga vezuje uz dva važna gradska trga – *Forum boarium* te *Forum piscarium* (XLVIII – L). Potom piše, posluživši se, pak, ovdje ponajviše Varonovim djelom, o središnjem dijelu grada poznatome pod imenom Velabro (*Velabrum*) i tamošnjoj crkvi San Giorgio al Velebro te o bitnim gradskim komunikacijskim pravcima: Argiletu (*Argiletum*), kojim se sa sjeveroistoka prilazilo Rimskom trgu (*Forum Romanum*), kao i Kapitolijskom usponu (*Clivus Capitolinus*), cesti koja je bila nastavak *Viae sacrae*, a kojom se od spomenutoga trga uspinjalo na Kapitolij (LI – LIV). Slijedi prikaz prije navedenoga Stočnoga trga (*Forum boarium*), kao i

²⁴² Za ovaj je hram Janusa Quadrifonsa *in Foro boario*, koji je u ono doba bio u ruševinama, Biondo ustvari smatrao da je bio posvećen Janusu Geminusu jer je u Rimu nekoć postojalo više hramova toga boga, no ovomu potonjem su se do Biondova doba zagubili svi materijalni tragovi, a nalazio se na Argiletu (*Argiletum*), cesti kojom se sa sjeveroistočnoga dijela grada prilazilo Rimskom forumu. Usp. Fritsen, 2015, 136.

hrama Herkula Pobjednika (*Hercules Victor*) kružnoga tlocrta, koji je smješten ondje, a Biondo ga pogrešno, pozivajući se na Ovidija te na neke numizmatičke izvore²⁴³, proglašava Vestinim (LV – LVI), kao što je to, uostalom, donedavno bilo uobičajeno. Tomu trgu susjednu četvrt, u antičko vrijeme nazivanu *Asylum*, poznato sastajalište bjegunaca, prostitutki i različitih sumnjivaca, autor opisuje u naredna dva odlomka (LVII – LVIII), a zatim spominje obližnju crkvu sv. Marije Egipatske, zaštitnice bludnica, koja se očigledno vrlo prikladno nalazila upravo u tome dijelu grada, a nastala je u 9. stoljeću transformacijom negdašnjega rimskog hrama boga Portuna u štovalište ove svetice²⁴⁴ (LIX).

5.1.3.2. Druga skupina starina – država i vojska

Poslije ovoga autor kratko bilježi nekoliko podataka o staroj Kuriji (*Curia vetus*), čijim nas spomenom uvodi u analizu javnih zdanja, dakle onih *in quibus rei publicae cura vel aliqua ex parte a maioribus gerebatur* (LX – LXI). Zatim se prilaže detaljan prikaz glavnoga gradskog administrativnog, državničkog i reprezentativnog središta – Rimskoga trga (*Forum Romanum*), zajedno sa svim njegovim sekularnim spomenicima (LXII – LXVII). Zanimljivo je za primijetiti da se autor, iako je naravno shvaćao svu njezinu važnost, prije svega simboličnu te ideološku, u djelu relativno malo posvećuje ovoj lokaciji. Iako ga višekratno spominje i u vezi s njime navodi citat iz Varona, o Rimskom bismo forumu od jednoga humanista svejedno očekivali ponešto opširniju analizu²⁴⁵. Dalje, nakon nekoliko općenitih bilješki o institucijskom aspektu Komitija (*Comitium*), Biondo opisuje ove narodne skupštine, koje su se bile održavale na Marsovu polju (*Campus Martius*), pri čemu mu je za vrelo poslužilo Svetonijevo djelo o životima rimskih careva (LXVIII – LXXI), a potom razlaže o samome potonjem lokalitetu te o njegovim najznačajnijim znamenitostima (LXXII – LXXVII). Slijedi opis Tiberskog otoka (*Insula Tiberina*), kao i njegovih spomenika i mostova (LXXVIII – LXXXI), a zatim i rimske Riznice (*Aerarium*) koja se nalazila na obližnjoj Tarpejskoj stijeni (*Saxum Tarpeium*). Razjasnivši svrhu same zgrade Biondo koristi prigodu da bi nekoliko rečenica napisao i o rimskome monetarnom sustavu, odnosno o počecima kovanja novca, crpeći podatke uglavnom iz Plinija (LXXXII – LXXXVI). Autor nadalje piše o sudovima i sudištima antičkoga Rima (LXXXVII), nakon čega daje prikaz

²⁴³ Usp. Campbell, 2011, 310.

²⁴⁴ Oslanjajući se na etimologiju toponima za dokazivanje svojih tvrdnji, Biondo je valjano mogao opovrgnuti neke srednjovjekovne zablude. No, u ovome konkretnom slučaju bio je zaveden istom tom etimologijom. Naime, Biondo je iz antičkih literarnih izvora poznao legendu o Romulovu davanju utočišta (azila) bjeguncima da bi se povećala gradska populacija. S druge strane, Ovidije je u svojim *Fastima Asylum* locirao *sub rupe Tarpeia*. Kombinirajući ovaj podatak s činjenicom da je u Rimu postojalo područje gdje su svoje utočište (azil) nalazile prostitutke, bjegunci te odbjegli supruge, Biondo netočno smješta rimski *Asylum* na područje Stočnoga trga (*Forum boarium*), u blizini bivšega Fortunova hrama, koji je, dakle, pretvoren u spomenutu crkvu. Iako mnogokad korisna, etimologija ovdje Biondu ipak nije pomogla u raspetljavanju zamršenoga klupka legendi. Usp. Fritsen, 2015, 125.

²⁴⁵ Muecke, 2003, 210–211.

vojnih objekata, a to su: *Castra Ravennatium*, *Castra praetoria* te *Aedes castrorum* (LXXXVIII – XC). U svoj topografski pregled Vječnoga grada forlijski humanist uključuje i rimsku luku, a donosi potom još nekoliko općenitih podataka o gradskim mostovima, kao i slavolucima (XCI – XCIII), koji su već poimenice bili spomenuti, kao i opisani zasebice u različitim dijelovima *Obnovljenog Rima*. Djelu je također priložena detaljna deskripcija ostataka akvedukata koji su dovodili pitku vodu na gradske česme, pri čemu se pomno analiziraju i uzroci njihove posvećene destrukcije (XCIV – CI).

5.1.3.3. Treća skupina starina – kultura

Pri kraju druge knjige Flavio Biondo započinje s raščlambom zdanja namijenjenih ležernom provođenju slobodnoga vremena rimskoga građanstva te puka – kulturi i umjetnosti, igrama i spektaklima. Nakon kraćega uvoda *de locis spectaculorum* (CII) općenito se razlaže o strukturi teatra, njezinu podrijetlu te bitnim arhitektonskim značajkama (CIII – CVII), a zatim se iscrpno opisuje najeklatantniji primjer ovoga tipa u Rimu – Pompejevo kazalište – zajedno s njegovim neposrednim susjedstvom (CVIII – CXII). Nakon ovoga opisa Biondo završava drugu knjigu teoretskim osvrtom na samo ishodište i razvoj kazališnih predstava, na vrste drame, tipove glume i glumaca u antici, piše nadalje i o starogrčkome basnopiscu Ezopu te o najslavnijem rimskom glumcu, Sulinu oslobođeniku i Ciceronovu prijatelju Kvintu Galu Rosciju, a osvrt zaključuje komentarom na povijesni razvitak te dekoraciju, kao i na samo korištenje kazališne pozornice. (CXIII – CXXIV)²⁴⁶.

5.1.4. Treća knjiga – *Liber tertius*

5.1.4.1. Treća skupina starina – razonoda

Na početku treće knjige *Obnovljenog Rima* Biondo nastavlja s prikazom treće grupe spomenika, no na ovome se mjestu, nakon što je na kraju prethodne knjige obradio one namijenjene kulturnomu uzdizanju, orijentira na zdanja koji su ponajprije bila u funkciji pružanja zabave te razonode širokim slojevima puka, a u skladu, pak, s poznatom krilaticom karakterističnom za Rim carskoga razdoblja – *panem et circenses*. Najprije raščlanjuje tipične ovovrsne rimske građevine – amfiteatre (dakako, daleko najdetaljnije Kolosej) – te njima pripadajuće gladijatorske igre i pomorske bitke – naumahije (I – XV), da bi se nakon toga pomnije posvetio cirkovima (Velikom, Neronovom, Flaminijskom), njihovim sastavnim dijelovima te spektaklima koji su se ondje odvijali (XVI – XL).

²⁴⁶ Usp. Spring, 1972, 304–307.

5.1.4.2. Četvrta skupina starina – *miscellanea*

Autor potom čitatelja uvodi u analizu četvrte grupe, gdje piše o antičkim znamenitostima *minutioribus et dispersis in genere* (XLI), no nipošto manje značajnima od onih ranije navedenih. Započinje prikazom Neronove Zlatne kuće (*Domus aurea*), koju detaljno opisuje (XLII – XLVII), a slijede deskripcije Trajanova foruma i njegove neposredne okolice (XLVIII – LVI) te zatim Septizonija (*Septizonium, Septizodium*), građevine koja je vjerojatno služila kao štovalište za sedam planetarnih božanstava: Jupitera, Saturna, Marsa, Merkura, Veneru, Sunce te Mjesec²⁴⁷ (LVII – LVIII). Nadalje se razlaže o slavolucima careva Septimija Severa i Konstantina te domu Gaja Julija Cezara (LIX – LXI), kao i Panteonu (LXII – LXVI), nabrajaju se različiti starorimski lokaliteti (LXVII – LXXIII), a detaljnije se potom bilježi o Monte Testacciu (*Testaceus mons*), odnosno umjetnome brdu sačinjenom od krhotina antičke lončarije, većinom ostataka iskorištenih amfora za ulje (LXXIV – LXXVI).

U sljedećem odlomku Biondo spominje lokacije *quorum certa non habentur testimonia* te izražava žaljenje što mu neka topografsko–arheološka istraživanja jednostavno nije bilo moguće poduzeti ponajprije poradi (pre)guste naseljenosti pojedinih dijelova grada, odnosno posljedične nedostupnosti nekih spomenika i ruševina (LXXVII): *Si quis enim urbis Romae aetatis nostrae partes singulas vel mente, vel oculis lustrando pervagabitur, ea quae populo nunc et domibus frequentata sunt, a nobis paene intacta intelliget; quod quidem nulla a nobis negligentia aut inadvertentia magis factum est, quam ne ignota imprudenter asserere, aut impossibilia vane et leviter conari compelleremur*. Potom se Biondo okreće kasnijemu kršćanskom Rimu i njegovim sakralnim spomenicima pa tako primjerice piše o crkvama sv. Marka i sv. Marcela te o bazilici Dvanaestorice apostola, ali i obližnjim kardinalskim palačama (LXXVIII – LXXX). Prikaz ove skupine zdanja završava spomenom Izidina hrama te uzgrednom digresijom o Gneju Pompeju (LXXXI – LXXXII).

5.1.4.3. Zaključni dio djela

Završna poglavlja *Romae instauratae* autor otpočinje lamentacijom zbog mnogih još nepoznatih, zapuštenih i zanemarenih svetih mjesta u gradu, koje zbog tih i takvih okolnosti sam nije mogao istražiti pa njihovo razotkrivanje zato ostavlja na brigu nekim budućim antikvarima (LXXXIII): *Sunt etiam alia per urbem tunc speciosa, sed simili vetustatis suae ignoratione obscura, quae illis relinquimus describenda, quibus fortassis curae erit hanc describere, quam*

²⁴⁷ Ovo je zdanje 203. godine dao podići car Septimije Sever. Njegov naziv vuče podrijetlo iz termina *septisolum*, koji je označavao hram sedam sunaca. Građevina nije imala nikakvu praktičnu namjenu te je najvjerojatnije bila zamišljena kao golemi nimfej, odnosno kao dekorativna fasada, a nalazila se na Apijskoj cesti, između Palatina i Rimskoga foruma. Usp. Keaveney, 1988, 107–108.

nostrum habet seculum Romam. Slijedi usporedba staroga i novog Rima – dakle, antičkog i kršćanskoga. Biondo na ovome mjestu najprije bilježi kako je duboko svjestan negativne urbane transformacije Vječnoga grada od godina zlatnoga razdoblja Rima na prijelazu iz stare u novu eru pa preko dugoga perioda destruirajućega srednjovjekovlja sve do njegova vlastita vremena: *Et quidem licet Romano nomini ita affecti sumus, ut nihil post religionem maiori colamus veneratione, non tamen passione ita abduci a vero iudicio nos patimur, quin discernamus quantum longe absit urbis Romae nostri temporis rerum statusque conditio ab illa, quae olim illi affuit potentatus et imperii maiestate*. No, odmah se potom stavlja u ulogu odvjetnika njemu suvremenoga Rima, posebice onoga iz vremena pontifikata Eugena IV., pa sljedećih nekoliko poglavlja posvećuje njegovoj apologiji ushićeno ispisujući retoričku komparaciju republikanskoga Rima s recentnim papinskim u kojoj je rimski prvosvećenik postao *dictator perpetuus*, a njegovi kardinali *senatores* (LXXXIV – XCII).

Zatim je pisac ukratko te poprilično površno nabrojio najznačajnija gradska sveta mjesta kršćanstva i svetačke relikvije (XCIII – CX), a osvrće se i na za ono doba golemo mnoštvo te vrlo raznoliko podrijetlo hodočasnika koji su tada bili počeli hrliti u Rim da bi pohodili i štovali potonje lokalitete i dragocjenosti, naravno, zahvaljujući ponajprije u ovome djelu sveprisutnom Svetom Ocu Eugenu IV. te njegovu izmirenju Zapadne s Istočnom Crkvom na ekumenskom bazelsko–ferarsko–firentinskom koncilu, koji se je u tim gradovima održavao od 1431. do 1445. godine. Po Biondovim se je, naime, proračunima svakogodišnje tijekom korizmenog i vazmenog vremena u Vječni grad sa sviju strana poznatoga svijeta slijevalo najmanje između četrdeset te pedeset tisuća ljudi da bi posjetili sva rimska kršćanska svetišta, ali i rimske poganske starine (CXI – CXIII):

Nec parvus est contemnendusve is Romam confluentium mortalium numerus, quandoquidem sacri quadragesimalis ieiunii temporibus quadraginta et quinquaginta et quandoque plura milia ex multis earum quas supra enumeravimus provinciarum Romam adeunt. Romae basilicas, templa, sacella et singulas aedes circuunt, quorum nullus tam hebeti stupidove est ingenio, qui superba Romanorum olim principum palatia, superbissimas spectaculis edendis institutas extrucciones, thermarum celsos fornices et insana aquaeductorum opera perlustrans, quid fuerint quidque sibi voluerint singulos sciscitans obvios vidisse, scivisseque non laetetur. Na samome koncu ovoga djela Flavio Biondo donosi eulogiju papinskome Rimu Eugena IV. te njegovih neposrednih prvosvećeničkih prethodnika (CXIV): *Itaque viget adhuc solido innixa fundamento Romanae gloria maiestatis et non parva terrarum pars sponte et absque armorum strepitu dulci reverentia Romano nomini colla submittit*²⁴⁸.

²⁴⁸ Usp. Spring, 1972, 308–311.

5.2. Analiza izvora korištenih pri pisanju djela i primjeri njihove primjene

Raspon izvora, koje je Flavio Biondo koristio tijekom rada na ovome antikvarnom djelu, doista je zadivljujući. Kada se govori o klasičnim tekstualnim izvorima, može se zamijetiti da je jedna od autorovih glavnih nakana pri stvaranju *Romae instauratae* bila povezati sve značajnije lokalitete i spomenike grada Rima s odgovarajućim mjestima u spomenutim latinskim izvorima te odrediti njihovu incidenciju u tim tekstovima, a sve da bi čitatelj mogao detaljnije rekonstruirati izmaštanu sliku grada kakav je bio egzistirao u antici²⁴⁹. Burchardt je lijepo sročio da Biondov cilj više nije bio samo pružanje deskripcije onoga što je u njegovo vrijeme postojalo, kao što su to bile činile generacije antikvara prije njega, već štoviše i istraživanje te ponovna uspostava onoga što je do njegova vremena bilo propalo ili se, pak, izgubilo²⁵⁰.

Upravo se zato oveći dio ovoga djela sastoji od izravnih citata preuzetih iz spisa antičkih autora, koji su zajedno pomno spojeni u jednu veliku literarnu slagalicu u kojoj međudjeluju te se uzajamno nadopunjuju²⁵¹. Primjerice, u raščlambi Pompejeva kazališta Biondo iznosi činjenicu da se u svim klasičnim izvorima navodi da je ovaj teatar prvi sagrađen od kamena, potom citira Tacita pa Plinija o tome kako je car Neron koristio ovo zdanje da bi impresionirao došljake i strance, a zatim iznosi dokaze iz Svetonijeva djela o dovršetku kazališta od strane Kaligule te Kasiodorov zapis o Teodorikovoj obnovi istoga; dakle, u ovome poglavlju, jednome od najduljih posvećenih jednoj građevini, Biondo citira dva antička autora o istoj temi da bi je što bolje ilustrirao, a potom opet dvojicu, da bi ponudio što više relevantnih podataka o kazalištu. Podosta ima kod Bionda ovakvih sličnih, podužih navoda, a neki od njih, za razliku od ranije navedenog, u tekstu stoje samostalno, bez autorove interpretacije, kritičkoga suda ili navođenja alternativnoga izvora. U slučajevima, pak, kad su pisani izvori koji spominju neku Biondu bitnu starinu škrti, neodređeni pa čak i nejasni, on pokušava kombinirati djeliće informacija koje nude da bi došao do nekakvoga određenijeg zaključka. Autor, recimo, prihvaća atribuiranje hrama kružnoga tlocrta pokraj Tibera božici Vesti iako je svjestan određenih nedorečenosti; zato „kolažira“ dostupne izvore u zaokruženiju cjelinu: citira Ovidija, koji govori o drevnosti hrama, zatim Horacija po pitanju njegova smještaja te naposljetku Livija, koji je izlagao o podrijetlu Vestina svećenstva; potom pabirči još podataka o samoj lokaciji od Livija i Varona e da bi naposljetku pokušao dokazati da je Vestin hram doista bio okrugao na temelju dostupnih mu numizmatičkih izvora;

²⁴⁹ Isto, 312.

²⁵⁰ Usp. Burchardt, 1997, 172.

²⁵¹ Usp. Robathan, 1970, 204.

iako je, dakle, pogriješio identificiravši ovaj hram kao Vestin, dotični odlomak zorno pokazuje Biondovu entuzijastičnost i umješnost u kombiniranju nekoliko različitih povijesnih vrela, a u cilju iznalaska željenih rezultata. Kada su, pak, izvori proturječni, autor ih citira usporedno uopće ih ne komentirajući, kada ne zna koji bi mogao biti pouzdaniji, ili primjenjuje isti taj postupak kada se slaže s nekim(a) od njih, ali smatra da je kontradikcija očigledna pa ne zahtijeva njegovu reakciju, ili pak nakon navođenja pobija one za koji misli da su netočni. Za prvi slučaj kao primjer možemo navesti Tacitovo i Livijevo neslaganje oko vremena pridruživanja određenih rimskih brijegova teritoriju grada pri čemu Biondo u djelu navodi argumente obojice bez ikakvoga favoriziranja puštajući čitatelju na prosudbu da sam procijeni njihovu pouzdanost; drugi slučaj prikladno prikazuje prikaz amfiteatara, u kojem najprije citira Kasiodorovu tvrdnju da je car Tit sagradio prvo zdanje ove vrste da bi je odmah potom opovrgnuo navodima iz Tacita i Svetonija; a treći je slučaj oprimjeren u raspravi oko opsega grada kada Biondo tumači nepodudarne podatke iz raznih vrela različitim stavovima o tome što bi uopće trebalo biti priključeno Rimu prilažući potom svoje mjere gradskih međa. Biondo se, dakle, izvorima koristi dvojako: katkada ih samo pasivno prenosi, a katkad aktivno interpretira. U potonjem slučaju često mu se zna omaknuti greška, posebice kada zaključke izvodi na temelju neadekvatnih izvora i dokaza²⁵². No, te su netočnosti zasjenjene inovativnošću njegovih metoda i revolucioniranjem proučavanja rimskih starina što mu, kritici konkluzija unatoč, priznaje većina modernih i suvremenih izučavatelja humanističkoga doba te antikvarnih djela²⁵³. Arnaldo je Momigliano, primjerice, Biondovo djelo smatrao pretečom sistematičnih antikvarnih priručnika, a njega samoga utemeljiteljem modernoga znanstvenog istraživanja starina u čitavoj Europi²⁵⁴. No, ima, doduše, i onih koji drže ovakve kvalifikacije za ovoga humanista pretjeranima, ponovno ne nijećući njegove zasluge za uvođenje nove metodologije istraživanja, no tvrdeći da Biondo nije imao varonovski potencijal sistematizacije antičkih starina te da ih je vrednovao kroz pristranu prizmu relevantnosti te značenja koje su imale u njegovo vrijeme, a ne u doba njihova nastanka²⁵⁵. Također se i panegirično iznošenje agende papinske obnove Rima u proemiju *Romae instauratae*, koja uostalom djelomice oblikuje i usmjerava cijelo djelo, može činiti ponešto spornim, a zacijelo poprilično tendencioznim.

Kako bilo da bilo, ne može se poreći da je Flavio Biondo prvi antikvar koji se izdašnije koristi prije spomenutim metodama – za razliku, dakle, od njegovih prethodnika po peru – pa se tako u *Obnovljenom Rimu* može naći citate iz djela: Pizona, Varona, Cicerona, Vergilija, Horacija, Livija, Valerija Maksima, Ovidija pa mlađega Seneke, Lukana, Plinija starijega, Frontina,

²⁵² Usp. McCahill, 2005, 250–251.

²⁵³ Usp. Weiss, 1969, 66–72.

²⁵⁴ Usp. Momigliano, 1990, 71.

²⁵⁵ Usp. Fubini, 2003, 53–83.

Marcijala, Juvenala, Tacita, Svetonija, Aula Gelija, Festa Pompeja, Ulpijana i drugih pravnika koji su pisali Justinijanovu pravnu zbirku naslovljenu *Digesta* ili *Pandectae* te zatim Solina, Donata, Servija, Nonija Marcela, Amijana Marcelina, kao i različitih autora *Historiae Augustae*, Makrobija, Kasiodora i Boetija. Posredstvom latinskih se prijevoda koristi i nekim autorima koji su pisali na grčkom jeziku: Herodotom, Josipom i Euzebijem. Sve je ove autore Biondo koristio da bi što vjernije opisao postojeće znamenitosti i ruine, da bi prizvao u sjećanje one nestale i uništene ili da bi potkrijepio svoje mišljenje o nekim spomeničkim lokacijama o kojima nije bilo konsenzusa, ali mjestimice i kada je trebalo raspresti o nekim općim antikvarnim temama. Najzastupljeniji je antički izvor u *Obnovljenom Rimu* Livijevo djelo *Ab Urbe condita*, koje Biondo doslovce navodi u pedeset četiri poglavlja svojega teksta. Potom po učestalosti pojavljivanja slijede Varonov spis *De lingua Latina*, kojega citira u njih četrdeset četiri, te Plinijeva *Naturalis historia*, čije izvatke nalazimo u trideset jednom poglavlju²⁵⁶. Neka je djela Biondo obilato koristio zahvaljujući tomu što su njihovi prijepisi bili pronađeni nedugo prije pisanja *Romae instauratae* – primjerice *Historiae* Amijana Marcelina i Frontinovo djelo *De aquaeductibus* – što mu je dalo izvrsnu priliku da u svojem djelu relevantnije od ranijih antikvara, koji, dakle, te izvore nisu imali na raspolaganju, razglaba o nekim aspektima rimske spomeničke baštine. Potonji mu je spis, recimo, bio od velike koristi kada je analizirao gradski vodovodni sustav, a Marcellinovo, pak, djelo kada je pisao o obeliscima. Ovaj je, dakle, humanist bio među prvima koji su u kontekstu antikvarnih studija imali mogućnost valorizacije maloprije spomenutih i drugih klasičnih izvora što su sadržavali bitne podatke o starinama grada Rima te su se – nepoznati u srednjem vijeku – po njihovim tada recentnim otkrićima počeli znatnije raspačavati upravo u vrijeme ili neposredno prije Biondova rada na *Obnovljenom Rimu* pa je slijedom toga mogao među prvima u djelima i upotrijebiti dokaze koje podastriješe o rimskim starinama i ruinama.

Srednjovjekovni tekstualni izvori imaju mnogo manju, ali ipak ne i sasvim zanemaruju ulogu u ovome djelu, a autor ih se uvijek trudi primjenjivati kritički, katkada s više, a katkad s manje uspjeha. Glavni je izvor ove vrste *Liber pontificalis* na koji se Biondo referira nekoliko puta pripisujući autorstvo korištene inačice dotične kompilacije kronološkim redoslijedom poređanih životopisa rimskih papa izvjesnom Petru, koji po njemu bijaše *Lateranensis ecclesiae bibliothecarius*²⁵⁷. Ovim se vrelom autor, primjerice, služi pri raščlambi rimskih kupališta, no tada je ipak dijelom zaveden netočnim informacijama koje crpi iz njega pa tako spominje Domicijanove terme, koje zasigurno nisu postojale – barem ne pod tim imenom – jer je danas poznato da ovaj rimski car nije gradio zdanja te vrste. Ova se srednjovjekovna kompilacija –

²⁵⁶ Usp. Spring, 1972, 314–316.

²⁵⁷ Spomenuti Petar, punim imenom Pierre Guillaume (*Petrus Guglielmus*), ipak nije bio knjižničar lateranske crkve, već južnofrancuske opatije Saint-Gilles tijekom prve polovine 12. stoljeća. Usp. Spring, 1972, 328.

zanimljivo je za primijetiti – u *Obnovljenome Rimu* koristi ne samo kao izvor za srednjovjekovne sakralne spomenike, već ju je autor očito bio smatrao dovoljno pouzdanom za supstituiranje klasičnih izvora pa je iz nje ponekad preuzimao podatke o antičkim starinama kada o njima nije bio našao dovoljno informacija u potonjima ili ju je, pak, koristio kao njihov suplement. Istu historiografsku metodu Biondo koristi i pri primjeni nekih drugih patrističkih i ranosrednjovjekovnih izvora (npr. Jeronim, Beda Časni, Grgur Veliki itd.)²⁵⁸. Spomenimo još jedan primjer Biondova gotovo naivnog navođenja krivih, apokrifnih informacija: u prikazu gradskih kupališta piše se također i o termama Olimpijade, koje evidentno nisu postojale jer ne postoje nikakvi materijalni ostaci koji bi nedvojbeno ukazivali na to da je na dotičnoj lokaciji išta sličnoga bilo sagrađeno, a od izvora spominju ih samo *Mirabilia urbis Romae*, srednjovjekovni itinerar koji se obilato oslanja na legende, a kojega Biondo u ovome slučaju (i još nekim drugima) nasljeduje²⁵⁹.

Što se tiče latinskih epigrafskih spomenika, posebice onih koje je znao naći *in situ*, Biondo se njima kao povijesnim vrelima za pisanje *Romae instauratae* vrlo rijetko služio jer se u epigrafiji očito nije, za razliku od Poggia, baš najbolje snalazio. Od natpisa koje navodi u djelu, možemo među ostalima istaknuti one na Trajanovoj kolumni, na Konstantinovu i na slavoluku Septimija Severa te one koji su se nalazili na panteonskom, kao i na arhitravu Minervina hrama na Nervinu forumu. No, čini se da se Biondo ipak u ovim i ponekim drugim ovdje navedenim slučajevima poslužio Bracciolinijevim epigrafskim transkripcijama²⁶⁰. Biondova neumješnost u epigrafiji može se najbolje ilustrirati primjernom usporedbom njegovih i Poggiovih praktičnih sposobnosti u dotičnoj pomoćnoj povijesnoj disciplini. Naime, jednu je inskripciju²⁶¹, koja je komemorirala restauraciju *Aquae Claudiae* – rimskog akvedukta koji je bio počeo graditi car Kaligula 38. godine, a dovršio car Klaudije godine 52. – a koji je, dakle, sredinom prve polovine 3. stoljeća obnovio Aleksandar Sever, posljednji cesar severske dinastije, Poggio bio ispravno interpretirao dok je Biondo u odlomku LXXIX prve knjige pretpostavio da natpis obilježava Karakalinu gradnju jednoga akvedukta, koji je po njemu vodio od brežuljka Aventina pa sve do Kapitolija, iako jedan takav nikada u rimskoj povijesti nije ni postojao²⁶²: *Medio autem in eius montis dorso binae aquaeductus formae superbissimi sumptuosissimique operis etiam nunc extant, quarum unam cubitales litterae Antonini Caracallae, quam in Capitolium perduxit, alteram a Claudio in Aventinum perductam tituli eius imperatoris, marmorea incisi tabula, quae iuxta Lateranense xenodochium cernitur, fuisse ostendunt, quamquam veteres illas fuisse credimus formas a Claudio Antoninoque instauratas.*

²⁵⁸ Usp. Spring, 1972, 337.

²⁵⁹ Isto, 339.

²⁶⁰ Isto, 343–344.

²⁶¹ CIL VI, 1259

²⁶² Usp. Spring, 1972, 347.

Što se, pak, tiče materijalnih, odnosno arheoloških izvora, autor *Romae instauratae* pri njezinom se je pisanju poslužio malim, no ipak važnim uzorkom. On, naime, u ovome djelu uglavnom izvještava o nedavno otkrivenim arheološkim nalazištima, starinama i ostacima, koje u svojim opažanjima pokušava povezati s lokalnom topografijom te literarnim izvorima (npr. oznake na opekama iz crkve sv. Silvestra; natpis koji se izvorno nalazio u Pompejevu teatru, a pronađen je u jednome podrumu itd.). Budući da je svaku prikladnu priliku koristio za pisanje pohvalnica njegovu tadašnjemu patronu, Eugenu IV., Biondo u odlomku LXXXVI prve knjige opširnije bilježi arheološko otkriće tijekom popravaka temelja, kako ga Biondo naziva, lateranskoga „samostana“²⁶³, jedne od perjanica onodobne papinske obnove²⁶⁴: *Monasteriumque magni ac ut in aetate nostra insani operis addidisti, cuius fundamenta cum in vinetis altius effoderentur quanta ibi olim fuerit operum magnificentia ostenderunt; quando quidem octonos denosque pedes sub vinea et horto defossa tellus aperuit fornices, cameras, pavimenta et iacentes diversi coloris columnas, exsectasque marmore tabulas, ingeniosique operis statuas et alia quae non modo aetate nostra, sed multis ante saeculis excitata, ceteris in Italiae urbibus superant aedificia*. Pretpostavlja se da su ovi impresivni ostaci pripadali carskoj Lateranskoj palači (*Domus Laterani*). Biondov opsežan uvid u arheološki materijal nagnao ga je ponekad na rezoniranje koje je – premda u konačnici netočno – iskazivalo neupitnu inovaciju u pokušaju povezivanja nekih tada još uvijek vidljivih materijalnih ostataka sa stratigrafskim slojevima grada. Biondo je primjerice za arkade, čije je ostatke mogao razabrati na Rimskome trgu u podnožju Palatina, tvrdio da ih je dao podignuti sam Romul – *arcus veteres a Romulo positi* – i to na temelju njihova građevnog materijala: naime, bile su građene od opeke, a ne od mramora poput ostalih. Iz poštovanja prema utemeljitelju njihova grada, zaključivao je dalje Biondo, Rimljani nikada u svojoj povijesti nisu mijenjali izgled ovih arkada: *ne conditoris suae urbis memoria deperiret*. Dakako, prethodna je tvrdnja netočna – naime, danas je poznato da nijedan rimski kralj nikakve lukove ni od kojeg materijala nije podizao – a ovaj je proces mišljenja, koji je do nje doveo, iako nadahnut, pun novih ideja pa čak i donekle logičan, ipak bio kontaminiran među ostalim i Biondovom žarkom željom za uparivanjima različitih rimskih građevina, kao i

²⁶³ Građevina, koju Biondo naziva samostanom (*monasterium*), to zasigurno nije bila. Naime, ponekad se u pisanim izvorima, ali i novijoj literaturi, može naići na podatak da je nakon jedne od obnova Laterana, koju je oko 590. godine bio poduzeo papa Grgur Veliki, crkva promijenila svojega patrona te je posvećena svetom Ivanu Krstitelju, ali i da je tada crkvi također pridodan benediktinski samostan. No, potonja tvrdnja nije bila ništa drugo nego svjesna i zlonamjerna izmišljotina koju su od 12. stoljeća počeli propagirati opati te redovnici montekasinske benediktinske opatije da bi tobože dokazali svoju kontinuiranu fizičku prisutnost u samome srcu Crkve od samih početaka njihova reda, odnosno od 6. stoljeća, a sve da bi još više povećali svoj značaj u Crkvi, kao i utjecaj u najvišim papinskim krugovima. Za baziliku se sv. Ivana Lateranskoga nikada u njezinoj povijesti nisu brinuli redovnici, već isključivo svećenstvo. Stoga valja zaključiti da je građevina, o kojoj Biondo piše u ovome odlomku, najvjerojatnije bila kakva pomoćna crkvena zgrada koja je služila za boravak te smještaj službujućih svećenika i gostiju ili je, pak, imala neku sličnu funkciju.

²⁶⁴ Usp. Spring, 1972, 358.

ruševina s autoritativnim, iako često za pojedine spomenike nedorečenim tekstovima, koji su bili nezaobilazni u postavljanju temelja modernim studijima rimske topografije²⁶⁵. Osim izvora, o kojima smo do sada u ovome poglavlju opširnije razlagali, Biondo se pri svojim topografskim analizama koristio također, doduše u mnogo manjem opsegu, i numizmatičkim (kovani novac s prikazima carskih profila) te ikonografskim (sačuvani reljefi i slobodnostojeći kipovi ili njihovi veći fragmenti), no primjetno je da glavninu navedenih izvora počesto krivo tumači.

5.3. *Instaurata triumphansque* – suodnos dvaju Biondovih antikvarnih djela

Roma instaurata umnogome je komplementarna te koncepcijski povezana s posljednjim velikim djelom Flavija Bionda, završenim samo četiri godine prije njegove smrti – *Roma triumphans* – usprkos tomu što su ovi spisi i sadržajno i metodološki dosta divergentni²⁶⁶. No, sami „nukleus“ potonjega djela možemo pronaći u *Obnovljenom Rimu* pa se može pretpostaviti da je Biondo još za vrijeme rada na ranijem planirao napisati i kasnije djelo kao njegovu nadopunu, koja će iz drugoga rakursa obraditi te analizirati istu tematiku. Angelo Mazzocco *Romam triumphantem* naziva nastavkom, odnosno suplementom *Romae instauratae*, a potonju, pak, preambulom prije spomenute studije²⁶⁷.

U uvodu je *Romae instauratae* Biondo zapisao da mu je osnovna nakana bila rekonstruirati veličanstvo antičkih spomenika, tako da bi sjećanje na njih moglo živjeti zauvijek, odnosno da će karakter ovoga njegova spisa biti striktno arheološki. Ovu nakanu autor eksplicitno te višekratno potvrđuje kroz čitavo djelo. Primjerice, pri spomenu mnoštva drastičnih društvenih i političkih te prostornih i fizičkih promjena, koje su se tijekom stoljeća zbile na rimskim brijezima Palatinu, Aventinu i Kapitoliju, Biondo napominje da će se koncentrirati samo na njihove fizičke transformacije, dakle bez obrade promjena ikakve druge vrste ili pak analiza uzroka i lamentacija o implikacijama: *Sed ut unde supra digressi sumus revertamur, quanquam magna sit admirabilisque mutatio, qua Pallatino, Aventino, Capitolinoque montibus Romam fecisse diximus, multas tamen maioresque tum circa hominum virtutem ac mores, tum circa publicam privatamque gubernationem mutationes fecit, quas nec huius temporis nec propositi omittemus*. Također, kada raspravlja o nekim javnim zgradama administrativne namjene, izričit je u odluci da ovom svojom studijom ne obuhvati i raščlambu državnih i javnih službi, kao i raznih poslova koji su se u njima obavljali: *Nos politica scribere non instituisse, sed locorum*

²⁶⁵ Usp. Bernard, 2014/15, 176.

²⁶⁶ Usp. Mazzocco, 2014/15, 140.

²⁶⁷ Usp. Mazzocco, 1979, 10.

descriptionem, in quibus rei publicae cura vel aliqua ex parte a maioribus gerebatur. Međutim, na nekoliko se mjesta, mimo primarnoga arheološkog prikaza spomenika, autor upušta i u analizu institucija vezanih uz te spomenike, opisuje njihovo podrijetlo, svrhu, način funkcioniranja i slično – primjerice, pri spomenu Rimskog foruma (*Forum Romanum*) i Marsova polja (*Campus Martius*), mjesta na kojima su se održavali izbori, Biondo detaljno piše i o rimskome izbornom sustavu²⁶⁸. Ili mu se, pak, spominjanje vojnih građevina – *Castra praetoria* i *Aedes castrorum* – učinilo odličnom prigodom za analizu rimskoga vojnog sustava te hijerarhije, a rasprava o rimskoj riznici vodi ga u razjašnjavanje monetarnoga sustava. Nadalje, kada raščlanjuje rimske teatre, arene i cirkove, zatim njihove strukture i funkcije, autor uzgred piše osvrt i o nekim spektaklima, predstavama i događanjima koji su se u njima organizirali, kao što su npr. *ludi gladiatorii*, *ludi circenses*, *ludi troiani* te *ludi apollinares*, a ovdje uvrštava i poduži prikaz podrijetla te karaktera kazališta. Razlog za unošenje svih ovakvih dodatnih „nematerijalnih“ elemenata u opise arheoloških struktura Biondo vidi u posljedičnoj nedorečenosti istih ukoliko bi, dakle, iznosili isključivo materijalni aspekt građevina: *Nam si theatrum copiose volumus exponere, partes quoque illius oportet et simul ludos spectaculaque, quibus aedendis illae institutae sunt machinae, describamus.* U nekoliko, dakle, navrata Biondo uz opis spomenika ili zdanja čitatelju pruža uvid u aspekt rimske kulture, politike, društva ili pak svakodnevice, čiji su oni bili integralni i bitni materijalni dijelovi²⁶⁹. Ovo, štoviše, vodi sasvim logičnoj pretpostavci, kako zaključuje Mazzocco, da bi Biondo vrlo vjerojatno u jednom jedinstvenom djelu rekonstruirao potpun materijalno–arheološki i institucionalno–politički portret antičkoga Rima da ga u tome nije bio spriječio nedostatak pouzdanih podataka za portretiranje ovoga institucionalnog aspekta u vrijeme pisanja *Romae instauratae*. Potonjoj pretpostavci također u prilog ide činjenica da postoji očigledna komplementarnost i kontinuitet između tema – poglavito različitih rimskih institucija –obrađenih u *Rimu u trijumfu* s onima o kojima je Biondo prethodno pisao desetak godina ranije u *Obnovljenome Rimu* (npr. prije spomenuti monetarni sustav, zatim vojska itd.). Vidljivo je da autor u kasnijem djelu nije ponavljao teme samo ako je smatrao da ih *Roma instaurata* dovoljno iscrpno i točno obrađuje te tada čitatelja upućuje da se s njima upozna u dotičnom spisu²⁷⁰. Tako, primjerice, o Trojanskim igrama (*ludi troiani*) u kasnijem antikvarnom djelu samo kratko iznosi opasku: *Et Tarquinius Priscus rex tertio loco ludos instituit Troianos, de quibus in Roma instaurata diffuse descripsimus.* Slično je zabilježio i o Scenskim igrama (*ludi*

²⁶⁸ Flavio se Biondo u prvome redu zanimao za postupak biranja raznih dužnosnika u starome Rimu te ga je potanko istraživao, a raščlanio ga je u obama svojim antikvarnim spisima. Ovakvu je elekciju, fundamentalan dio rimskog sistema upravljanja državom i društvom, forlijski humanist apostrofirao kao gotovo božansku (*prope divinam*). Usp. Muecke, 2016, 297.

²⁶⁹ Usp. Mazzocco, 1979, 11.

²⁷⁰ Usp. Mazzocco, 1973, 121–124.

scaenici): *Caetera quae his Scenae actionibus competant, in Roma docuimus instaurata*²⁷¹. Također, pišući *Rim u trijumfu* Flavio je Biondo kroz cijelo djelo na za to prikladnim mjestima isticao spomenike o kojima je bio pisao u *Obnovljenom Rimu* pa čitatelja često potiče da njihove opise pronade na tim mjestima, umjesto da ih ovdje iznova detaljnije opisuje. Zbog navedenih je razloga upravo *Roma instaurata* u kontekstu cjelokupnoga Biondova opusa – odnosno autorske autocitatnosti – daleko najnavođenije djelo u *Roma triumphante*²⁷². Dakle, baš kao što je *Roma instaurata* primarno začeta kao topografsko–arheološki prikaz antičkoga *Capitis mundi*, tako je *Roma triumphans* u prvom redu zamišljena kao rekonstrukcija starorimskih institucija i službi, običaja i obreda. Tako u potonjem djelu nalazimo autorovu napomenu da neće pisati o osnutku i razdobljima izgradnje te razvitka, kao i o počecima propadanja Rima, jer je dotične teme obradio u prijašnjem antikvarnom spisu: *Sed premittendam fortasse quis dixerit et causam et rationem condendae urbis, et ipsam aedificationem ab initio ad culmen, atque etiam inclinantis Imperii principia, brevi narratione perductam. Cui parti videmur satis fecisse in Roma, quam descripsimus instaurata*. No ipak, autoru je u netom citiranom djelu bilo teško previdjeti baš sve materijalne i arheološke preostatke, isto kao što se je u *Obnovljenom Rimu* pokatkad nužno osvrtao i na institucijske ili, pak, običajne aspekte civilizacije²⁷³. Stoga, u rijetkim slučajevima, obično ako je u međuvremenu bio stekao neke specifične svježije spoznaje o dotičnome spomeniku ili je, pak, došlo do nekih novih arheoloških otkrića, Biondo ne može odoljeti zapisati to, odnosno obrazložiti neke nove okolnosti pa stoga *Roma triumphans* povremeno nudi arheološke opise starorimskih materijalnih ostataka (npr. detaljniji opis Izidina hrama čiji su tvarni ostaci otkriveni u međuvremenu, iscrpan opis rimskih privatnih rezidencija²⁷⁴ i slično)²⁷⁵.

Također valja dodatno napomenuti da neki recentniji istraživači Flavijeva antikvarizma promatraju ovaj aspekt njegova opusa prvenstveno kroz prizmu ondašnjih religijskih okolnosti tvrdeći da *Roma instaurata* te *Roma triumphans* naglašeno zagovaraju ideju kršćanskoga trijumfalizma. Naime, spomenuti znanstvenici obrazlažu da su kvatroćentistički humanisti poput Bionda zasigurno bili stekli utemeljen dojam da je kršćanski Rim preuzeo glavninu sjaja te veličajnosti antičkoga centra svijeta, kao i njegove hegemonijske prevlasti, a u nekim su spisima, poput ovih Flavijevih, uspostavili vrlo očevidan paralelizam između negdašnje nedodirljive

²⁷¹ Usp. Mazzocco, 1979, 12.

²⁷² Usp. Mazzocco, 2014/15, 142.

²⁷³ Usp. Mazzocco, 1979, 13.

²⁷⁴ Među arheološkim je prikazima zastupljenima u *Roma triumphante* deskripcija privatnih građevina iz devete knjige posebno značajna. Njome je, naime, Biondo želio dokazati superiornost antičkih gradskih palača i vila nad onima koje su gradili njegovi plemeniti suvremenici. U ovome se opisu izlaže iscrpna analiza raznovrsnih prostorija te kućnoga namještaja, a Biondo je posebno fasciniran domišljatim sustavima grijanja i hlađenja raznih odaja. Zbog pomnoga detaljiziranja te iznošenja precizne ekspertize ovaj opis spada među najuspjelije i najrelevantnije Biondove arheološke prikaze uopće te je kao takav mogao bez ikakvih problema tvoriti i četvrtu knjigu *Romae instauratae*. Usp. Mazzocco, 1979, 13–14.

²⁷⁵ Usp. Mazzocco, 1973, 126.

političke te ine moći poganske metropole i nepovredive te viševrsne papinske vlasti uspoređujući, primjerice, rimskoga prvosvećenika s cezarom ili konzulom, kardinale Crkve sa senatorima, a kršćansku, pak, prvostolnicu sv. Petra s pretorijem²⁷⁶ u starom Rimu²⁷⁷. Pri konstatiranju komparacija između staroga te novoga Rima u ovim dvama djelima za Bionda je karakteristična podvojenost između divljenja prema svemu antičkome s jedne strane i predanosti kršćanskoj vjeri te kulturi s druge, što je katkada rezultiralo njegovim zbnjujućim, zamršenim ili neodlučnim stajalištima. Isto se tako i u ovome segmentu Flavijeva antikvarizma može utvrditi ta očita komplementarnost *Instauratae* i *Triumphantis*, pogotovo kada se pobliže iščitaju njihovi zaključni dijelovi: naime, u oba je ova tekstualna odsječka primjetno da kvantiteta moći i važnosti koje autor pridaje njemu suvremenom Rimu već više zalazi u sferu nadanja ili dobrih želja, negoli je to doista bilo tadanje činjenično stanje²⁷⁸.

Budući da su, dakle, obuhvatile tada najrecentnija arheološka otkrića i najrelevantnije povijesne izvore, ove su dvije Biondove, kako smo ustanovili, komplementarne studije po objavi kasnije, dakle u drugoj polovini 15. stoljeća, a i kasnije tijekom renesansnoga perioda, zajedno zasigurno činile najaktualniji i najcjelovitiji onodobni kompendij podataka o životu, svakodnevicima i spomenicima, kulturi, kultovima i običajima, topografiji, ideologiji i vojsci, politici te administraciji antičkoga (grada) Rima. A komplementarnima ih, dakle, prije svega čini autorov poriv da u ranijem djelu rasprede o nekim institucijskim i ostalim sociokulturnim temama, kao i da podosta potonjemu suplementarnih, arheoloških te topografskih elemenata utka tekstu kasnijega. Također, oba su konceptijski stajala ispred svojega vremena i direktno prethodila znatnim ostvarenjima činkvećentističkih antikvara jer su se oslanjala na onu istraživačku metodologiju (sinkronijska rekonstrukcija antike) te doticala onih tema (od religije i ruševina do raznorodnih formi javnih i privatnih institucija) koje su navedeni učenjaci 16. stoljeća bili ustoličili kao stožerne sastavnice antikvarnoga umijeća²⁷⁹. U ovome su svojem dvojstvu *Roma instaurata triumphansque* bile te do danas ostale odjek istoga onog antikvarnog ideala koji prvotno bijaše zaživio među pasusima Varonovih *Starina ljudskih i božanskih*, a koji je trajno stremio ovjekovječenju svih aspekata bivanja silnoga rimskog naroda, kao i njegove slavne prijestolnice.

²⁷⁶ *Praetorium* – izvorno, šator vojskovođe u antičkorimskom vojničkom taboru (*castrum*).

²⁷⁷ Usp. Nuovo, 1988, 579–584; Stinger, 1998, 69–70, 170–171, 181–184; Mazzocco, 2014/15, 135.

²⁷⁸ Ovo je posebice naglašeno na kraju *Rima u trijumfu*, koji je bio dovršen 1459. godine, odnosno u vrijeme trajanja Mantovanskoga koncila na kojem je kao dio papine pratnje sudjelovao i ovaj humanist, a čiji je, pak, debakl Biondu dokazao upravo ono što je između redaka zapisao u zaključcima ovih tekstova, tj. da treba proći još puno vremena te uložiti još puno nadanja, molitava i napose zalaganja svih kršćanskih i gradskih hijerarhijskih struktura da bi se ondašnji kršćanski Rim po veličajnosti, kao i u svakom drugom pogledu približio klasičnomu. Po tome Flavio ipak nije bio nekritičan i zaslijepljen poslušnik, tj. bezrezervni tradicionalistički zagovaratelj kršćanskoga trijumfalizma (poput Maffea Vegija i Egidija da Viterbo), kako tvrde neki historici, pa ga stoga treba tretirati i proučavati zasebno, kao originalnog mislioca. Usp. Mazzocco, 2014/15, 136.

²⁷⁹ Usp. Mazzocco, 2014/15, 142–143.

Blondi Fla. Forli. Romæ instauratæ Fo. i.

¶ Blondi Forliuensis Romæ Instauratæ.

Omam in latio ad Tyberim amnem sitā: & quintodecimo ab infero mari passuum miliario/maiores scripsere. Nomē eius a Romulo conditore. M. Varro/ & T. Liui. patavinus/ Salustiusq; affirmant: & Romulum a ficulnea arbore/ sub qua eum/ et fratrem Remum/ alluuiō Tyberis destituerit: scribit i falsis Oui. his car. Arbor erat: remanēt uestigia quæq; uocat Romula/ uel ficus Romula fic⁹ erat. Ambitum eius urbis quom Arcadii/ & Honorii imperator; temporibus/ a Visigothis/ anno tunc mille trigesimo tertio fuit capta: maiorem fuisse eo/ q̄ nunc cernitur/ multi uolunt. Et nos quidem scimus mœnia urbis/ sæpe a Barbaris alicubi aperta: sæpeq; a maioribus instaurata. Sed orbem ipsum/ inter instaurandum/ strictiorē factum/ nec legimus/ nec hoc tempore ab aliquo ruinarum signo/ nisi parua parte/ post longam inuestigationē potuimus intelligere. Quanq̄ enim muri partim collapsi/ & corrosi sint: partim ruinam multis in locis minentur: in ipso tamen permanet priscouestigio ueteris fundamenti. Fuitq; ambitus Plinii temporib⁹/ sicut ipse ex Augusti traditiōibus scribit/ milia passus uiginti. Et Fla. Vopiscum scribere uidemus Aurelium imperat. qui prope annos ducētos ante Visigothorum irruptionem fuit/ ambitū Romæ/ ad quinquaginta milia passus ampliāsse. Huius autem ingentis differētiae/ quam Pli. Veronen. Fla. q; Vopisci in urbis amplitudine assertiones uidemus habere/ causam nostro iudicio certam/ & quæ omnes tollat ambiguitates/ quin nullatenus hi duo scriptores discordent/ in iuris ciuilis digesto. libris reperi mus. Marcellus nāq; de uerborum significatione. Vrbs/ inquit/ est Roma/ quæ muro cingeretur/ ut Alphenus ait. Roma est etiam quātum continentia ædificia essent. Nam Romā non murotenus existimari/ ex cōsuetudine quottidiana posse intelligi: quom diceremus Romanos/ ire/ etsi habitarem⁹ extra urbem. Et Paulus eodem titulo/ Vrbs appellatio muris Romæ/ aut continentibus ædificiis finitur. quod latius patet ædificia Romæ fieri etiam ea uidentur/ quæ in continentibus Romæ ædificiis fiant. Et Terentius clemens. Vrbs in continentibus qui nō sunt Romæ nati intelliguntur. Plinium itaq; dum uiginti milia passus scribit urbis/ muroꝝ ambitum: & Vopiscum dum quinquaginta/ Romæ/ & ædium cōtinentium amplitudinem iuxta legum difinitiones considerasse crediderim. & q̄dem Plinii uerba sunt de urbe:

i
Vrbs situs.ii
Nois causa.iii
Ambit⁹ mē/ sura.

5.4. Izdanja, tiskari, prijevodi i utjecaj djela u 2. polovini 15. i u 16. stoljeću

Biondova *Roma instaurata* tijekom je druge polovine 15. te u narednome 16. stoljeću po izvorniku (dakle na latinskome jeziku) tiskana u sedam navrata, a umnažali su je sljedeći tiskari:

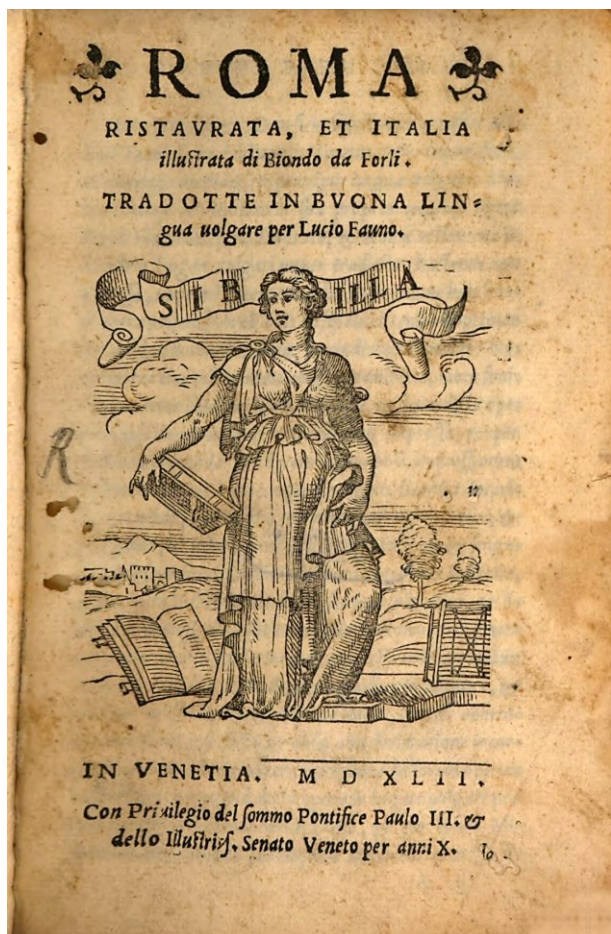
- *Editio princeps*, Gaspare Biondo²⁸⁰ (objavljeno bez kolofona ili potpisa), Rim, 1471.
- Dobrić Dobrićević / Bonino de Bonini (Boninus de Boninis), Verona, 1481.
- Bernardino de Vitali (Bernardinus Venetus de Vitalibus), Venecija, 1503.
- Gregorio de Gregori (Gregorius de Gregoriis), Venecija, 1510.
- Bernardino Silva (Bernardinus Sylua), Torino, 1527. (Sl.9)
- [Hieronymus] Froben (officina Frobeniana), Basel, 1531.
- [Hieronymus] Froben (officina Frobeniana), Basel, 1559.²⁸¹

U prvome je tiskanom izdanju iz 1471. godine *Roma instaurata* objavljena zajedno s još jednim Biondovim djelom – *De verbis Romanae locutionis* – kako je to već bio običaj u ono doba. Dobrić Dobrićević u istome je izdanju uz *Obnovljeni Rim* objavio i spise *Italia illustrata* te *De gestis Venetorum*, kao i Bernardino de Vitali dvadesetak godina kasnije. Isto je ponovio i Gregorio de Gregori 1510. godine. Uz spomenuti – *Italia illustrata* – Bernardino Silva u Torinu ovaj antikvarni spis objavljuje u zajedničkom izdanju s onima Marcantonija Coccija (*Sabellicus*) te Giorgia Merule. Frobenovo je, pak, bazelsko izdanje Biondovih djela izišlo kao *Opera omnia*, a isti je izdavač tridesetak godina nakon svojega prvog objelodanio i drugo sabrano izdanje s korigiranim te dopunjenim indeksom. Djelo je u 16. stoljeću u skladu s onodobnim trendovima na talijanski jezik preveo Lucio Fauno. Prvi je put ovaj prijevod, zajedno s prijevodom drugoga velikog Biondova djela, objavljen 1542. godine u Veneciji pod naslovom *Roma ristaurata, et Italia illustrata. Tradotte in buona lingua volgare per Lucio Fauno* (Sl.10). Već je sljedeće 1543. godine uslijedilo drugo izdanje ovoga prijevoda, a oba je navedena objavio Michele Tramezzino, koji je sredinom 16. stoljeća bio na glasu kao vodeći talijanski izdavač antikvarnih djela. Nedugo zatim – 1548. i 1558. godine – objelodanjena su još dva izdanja, od kojih je prvo tiskao spomenuti Tramezzino, a potomje venecijanac Domenico Giglio²⁸².

²⁸⁰ Gaspare Biondo bio je Flavijev prvorođeni sin. Još se je jedan njegov sin, svećenik i pravnik Girolamo Biondo, pozabavio objavljivanjem očinskih ostvarenja te je manja djela i poslaničku ostavštinu šezdesetih godina 15. stoljeća sakupio u zbirku koja je u onodobnoj, a i kasnijoj učenjačkoj javnosti, sve do polovine 19. stoljeća, nažalost ostala bez većeg odjeka. Usp. Spring, 1972, 295; Herschel, 1854, 225–228; Marcellino, 2014, 80–81.

²⁸¹ Usp. Della Schiava – Laureys, 2013, 643.

²⁸² Usp. Spring, 1972, 296.

Sl.10 – Naslovna stranica prvoga izdanja Faunova prijevoda *Rome ristaurate i Italije illustrate* (1542.)

poslužio i Pomponiju Letu (*Julius Pomponius Laetus*; 1428. – 1498.) kao konceptualna te intelektualna okosnica za njegovu studiju *De vetustate Urbis* iz oko 1484. godine. Ovaj, doduše, nasuprot svojem uzoru, u navedenom djelu iznosi relativno škrte deskripcije samo najznamenitijih rimskih spomenika te antičkih lokaliteta, a nedostaje mu i sveobuhvatnosti karakterističnoga Biondova pristupa, no s druge strane ispravlja neka njegova netočna mjesta²⁸⁵.

Instaurata je također bila dobrodošao vademekum umjetnicima raznih profila pri tvorbi njihovih renesansnih ostvarenja. Koristio ju je tako npr. talijanski književnik Giovanni Francesco Vitale (*Janus Vitalis*; 1485. – 1560.) u radu na svojem epigramatskom „diptihu“ *Roma instaurata – Roma prisca* objavljenom u dvjema zasebnim pjesnikovim *Elogijama* (1550. te 1553.)²⁸⁶, ali vjerojatno i slavni slikar Andrea Mantegna (1431. – 1506.) pri stvaranju vlastita remek–djela,

²⁸³ Isto, 409.

²⁸⁴ Usp. Muecke, 2016, 289.

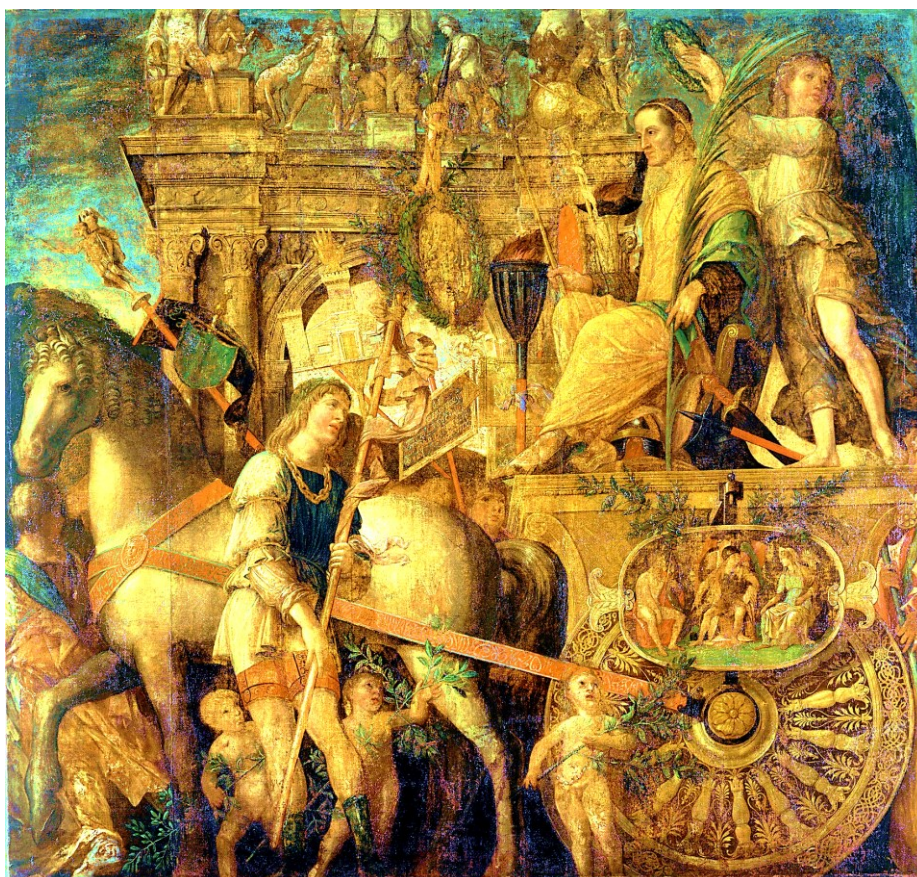
²⁸⁵ Primjerice, Leto pravilno identificira dvije kolosalne skulpture, koje su u ono doba ležale na kvirinalskom brijegu, kao riječne bogove, za razliku od Bionda koji je držao da prikazuju istaknute starorimske bogove Saturna te Bakha. Usp. Mazzocco, 2011, 173–175.

²⁸⁶ Usp. Mazzocco, 1994, 60–62.

Sl.11 – Andrea Mantegna, četvrta scena iz ciklusa *Cezarovi trijumfi*: *Nositelji vaza*

Sl.12 – Andrea Mantegna, deveta scena iz ciklusa *Cezarovi trijumfi*: *Cezar u kočiji*

ciklusa *Cezarovi trijumfi* (Sl.11 i Sl.12) koji je uključivao devet povelikih temperom na platnu oslikanih kompozicija za mantovansku vojvodsku palaču Gonzaga rađenih između 1484. te 1492. godine, a prikazuje trijumfalnu povorku u čast Cezarovih pobjeda u Galiji i Maloj Aziji²⁸⁷.

5.4.1. *Aemulatores Blondi*

Mnogobrojna izdanja djela, kako latinska, tako i talijanska, objavljena u prvih stotinjak godina po njegovu nastanku svjedoče, dakle, o iznimnoj popularnosti *Obnovljenoga Rima* među pismenim pukom – no ne nužno i među nekim kritici sklonim, utjecajnim humanistima – kao i o njegovoj raširenosti na Apeninskom poluotoku (pa i po većem dijelu Europe). U prilog tomu ide i činjenica da već 1481. godine, dakle, u vrijeme kada Dobrićević u Veroni tiska drugo izdanje *Romae instauratae*, Antonio Ivani da Sarzana sažimlje dotično djelo te ga objavljuje u obliku epitome²⁸⁸. A njegovu, pak, vrlo dobru recepciju u okružju antikvara i topografa krajem 15. i u prvoj polovini 16. stoljeća dokazuje nam povećani broj onodobnih studija koje su ga pokušale nasljedovati, da ne kažemo oponašati, posebno kada je riječ o njegovoj konceptualnoj shemi te metodološkom pristupu. Među njima su značajne: *De urbe Roma* Bernarda Rucellaija (1448. – 1514.) objavljena oko 1495. godine, *Commentaria Urbana* Raffaelea Maffeija, poznatoga i kao Volterrano (1451. – 1522.), iz 1506. godine, *Opusculum de mirabilibus novae et veteris urbis Romae* Francesca Albertinija (1469. – o. 1520.) izdana 1510. godine, *De urbe Roma collectanea* Fabrizija Varana (u. 1508.) pisana negdje na prijelazu stoljeća (no prvo tiskano izdanje datira iz 1520. godine) te *Antiquitates Urbis* Andree Fulvija (o. 1470. – 1527.) iz 1527. godine²⁸⁹.

Rucellai se svojim spisom o gradu Rimu osim na Bionda uvelike oslanja i na Leona Battistu Albertija, točnije na njegov traktat *De re aedificatoria*, što je, dakle, rezultiralo spisom orijentiranim više na tehničke te konstrukcijske aspekte rimskih zdanja. Maffeijevi su, pak, *Komentari* opsežno, gotovo enciklopedijsko djelo, a Biondov je biljeg bio posebno djelatan pri konstrukciji zasebne cjeline nazvane *Descriptio urbis Romae*. Albertinijevo je djelo, kao što se može iščitati iz naziva, podijeljeno u dvije velike cjeline, a već kod samog naslovljivanja autor također deklarira te nadalje opširnije obrazlaže u predgovoru da mu je namjera bila emendirati srednjovjekovna *Čudesas*; pogotovo u opisu *urbis veteris* pokušava ponajprije strukturom opona-

²⁸⁷ Usp. Pincelli, 2007, 23–25. Naravno da se je u ovome konkretnome slučaju Mantegna ponajviše referirao na raščlambu starorimskih trijumfalnih procesija u *Roma triumphante*, no i *Roma* mu je *instaurata* zasigurno bila od pomoći u „gradnji“ mnogih arhitekturnih dijelova pozadina, prikazivanju dekorativnih skulpturalnih detalja te pri koncipiranju tipičnih „antičkih“ pejzaža u stražnjim planovima ovih velikih platna (dimenzije svih su identične: 266×278 cm). Inače, ovaj je Mantegnin mantovanski ciklus najveći i najdetaljniji poznati slikarski prikaz rimskoga trijumfa, a danas je, nažalost, dislociran te je od 1629. godine, kada ga je pribavio kralj Karlo I., dijelom britanske Kraljevske kolekcije koja se trenutno nalazi u palači Hampton Court pokraj Londona.

²⁸⁸ Usp. Della Schiava – Laureys, 2013, 644.

²⁸⁹ Usp. Spring, 1972, 409.

šati Biondovo djelo, međutim, u podosta reduciranijem obliku, a donosi i mnoštvo podataka o recentnim arheološkim iskopavanjima i otkrićima te o tada dostupnim kolekcijama starina u Rimu pa je ovo djelo u ono doba figuriralo kao posjetiteljima omiljen vodič po Gradu i njegovoj neposrednoj okolici. Posljednja su se dvojica antikvara također istakla opsežnim i efektnim deskripcijama rimskih materijalnih relikata u svojim spisima, ali i prikazima tadanjega stanja antikvarne struke. Varanova se, pak, studija poprilično vjerno pridržava metodološkoga modela *Instauratae*²⁹⁰.

Fulvio je svojim *Starinama grada* Rima napokon producirao prvu studiju koja se iole ozbiljnije mogla mjeriti te uspoređivati s *Obnovljenim Rimom*²⁹¹. Autor je najprije 1513. godine napisao stihovano djelo o topografiji Rima pa ga naslovio *Antiquaria Urbis* da bi, uzevši potonje za osnovu, četrnaest godina potom objelodanio spomenutu, znatno proširenu, proznu antikvarnu studiju u pet knjiga, koja je konceptijski te metodološki također čvrsto ukotvljena u Biondovoj. Nadalje, ovaj humanist po uzoru na prošlostoljetnoga mu predšasnika ruševine promatra znanstveničkim, a ne umjetničkim očima te nastoji što ravnomjernije koristiti sve vrste vrela. Fulvio slijedi Flavijev primjer i kad je riječ o klasifikaciji antičkih ostataka, spomenika i lokaliteta po tipovima, a sve u svrhu njihova sustavna ovjekovječenja. *Antiquitates Urbis* opsežnije su djelo, ali i jednostavnije za razumijevanje od *Obnovljenoga Rima* pa stoga jasnije portretiraju rimske znamenitosti, koje ovdje ne uključuju samo slavne artefakte prošlosti, već i suvremena umjetnička, odnosno arhitekturna ostvarenja poput Vatikanske knjižnice i novoga Svetog Petra²⁹². Po mišljenjima nekih znanstvenika dotični je antikvarni spis posljednji te najznačajniji izdanak duge tradicije arheološko–topografskih studija, koja počinje s *Roma instaurata*, a naprasno se prekida prekretničkom Velikom pljačkom (*Il Sacco di Roma*), koja je Vječni grad zadesila upravo u godini objave Fulvijeva djela²⁹³. No, po mišljenju američkoga kulturnog povjesničara i lingvista Angela Mazzocca, proučavatelja Biondova lika i djela, usprkos velikom broju onodobnih studija koje su za temu imale tvarni, kao i topografski aspekt klasičnog Rima, uključujući spomenute Fulvijeve *Starine Grada*, *Roma instaurata* ostala je nenadmašan uzor sve do pojave drugoga izdanja djela *Urbis Romae topographia*²⁹⁴ talijanskoga antikvara te topografa Giovannija Bartolomea Marlianija (1488. – 1566.), koje je objavljeno točno stotinu godina nakon početka Biondova rada na *Obnovljenome Rimu*, dakle 1544. godine (dok je prvo, znatno siromašnije izdanje, koje je sadržavalo i podosta pogrešaka, bilo štampano u Rimu 1534. godine). Marliani je baratao klasičnim tekstualnim izvorima među antikvarima dotad neviđenim umijećem te ih je

²⁹⁰ Usp. Mazzocco, 2014/15, 145.

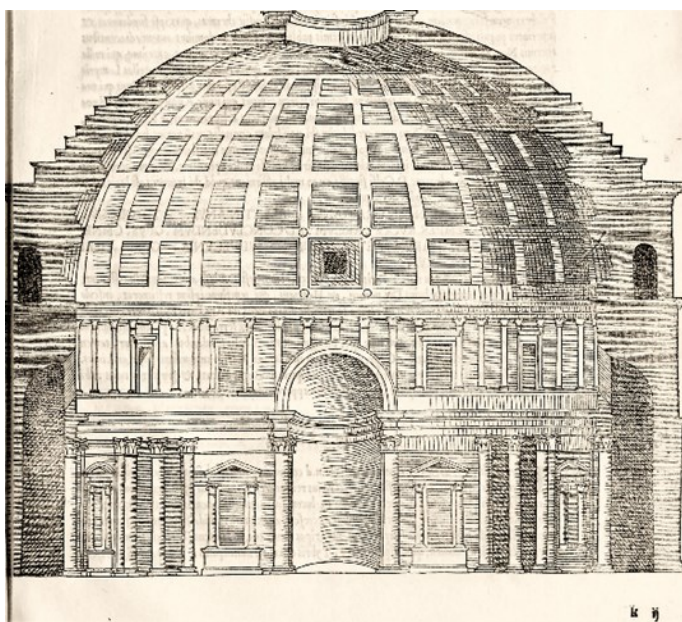
²⁹¹ Usp. Kritzer, 2010, 113–114.

²⁹² Usp. Mazzocco, 2014/15, 145–146.

²⁹³ Usp. Weiss, 1959, 39.

²⁹⁴ Usp. Mazzocco, 1973, 114.

vješto inkorporirao u svoju *Topografiju*, koja je bila bogato ilustrirana gravurama slavnih rimskih zdanja (Sl.13) i skulptura (npr. slavne *Laokontove skupine*), a također je ovdje upotrijebio i širok dijapazon epigrafskih te novootkrivenih arheoloških podataka. Iako mnogo potpunije i točnije od prvoga, ni ovo izdanje ipak nije bilo lišeno grešaka pa su tako neki istaknuti suvremenici (osobito Pirro Ligorio, kao i Benedetto Egio) dotičnomu naučenjaku spočitavali navođenje krivih datacija, kao i lokacija određenih antičkih ruševina te ga štoviše optuživali i za nekolegijalno prisvajanje građe od ostalih antikvara²⁹⁵. No, čak i tužbama unatoč, imaše Marliani odsvakuda mnoštvo poklonika pa je tako, primjerice, 1551. godine protestantski pjesnik i povjesničar Georg Fabricius (1516. – 1571.) o njemu pohvalno zabilježio: *Sed diligentia investigandi et iudicandi solertia hactenus excelluit Marlianus, qui et veterum scripta maiore studio contulit, et plurimos aliorum errores prudenter animadvertit*²⁹⁶.

Sl.13 – Poprečan presjek Panteona iz drugog izdanja djela Bartolomea Marlianija *Urbis Romae topographia* (1544.g.)

Marlianijevu metodologiju istraživanja preuzeli su mnogi onodobni te kasniji antikvari²⁹⁷ pa je slijedom toga ovom Lombardaninu otada pripalo uzorito kardinalno mjesto prvaka renesansnog antikvarizma, koje je do tog vremena bio zaposjedao Biondo, čije su, pak, antikvarne spise nakon polovine 16. stoljeća redovito nadmašivali novonastali, što su se mahom odlikovali izrazitijom znanstvenom principijelnošću, kritičkom analitičnošću te historiografskom točnošću, zatim jasnije strukturiranim narativima i preciznijim tumačenjima materije, kao i nadasve većom stilskom istančanošću te utilitarnošću teksta²⁹⁸, a bili su pretežito opremljeni za prijašnje stoljeće tehnički nedostižnim, korisnim vizualnim suplementima i lišeni suvišnih eulogijskih elemenata kakvi su se obično javljali u Bionda. Međutim, s obzirom na to da je tada prevladavala težnja za

²⁹⁵ Usp. Jacks, 1993, 207. i 209–222.

²⁹⁶ Potonji je citat iz Fabriciusova djela *De auctoribus qui de Roma scripserunt*. Usp. Ferrary, 1996, 66. i 54.

²⁹⁷ Usp. Mazzocco, 2014/15, 146–147.

²⁹⁸ Ilustrativna je, primjerice, usporedba prikaza rimske vojske kod Bionda (*Roma triumphans, libri 6 – 7*) i Joesta Lipsa (*Justus Lipsius; 1547. – 1606.*), u njegovu antikvarnom spisu *De militia Romana* s kraja 16. stoljeća. Biondo, naime, povijesnoj rekonstrukciji vojnih osvajanja i postignuća pridodaje eulogiju najslavnijih vojskovođa, a u žiži mu je i specifična rimska *virtus*. S druge strane, Lipsius raščlanjuje rimsku vojnu organizaciju i taktiku, a donosi i mnoštvo konkretnih te itekako upotrebljivih vojnih podataka. Dakle, Biondo je svojim tekstom htio potaknuti suvremeničko nasljedovanje rimskih vrлина i vojnih postignuća, dok je Lipsius napisao praktičan priručnik za ondašnje vojne časnike.

sve većom specijalizacijom antikvarnih spisa, sveobuhvatnost *Romae instauratae* i *Triumphantis* nikada više nije bila premašena. Učenici su, dakle, nadvisili učitelja, kako je i prirodno u procesu perpetuirane ekspanzije općeljudskog znanja, no zbog njegova početnog impulsa i trajnog utjecaja na metodologiju, strukturu te sadržaj njihovih spisa, antikvari su gotovo čitavoga *Cinquecenta* i nadalje cijenili Bionda kao jednu od ključnih figura dotične struke²⁹⁹. Flavijev, pak, antikvarizam bijaše kasnije u ovome stoljeću još samo jednom oduševljeno ovjenčan lovorikama i to u djelu *Romanorum antiquitatum libri decem* iz 1583. godine njemačkog antikvara Johanna Roszfelda (*Joannes Rosinus*; 1551. – 1626.). Potonji, naime, učenjak u uvodnoj *Posvetnoj poslanici* (*Epistola dedicatoria*) navedenoga djela proglašava Varona te Bionda temeljnim kamenima antikvarnih studija – prvoga kreatorom te discipline uopće, a drugoga (koji je prvi bio producirao antikvarno djelo u varonskom stilu) pokretačem njezine renesansne „reanimacije“, kao i njezina modernog odsječka: *In primis autem Marcus Terentius Varro, cuius illustria Elogia apud Ciceronem, et illud lumen Ecclesiae Aurelium Augustinum extant, tum alia de hac materia literis mandavit, tum quadraginta et unum libros Antiquitatum ad C. Iul. Caesarem Pontificem Maximum scripsit, quos in res humanas divinasque divisit: ita quidem, ut in prioribus viginti quinque ageret de rebus humanis, sequentibus sedecim de rebus divinis. (...) Post obitum Varronis, humaniores literae et antiquitatis studia sensim labi coeperunt, et tandem prorsus iacuerunt, donec patrum nostrorum memoria Flavius Blondus Foroliviensis ea ex tenebris eruere, et ab interitu vindicare primus studuerit, cuius vestigia multi sunt secuti. Nostra vero tempestate, ubi omnia literarum et artium studia effloruerunt, plures etiam in hoc incubuerunt, ut antiquitatis studia quasi sepulta in vitam revocarent, maxima cum industria suae laude³⁰⁰. Zanimljivo je za primijetiti da utjecaj, odnosno popularnost *Romae instauratae* rapidno opada, štoviše – mogli bismo čak i kazati – gotovo da prestaje istekom kasnoga 16. stoljeća. Ovo se, naime, može zaključiti iz činjenice da od tog doba pa sve do 19. stoljeća nije bilo nikakvih novih izdanja ni izvornoga latinskog teksta ovog djela, a ni njegovih prijevoda, što je značilo da su ona ionako malobrojna preostala izdanja tiskana u 15. i 16. stoljeću gotovo tri stotine godina zadovoljavala potrebe očigledno vrlo rijetkih pojedinaca zainteresiranih za iščitavanje te studiranje ovoga antikvarnog spisa. *Roma instaurata* u to je, dakle, vrijeme bila gotovo iščezla iz fokusa znanstvene javnosti. Znanstveničko se zanimanje za ovo djelo, kao što je ranije u radu spomenuto, stidljivo ponovno pomalja tek u 19. stoljeću da bi se naposljetku u 20. stoljeću, posebice u njegovoj drugoj polovini, čitav Biondov antikvarni opus započeo sustavnije proučavati iz rakursa raznih humanističkih znanosti, kako to on zaista i zaslužuje.*

²⁹⁹ Usp. Mazzocco, 2014/15, 150.

³⁰⁰ Isto, 131–132.

6. PRIMJERCI DJELA U ZBIRCI RUKOPISA I STARIH KNJIGA NSK

U Zbirci rukopisa i starih knjiga (*Rara*) Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu čuva se šest tiskanih izdanja različitih djela Flavija Bionda, koja redom potječu iz druge polovine 15. ili pak iz 16. stoljeća. Pet je zagrebačkih primjeraka tiskano u latinskom izvorniku, a jedan kompendij u talijanskome prijevodu. Među njima se nalaze i dvije inkunabule iznimno bitne za proučavanje povijesti hrvatskoga tiskarstva, odnosno hrvatske knjige općenito, jer ih je, naime, u Veroni tiskao Dobrić Dobrićević. Četiri Biondova izdanja iz NSK, uz razna druga njegova djela, sadrže i spis koji ovdje detaljnije raščlanjujemo: *Roma instaurata*. U vrijeme se, naime, prvih decenija tiskarstva običavalo zajedno tiskati i uvezivati nekoliko djela istog autora, a ponekad i različitih, posebno ako su to sama djela opsegom teksta dopuštala, tj. ako nisu bila preobimna.

○ *De Roma triumphante libri X* [*Blondi Flavii Forliviensis*] (sign. RVI-4°-20)

Tisak ovoga izdanja *Rima u trijumfu* dovršio je dana 31. srpnja 1503. godine Angelo Britannico u svojoj brešanskoj tiskarskoj radionici, kako je to i navedeno u kolofonu: *Impressum Brixiae per Angelum Britanicum MDIII. die ultimo mensis Jullii*. Ova oveća knjiga (visine 30 cm) broji stotinu osamdeset obostrano tiskanih listova, a pri njezinu su tiskanju, već po običaju onoga vremena, ostavljena prazna mjesta za naknadno ručno unošenje te iluminiranje inicijala, koji nažalost nikada nisu bili izvedeni. Na marginama njezinih folija nalazimo ponešto rukopisnih bilješki, a na unutrašnjoj, pak, strani prednjih korica stoji rukopisni *ex libris*: *Baldasaris Adami Kerceselich*³⁰¹. Ova je, dakle, knjiga u 18. stoljeću došla u posjed istaknutoga hrvatskog povjesničara, pravnika i teologa Baltazara Adama Krčelića (1715. – 1778.) da bi je potonji prije smrti, točnije 1777. godine, s ostatkom svoje privatne biblioteke darovao knjižnici Kraljevske akademije u Zagrebu (o čijem, pak, vlasništvu svjedoči *ex libris* na prvome listu ovog izdanja: *Bibliothecae R. Accad. Zagrab.*), koja će kasnije postati jednim od temelja za formiranje NSK³⁰².

○ *Blondi Flavii Forliviensis De Roma Trivmphante Libri Decem, priscorum scriptorum lectoribus utilissimi, ad totiusque Romanae antiquitatis cognitionem pernecessarij. Romae instauratae Libri III. Italia Illvstrata. Historiarum ab inclinato Rom. imperio Decades III. Omnia multo quam ante castigatiora* (sign. II 1119)

³⁰¹ Biondo, 1503

³⁰² Usp. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, LZ Miroslav Krleža, Zagreb, 2021. Pristupljeno: 30. kolovoza 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33820>>

Ovo je izdanje, poznato također pod kraćim naslovom *Opera*, tiskano u ožujku 1531. godine u Frobenovoj tiskari u Baselu (*Basileae: In officina Frobeniana, Mense Martio Anno M.D.XXXI*). Knjiga, dakle, sadrži sva veća Flavijeva djela (osim traktata *De verbis Romanae locutionis*, umjesto kojega je ovdje umetnut kraći spis o podrijetlu i podvizima Mlečana): *De Roma triumphante libri decem* (str. 1–217), *Romae instauratae libri tres* (str. 218–272), *De origine et gestis Venetorum* (str. 273–292), *Italia illustrata* (str. 293–422). Potonjoj su cjelini, kao izvorno zasebno tiskan dio, bili privezani *Blondi Flavii Forliviensis Historiarum ab inclinatione Romanorum libri XXXI* (str. 1–578). Sve je zajedno uvezano u drvene korice (visine 35 cm) presvučene svjetlosmeđom kožom. Na naslovnoj je strani izdanja rukom zapisano: *Com. Ioan. Patachich*³⁰³. Budući da uz *ex libris* nije dopisana godina, nemoguće je sa sigurnošću kazati koji je grof Ivan Patačić bio vlasnikom ovog izdanja. Naime, u obitelji je Patačić od 16. do 18. stoljeća čak petorici njezinih muških članova nadjenuto ovo ime, među kojima samo Ivan I. (u. 1595.) nikako nije mogao nositi plemićki naslov jer im je ovaj službeno potvrđen 1608. godine³⁰⁴.

○ *Blondi Flavii Forliviensis, De Roma triumphante lib. X. priscorum scriptorum lectoribus utilissimi, ad totiusque Romanae antiquitatis cognitionem pernecessarii. Romae instauratae libri III. De origine ac gestis Venetorum liber. Italia illustrata, sive lustrata (nam uterque titulus doctis placet) in regiones seu provincias divisa XVIII. Historiarum ab inclinatio Ro. imperio, decades III. Additis pro argumentorum ratione indicibus novis* (sign. II 1394)

Prethodno navedena knjiga iz 1531. godine dobila je dvadeset osam godina kasnije (dakle, 1559.) i svoje drugo, indeksima dopunjeno izdanje. Ono je također bilo tiskano u Baselu, a kao izdavači su u kolofonu navedeni Hieronymus Froben te Nicolaus Bischoff – *Basileae: per Hieron. Frobenium et Nicol. Episcopium, MDLIX*. Paginacija izdanja, kao i njegove dimenzije, uglavnom su bile ostale identične prethodnomu. Na samome je početku ovog izdanja rukopisno naveden *ex libris: Comitibus Ioanni Draskovich anno 1664*.³⁰⁵ Vlasnik je, dakle, ove knjige bio hrvatski plemić i podmaršal (te komediograf – hobist) Ivan IV. Drašković (o. 1630. – 1692.), sin istaknutoga hrvatsko–slavonsko–dalmatinskoga bana Ivana III. (1603. – 1648.) te otac Ivana V. (o. 1660. – 1733.), obnašatelja ove iste velikodostojanstveničke službe³⁰⁶.

○ *La seconda parte de le historie del Biondo, ridotte in compedio per Lucio Fauno, commentarii di Rafael Volaterrano delle cose d'Italia, Marc'Antonio Sabellico del l'antichita d'Aquilea et del sito di Vinegia* (sign. BZ 407)

³⁰³ Biondo, 1531

³⁰⁴ Usp. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, LZ Miroslav Krleža, Zagreb, 2021. Pristupljeno: 30. kolovoza 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46959>>

³⁰⁵ Biondo, 1559

³⁰⁶ Usp. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, LZ Miroslav Krleža, Zagreb, 2021. Pristupljeno: 30. kolovoza 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16188>>

Ovaj kompendij završnoga dijela Biondovih *Historija* (knjige XXI – XXXI) na talijanskom je jeziku sažeo Lucio Fauno, prevoditelj Biondovih spisa. Objavio ga je u Veneciji 1550. godine tamošnji istaknuti tiskar Michele Tramezzino (*In Venetia: per Michiel Tramezino, MDL*) zajedno sa sažecima *Komentara* Raffaelea Maffeija (*Volterrano – Volterrano*) te Sabellicovih studija o povijesti Akvileje i Venecije. Izdanje je objavljeno uz pisanu privolu samoga pape, Pavla III., kao i mletačkoga Senata (*Co'l priuilegio del sommo pontefice Paulo III. et de lo illustriss. Senato Venetiano per anni X*), a sastavljeno je od dvjesto osamdeset četiri numeriranih folija – Biondo: 1r–133r; Maffei: 113v–215v; Sabellico: 216r–258v; iako naslovom nije izrije- kom navedeno, u ovoj je knjizi također objavljen sažetak spisa Giorgia Merule, u kojem je ovaj kvatročentistički humanist obradio povijest moćne plemićke obitelji Visconti, no djelomice i Milanskoga vojvodstva, Italije te gotskih plemena (258v–284r)³⁰⁷. Primjerak iz NSK ukoričen je u uvez od tamno crvene kože (visine 16 cm – s vrpcama za vezanje), a potječe iz biblioteke *Zriniana*, čakovačke zbirke knjiga hrvatskoga bana i pjesnika Nikole VII. Zrinskoga (1620. – 1664.), koja je službeno osnovana 1662. godine (kada je izrađen njezin stručni katalog)³⁰⁸.

○ *Roma instaurata. Add. De origine et gestis Venetorum. Italia illustrata. P.I-II* (RI-4°-57)

Ovu je inkunabulu, koja osim Biondova *Obnovljenoga Rima* – kako je navedeno u naslovu – sadrži još dva spisa istoga autora, u Veroni objelodanio najznačajniji renesansni tiskar podrijetlom iz naših krajeva – Dobrić Dobričević (*Boninus de Boninis*). Prvi je dio knjige tiskan *in vigilia s. Thomae apostoli* – u predvečerje blagdana sv. Tome apostola³⁰⁹, odnosno 20. prosinca 1481. godine (*Roma instaurata* i *De gestis Venetorum*), a drugi, pak, 7. veljače naredne godine (*Italia illustrata*), da bi oba ova dijela naposljetku bila zajedno ukoričena. Dotični primjerak broji stotinu četrdeset šest folija, a nedostaju mu prva četiri nenumerirana lista. Kroz čitav je tekst pri počecima knjiga (*liber*) te opsežnijih poglavlja tiskar ostavljao prazan prostor za naknadno možebitno iluminiranje većih i manjih inicijala, a također je tiskao i marginalije, odnosno naslove pojedinih manjih odlomaka. Na marginama se folija također nalazi i ponešto rukom dopisanih bilješki – uglavnom to bijahu nazivi za pojedine neimenovane dijelove teksta, koje je neki upućeniji te učeniji čitatelj jednoć promućurno dopisao. Tekst *Romae instauratae* ispunjava folije 1r–37v, a zatim slijedi *De gestis Venetorum* (38r–51v). Na potonjem se također foliju (51v) nalazi kolofon: *Impressum Veronae per Boninum // de Boniniis de Ragusia a[n]no salutis // M.cccc.lxxx. in vigilia sancti Tho // mae apostoli. Laus deo*. Sljedeći je, pedeset i drugi list u ovome primjerku ostavljen praznim, a potom je otisnut opsežniji spis *Italia illustrata*, na folijima 53r–145r. *Registrum* (sveščići) je naveden na 145v, a ispod se toga popisa nalazi osobno

³⁰⁷ Biondo, 1550

³⁰⁸ Usp. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, LZ Miroslav Krleža, Zagreb, 2021. Pristupljeno: 31. kolovoza 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67475>>

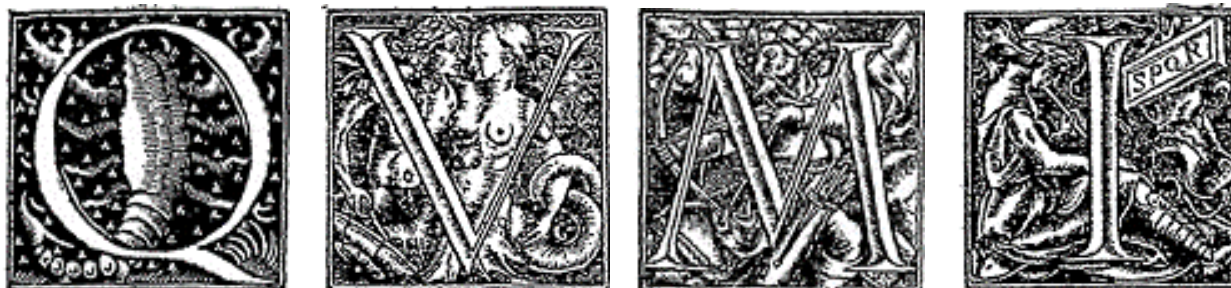
³⁰⁹ Prema tada važećem, tradicionalnome katoličkom kalendaru.

ime (vjerojatno jednoga od urednika knjige) – *Hieronymus Broianicus Veronensis* – te tri elegijska distiha: *Itala quam debet Saturno turba latenti, // Iliadae tantum martia turba suo. // Ille suae dederat Magnae primordia genti: // Indidit ille tuo nomina clara solo. // Scriptori Blondo debent ambae: atque prementi. // Ragusij genito terse Bonine tibi.* U dnu istoga lista pronalazimo kolofon drugoga dijela ove Dobrićevićeve tiskovine: *Impressum in inelyta civitate Veronae Millesimo qua // drige[n]tesimo octuagesimo secu[n]do Die septimo februarii.* Posljednji je sto četrdeset šesti folij također ostao neotisnut. Dotična je knjiga (visine 31 cm) naknadno ukoričena u kartonske korice presvučene plavosivim marmoriranim papirom, a njezin je tamno-crveni hrbat dekoriran zlatotiskom te je kapitalom utisnut natpis: *BLONDI // VARIA // 1482.*³¹⁰

Svi ovi ranije raščlanjeni primjerci izdanja raznih djela Flavija Bionda iz Zbirke *Rara* zagrebačke Nacionalne i sveučilišne knjižnice dragocjena su svjedočanstva raznorodnih trendova i strujanja u najranijem razdoblju europskoga tiskarstva. No, promatrajući iz motrišta povijesno-umjetničke struke, ne „pripovijedaju“ nam baš previše. U njima, naime, ne nalazimo nikakvih tragova neke umješne iluminatorske ruke ili škole, iako su tiskari u ponekima od njih doista predvidjeli mjesta za unikatne oslike inicijala, kao i dekoracije njihovih margina (u izdanjima: Biondo, 1481/82b te Biondo, 1503). Riječ je, dakle, o ranijim tiskovinama, iz druge polovine 15. te samoga početka 16. stoljeća, kada je još uvijek bilo uobičajeno – u zastarjeloj, može se kazati, tradiciji srednjega vijeka – inkunabule te knjige tiskane na prijelazu stoljeća ukrašavati iluminacijama, naravno ako su prilike – pretpostavljamo najčešće financijske – to dopuštale, što očito nije bio slučaj s ova dva zagrebačka primjerka. Inicijali su ostalih navedenih primjeraka iz NSK bili tiskani (Biondo, 1531; Biondo, 1550; Biondo, 1559), i opet u skladu s prevladavajućim trendovima knjigotiska u doba njihova nastanka, u ovom, dakle, slučaju polovinom 16. stoljeća. Ustaljena je praksa tada, pak, nalagala da se na početku knjiga (*liber*), prologa ili drugih znatnijih zaokruženih tekstnih cjelina tiskaju veći inicijali (najčešće visine pet do deset redaka), koji su obično bili dekorirani ornamentalnim, florealnim i animalnim motivima ili, pak, jednostavnijim figuralnim prikazima u pravilu omeđenima zadanim četvrtastim okvirima. Kao i mnoge druge značajke, navedeni su inicijali bili preuzeti iz rukopisne tradicije. Takve bi gotove dekorativne kompozicije tadanji tiskari katkada znali jednostavno reproducirati na više mjesta u istome izdanju, u slučaju da im je za početak neke od narednih knjiga ustrebao identičan inicijal. A budući da su bili izrađeni od izdržljivijih materijala (metalorezi, drvorezi i slično) pa su se mogli višekratno koristiti, običavalo ih se ponekad upotrebljavati i za razna kasnija radionička izdanja. Poneke bi se značajnije ili opsežnije odlomke u tekstu običavalo obilježavati inicijalima visine dva do tri retka tiskanima jednostavnom kapitalom. Sve je potonje zorno uočljivo i u

³¹⁰ Biondo, 1481/82b

primjercima triju prije navedenih izdanja iz polovine 16. stoljeća (Sl.14), koja se može markirati kao tipične, odnosno prosječne primjere glavnine tadašnje tipografske produkcije. Postojalo je, naravno, u ono doba i bogato opremljenih, otmjenih izdanja, ukrašenih cjelostranim drvorezima te ostalim, bilo rukom ili strojem izdjeljanim dekoracijama, najčešće elaboriranim ukrasnim bordurama i minuciozno izvedenim inicijalima, no njihova su tiskanja i/ili oslikavanja bila vrlo skupocjena pa su ti primjerci već tada bili smatrani raritetima i kao takvi rezervirani za one najuglednije, najutjecajnije i najbogatije pripadnike svjetovnih i crkvenih vlasti.

Sl.14 – Primjeri tipičnih tiskanih inicijala iz Biondovih djela objavljenih u prvome Frobenovu izdanju (Basel, 1531.) (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga - Rara; lok/sig: Zbirka rijetkosti/II 1119)

6.1. Iluminacije primjerka Dobrićevićeva izdanja djela (sign. RI-4°-60)

Među prethodno navedenim primjercima tiskanih izdanja Biondovih djela, koji su dakako značajni za izučavanje povijesti ranoga europskog tiskarstva, nalazimo još jedan – dakle, šesti – koji se povrh toga može valorizirati i iz likovnoga stanovišta jer, naime, u njemu – iako relativno siromašne – nailazimo na tragove iluminacije. Riječ je o knjizi koja je u katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice zavedena pod naslovom *Roma instaurata. Acc. De gestis Venetorum. Italia illustrata. P. I-II* te pod signaturom RI-4°-60, a dio je iste one tiskarske serije koju je oblom goticom na papiru krajem 1481. te u veljači 1482. godine u Veroni bio otisnuo Dobrić Dobrićević. Ovaj, dakle, primjerak – sasvim logično – nosi identične tipografske značajke kao i ranije spomenuti iz iste edicije, no kako je nešto potpuniji od potonjega, nužno ga je ponešto drugačije paginirati. U ovom slučaju na samome početku nakon praznog folija 1r pronalazimo sadržaj, odnosno *Index librorum Romae instauratae* (1v–4r), što u onome, pak, primjerku nedostaje (kao uostalom i sam proemij, kao i uvodni dio prve knjige). Nakon neotisnuta lista 4v slijedi tekst *Obnovljenog Rima* (5r–42v), a odmah potom *De gestis Venetorum* (43r–56v). Na 56v nalazi se i kolofon. Sljedeći je folij (57) ponovno prazan, a zatim kreće *Italia illustrata* (58r–148r). Popis svešćića, kao i ranije citirane elegijske distihove te kolofon drugoga dijela izdanja pronalazimo na foliju 148v, a posljednji je sto četrdeset deveti list primjerka tiskar ostavio čistim. Doduše,

naknadno je na njegovoj poledini neki čitatelj ostavio crnom tintom ispisan, no vrlo slabo čitljiv zapis. Inače, i u ovome primjerku, osim tiskanih podnaslova manjih odlomaka, na marginama nalazimo podosta kraćih komentara zabilježanih crnom ili, pak, crvenom tintom. Zanimljiva su također i dva „indikatora“ na foliju 31v, odnosno par nabrzinu skiciranih ruku koje kažiprstima ukazuju na po mišljenju nekog čitatelja crtača očito dragocjen dio teksta – pasus o gradskoj vodi, „vodočuvarima“ i razlozima propasti rimskih akvedukata – sto i prvi u drugoj knjizi *Romae instauratae*³¹¹. Ovaj je primjerak Dobrićeva izdanja u 19. stoljeću uvezan u kartonske korice presvučene smeđom kožom te na hrptu knjižnoga bloka dekorirane sa šest zlatotiskom otisnutih pravokutnih uzoraka praznih romboidnih centara kojima se u samom središtu nalazi po jedna ponovno zlatna, sitna šesterokraka zvijezda³¹².

Uzevši u obzir način organizacije elemenata iluminatorskoga oslika dotičnoga primjerka Biondovih djela u kontekstu njihova strogo diversificirana značenja za cjelokupni tekstni korpus, bilo funkcionalnoga ili, pak, formalnoga – dakle, primijenivši sustav iluminacijske hijerarhije – može se nedvojbeno utvrditi da su sastavnice likovnoga programa ove konkretne knjige sljedeće vrste inicijala: *litterae feriales*, *litterae florissae* te jedna *littera historiata*³¹³, zajedno s dekorativnim okvirom. Cjelostranih ili, pak, nešto manjih, od teksta osamostaljenih te obično narativnih figurativnih prikaza – minijatura³¹⁴ – ovdje ne nalazimo. *Litterae feriales* omaleni su i sasvim jednostavni inicijali, u ovome primjerku visine dva retka, a od samoga teksta diferencirani samo bojom. Oni su ovdje izvedeni ponešto debljom pisaljkom u crvenoj (pet inicijala) ili plavoj nijansi (također pet), a najčešće su iskorišteni za obilježavanje bitnijih, no manjih dijelova teksta, osim u *Italia illustrata*, gdje označuju početke opisa dviju talijanskih pokrajina. U ovome se primjerku ovovrsni inicijali nalaze na folijima 6r, 8v, 13v, 14r, 18v, 35v, 40r, 43v, 59v te na 62v, a daleko ih najviše (sedam) ima u tekstu *Romae instauratae*. Iako suprotno sasvim logičnim očekivanjima, inicijale tipa *littera florissa*³¹⁵ nalazimo u većem broju od prije navedenih jedno-bojnih. Ova vrsta inicijala u pravilu je nešto veća od *litterae ferialis* te istaknutije dekorativnosti u kompoziciji, pri čemu prevladavaju apstrahirajući, vegetabilni i/ili geometrijski – nešto rjeđe zoomorfni – motivi. U promatranome primjerku ovakve se inicijale pronalazi na sedamnaest mjesta u tekstu (*folia*: 5v, 20r, 34v, 43r, 58r, 58v, 72r, 83r, 88r, 93r, 103v, 112v, 116v, 123v, 125v, 127r, 138v). Uglavnom su visoki od šest do devet, no tri *litterae florissae* dosežu visinu od čak deset tekstnih redaka. Dotični se inicijali u ovim Biondovim djelima koriste za označavanje

³¹¹ Prijevod dotičnog odlomka može se naći u prilogu ovomu diplomskom radu (str. 140–141.).

³¹² Biondo, 1481/82a

³¹³ Usp. Badurina, 1995, 12–13. i 112.

³¹⁴ Usp. Brown, 2004, 67–68. i 81.

³¹⁵ Anđelko Badurina ne spominje ovaj tip inicijala, već navodi sličan: *littera dominicalis*. Točnije, po njemu bi *litterae florissae* iz ovoga primjerka dijelom nosile značajke *litterae ferialis*, a dijelom *dominicalis*. Usp. Badurina, 1995, 112.

početaka pojedinih knjiga (*Roma instaurata*), kao početno slovo čitavoga spisa (*De gestis Venetorum*) i za markiranje početka prologa te glavnina opisa talijanskih pokrajina (*Italia illustrata*). Slijedom navedenoga lako se može zaključiti da se većina ovovrsnih inicijala analiziranoga primjerka (trinaest) nalazi u tekstu potonjega Flavijeva djela. Koloristički su ova slova izvedena u dvije bikolorne varijante: plavom bojom obojen inicijal sadržavat će crvenu ukrasnu pozadinu (jedanaest primjera), a u slučaju da je inicijal crven, dekoracija će biti iscrtana ljubičastom nijansom (šest primjera). Svi su inicijali oblikovani poprilično nemaštovito, gotovo šablonski (Sl.15). Samo je slovo iluminator, dakle, izveo monokromatski tek ponegdje ga sramežljivo ukrasivši završnim zavijutcima što se na svojim krajevima zgušnjavaju u istobojne kružice koje, pak, pokatkada nalazimo i usred istanjenih dijelova slovne forme. Također je mjestimice unutar inicijala ostavljao neobojenima izdužene pruge bjeličaste praznine htjevši valjda time barem djelomično postići efekt trodimenzionalnosti ponad linearne plošnosti „pozadinske“ dekoracije. I u njezinu se iscrtavanju nazire isti onaj šablonizirani pristup, kao i pri izradi inicijala, a materijalizirana je gustom ornamentalnom mrežom tananih, uglavnom ravnih i vitičastih linija koje zajedno tvore gotovo apstraktan, fitomorfan peteljkast preplet. Tradicija dakle, velikih

Sl.15 – Primjeri iluminiranih inicijala tipa *littera florissa*, folia 5v, 20r, 34v, 43r, 58r, 58v, 83r, 88r, iz primjerka Dobričevićeva izdanja *Romae instauratae, De gestis Venetorum te Italiae illustratae* (Verona, 1481/1482. g.) (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga; lok/sign: Zbirka rijetkosti/RI-4°-60)

srednjovjekovnih skriptorija još uvijek ovdje vodi ruku anonimnog iluminatora oslika. *Littera historiata*³¹⁶ na foliju 5r (Sl.16), jedini inicijal ove vrste, kao što rekosmo, u promatranome primjerku te jedini koji bi se mogao kvalificirati kao iole raskošniji, označuje početak proemija *Obnovljenoga Rima*, no također i polazište ovoga Biondova troknjižja. Samo je slovo (U) visoko jedanaest redaka, dakle, tek neznatno veće od ponekih *litterarum florissarum*, međutim stilom same izvedbe gotovo identično. Razliku i raskoš u ovome slučaju donose njegove ponešto deblje linije i plohe, izdjeljane pozlatom. Unutar inicijala smješten je – skoro pa naguran – cvijet plavih latica te žuta tučka, kao i mesnatih plavo–zelenih duguljastih listova i stabljike, koji izbija iz ovalne grimizne pozadine dekorirane gustim i zlatastim vegetabilnim ornamentom. Sve navedeno uokvireno je četvrtastim okvirom obrubljenim tankom tamnom linijom koja se na mjestima konkavno zakrivljuje i tada gotovo dotiče pozlatu slova, a iz lijevih se, pak, kutova okvira poput vitice izvija te izlazi u dvodimenzionalan prostor bjeline papira. Ispuna spomenutoga okvira podijeljena je u četiri segmenta koji su naizmjenice premazani plavom te nešto svjetlijom crvenoljubičastom bojom pa ornamentirani sitnim spiralnim elementima. Margine su ovoga folija oslikane – u usporedbi s ostatkom primjerka – iznenađujuće raskošnim dekorativnim okvirom kojim prevladava florealni ornament „prštećih“ boja, koji svojim bogatstvom razbija straničnu plošnost. Riječ je, konkretno, o nizu zelenih, crvenih, plavih i ljubičastih lisnatih te stapkastih formi – tu i tamo protkanih pokojim plavo–zelenim cvijetom sličnim onom u inicijalu – koje se pretaču jedna u drugu zaokružujući tako korpus teksta. Iz njih, pak, izbija mnoštvo malašnih pozlaćenih krugova (Anđelko ih Badurina imenuje „plodovima“ ili „suncima“) oko kojih se sredobježno šire uglavnom kraće, tanahne vitičaste crte. Ponegdje se, doduše, ova višebojna cvjetna dekoracija doima nedovršenom. Gotovo se cijelom dužinom unutarnje, uže margine proteže kopljast oblik obojen okerom i ukrašen biljnim detaljima, a podsjeća na stijeg za barjak – na koji, pak, nalikuje kvadratična kompozicija inicijala. Nakon raščlambe maloprije nabrojanih dekorativnih detalja i elemenata folija 5r možemo utvrditi da svi oni djeluju dosta derivativno te su kao takvi, bilo direktno ili, pak, indirektno, zasigurno bili oslikani u tradiciji ferarske škole iluminacije, za koju je tipičan kolorit kakav se pojavljuje upravo na ovoj stranici (prevladava, dakle, crvenoljubičasta, zatim zelena i plava boja), a i ovovrsna bogata fitomorfna dekoracija s akcentuiranim zlaćanim kružićima njezino je distinktivno obilježje. U prilog ovakvoj provenijenciji ide i činjenica da je dotična bila produkcijom daleko najdominantnija iluminatorska škola sjeverne Italije, pa i šire, od polovine pa do samoga kraja 15. stoljeća, odnosno u vrijeme tiskanja

³¹⁶ Iako ovaj konkretni inicijal ne zadovoljava u potpunosti Badurininu definiciju *litterae historiatae* jer se, naime, unutar njega ne nalazi narativna scena, odnosno figurativni prikaz sadržaja teksta ispred kojega isti inicijal stoji, u ovome ipak podosta specifičnome slučaju iznalazimo sve preostale oblikovne i funkcijske elemente svojstvene tipu *littera historiata* pa ćemo stoga nesumnjivo i ovo slovo svrstati u dotičnu skupinu inicijala. Usp. Badurina, 1995, 112.

Sl.16 – Folium 5r najbogatije iluminiran u primjerku Dobričevićeva izdanja triju Biondovih djela (Verona, 1481/82) na kojemu se nalazi jedini primjer *litterae historiatae* te dekorativni okvir s grbom prvobitnoga vlasnika primjerka (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga: *Rara*; lok/sig: Zbirka rijetkosti/RI-4°-60)

Dobrićeva izdanja (7. veljače 1482. godine je, dakle, *terminus post quem* iluminiranja ovoga primjerka). Isto tako, nije suvišno ovdje spomenuti relativno malu udaljenost od kojih stotinjak kilometara između iluminatorskoga – Ferrara – i tiskarskoga centra – Verona – što je zasigurno podrazumijevalo obilnu te čestu fluktuaciju iluminatora ili knjiga za oslik, kao i sve ostale vrste umjetničke razmjene među ovim dvama gradovima. I sam je inicijal zasigurno izveden i to vrlo vjerojatno iz jedne od mnogobrojnih, bilo tada ili, pak, ranije nastalih knjiga uzoraka alfabeta, odnosno šablona inicijala, koje su u to doba bile vrlo popularne te su cirkulirale među iluminatorskim kružocima (Sl.17)³¹⁷.

Posred vanjske, šire margine folija 5r, među florealnim ukrasima naslikan je grb, što nužno otvara pitanje izvornoga vlasništva ovoga konkretnog primjerka. Štit je grba podijeljen u četiri polja, po dva žarkocrvena te tamnoplava. U crvenim su segmentima prikazi zlatastih utvrda plavih vratiju³¹⁸ i prozora, s po jednom većom središnjom te dvije manje rubne kule. Ovaj je heraldički simbol bio rasprostranjen u svim povijesnim razdobljima te državnim formacijama, praktički od srednjega vijeka naovamo, pa nas ne dovodi ništa bliže spoznaji o prvobitnom posjedniku knjige. Zbog maloga mjerila oslika znakovlje smješteno u plavim poljima nešto je

Sl.17 – Predložak za crtanje te iluminiranje slova U/V (nepoznat autor, sredina 15. stoljeća) folij 420r [1r], *Liber exemplaris quo initiales litterae delineatae et partim coloribus distinctae inveniebantur*, fragment (Beč, Österreichische Nationalbibliothek – Sammlung von Handschriften und alten Drucken, sign. Cod 4943)

teže raspoznatljivo. Premda značenje njihova pozlaćena, četvrtastog središnjeg elementa, koji sadrži devet sitnih, tamnoplavih trokutastih formi, nismo bili uspješni odgonetnuti, dešifriranje simbolike pet okolnih kvadratića svjetlije plave nijanse, nalik igraćim kockama na kojima je prikazano po pet točaka [::], ipak nam je pošlo za rukom. Ovaj je sklop simbola doista specifičan te se naziva – *quinas*³¹⁹, a predstavlja pet škrinja s po pet srebrnjaka u svakoj od njih te se redovno javlja na nizu povijesnih portugalskih grbova, bilo kraljevskih ili, pak, plemićkih pa čak i kleričkih (motiv se, uostalom, danas nalazi na službenom državnom grbu Portugala). Daljnjim je istraživanjem uočeno da su i ranije spomenute utvrde, obično zlatnih ili, pak, žutih

³¹⁷ Usp. Alexander, 1992, 126–127.

³¹⁸ U heraldičkoj je tradiciji plava boja vratiju simbolizirala njihovu otvorenost, a s druge je strane zlatna označavala zatvorena vrata.

³¹⁹ Termin *quina* (pl. *quinas*) u portugalskom jeziku označava bilo kakvu skupinu sastavljenu od pet istih elemenata.

pročelja i tornjeva te plavih vratiju i prozora, također uglavnom bile sastavni dijelovi dotičnih grbova. Iz svega se spomenutog nameće zaključak da je naručitelj iluminiranog oslika, odnosno vlasnik ovoga zagrebačkog primjerka nedvojbeno morao podrijetlom biti Portugalac. Nadalje, iznad štita grba nepoznati je iluminator naslikao nizak sukneni šešir široka oboda – poznat pod imenom galero – koji je označavao pripadnost različitim rangovima rimokatoličkoga klera. Sada je, dakle, poznato da je dotični Portugalac bio i zaređen. A je li pripadao skupini viših ili, pak, nižih crkvenih dostojanstvenika, odgonetnut ćemo analizirajući boju samoga galera, kao i ostale insignije koje se možebitno mogu naći oko prelatskih grbova. Kako u ovome konkretnom slučaju uokolo ne nalazimo biskupski (ili pak opatski) pastoral, kao ni mitru, a ni biskupski križ, možemo sa sigurnošću reći da prvi vlasnik knjige nije bio neki istaknutiji crkveni velikodostojnik. Potonjemu je, dakle, prelatu bio dodijeljen galero zelene boje, što je, pak, bio prilično čest slučaj u onodobnoj i kasnijoj crkvenoj hijerarhiji, pa će ključ utvrđivanja njegova statusa u Crkvi biti ukrasna užad koja s galera pada obostrano oko samoga grba. Naime, stupanj zamršenosti njezina prepletaja te brojnost kitnjastih resa, što iz njega izlaze, trebale bi biti precizni ikonografski indikatori klerikalne službe. No, ni ovakvo određivanje nije bez nedoumica jer su se broj te boja resa (i galera) počeli unificirati otprilike početkom 16. stoljeća, a konačno su normirani tek 1833. godine. Ovdje brojimo po četiri rese s obje strane, što je vrlo neuobičajen slučaj na koji nigdje u heraldičkoj literaturi nismo naišli (npr. biskupski grbovi imaju po šest zelenih, kanonički po tri najčešće crne, a svećenički po jednu ili rjeđe dvije crne rese sa strana)³²⁰. No, uzevši u obzir navedene podatke, a posebno činjenicu da do 19. stoljeća nije postojalo jedinstvenih pravila za izradu kleričkih grbova (što je rezultiralo velikim brojem inačica), a naposljetku i ne manje bitan, višekratno evidentiran te ustaljen običaj ponekih pripadnika onodobnoga svećenstva da si pridaju veću važnost, negoli su je stvarno unutar crkvene hijerarhije i imali – ako ništa drugo, a onda barem u ovome, simboličnom aspektu³²¹ – možemo pretpostaviti da je izvorni vlasnik ove knjige bio (zasad nepoznati) portugalski kanonik. Moguće da ga je služba bila dovela u sjevernu Italiju te je ondje kupio ili primio na dar primjerak Dobrićevićeva izdanja Biondova troknjižja, koji je vjerojatno također negdje u tome kraju na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće dao dekorirati relativno skromnim iluminacijama (što isto može biti dokaz njegova ranga). Kakav je, pak, točno bio put ovoga primjerka od Portugalčevih ruku do Zbirke rukopisa i starih knjiga (*Rara*) zagrebačke Nacionalne i sveučilišne knjižnice, nažalost nije poznato jer se na njegovim folijima ne nalazi nikakvih jasnijih oznaka koje bi nam posve razotkrile ili barem podastrle natruhe identiteta nekih kasnijih posjedovatelja.

³²⁰ Usp. Von Volborth, 1974, 174–175. i 237–238; Zmajčić, 1996, 69–70; Santi–Mazzini, 2004, 538.

³²¹ Bilo je, naime, prilično uobičajeno da svećenici nalože izradu osobnoga grba s više resa od predviđene jedne (na objema stranama heraldičkog simbola) ili da se, pak, namjerno mijenja boja galera, a sve u svrhu ostavljanja dojma višega crkvenog statusa (od onoga stvarno dodijeljenog), prije svega među običnim, neukim pukom.

6.2. Dobrić Dobrićević – hrvatski tiskar drugoga izdanja djela

Dobrić Dobrićević³²² rođen je u trgovačkoj obitelji 1457. ili početkom 1458. godine na Lastovu, koje je tada bilo pod upravom Dubrovačke Republike. Nakon što je formativne godine svojega života proživio u domovini, odlučuje se za odlazak u Italiju, gdje će šegrtovati u želji da postane tiskarom. Godine je 1478. zajedno sa svojim sunarodnjakom, Kotoraninom Andrijom Paltašićem³²³ (o. 1440. – o. 1500.), u Mlecima tiskao svoje najranije poznate primjerke knjiga: *De divinis institutionibus* ranokršćanskoga pisca Laktancija Firmijana te *Cornucopiae linguae Latinae* humanista Niccolò Perottija (*Nicolaus Perottus*)³²⁴. Već ga naredne 1479. godine nalazimo u Padovi, gdje započinje suradnju s tiskarom Petrom Mauferom i nekolicinom drugih suradnika. U ono su vrijeme ovakva partnerstva, poput Dobrićevićeva, Mauferova i ostalih, bila poželjna, a mnogokad i nužna, jer je poslovanje čak i omanje tiskare sa samo jednim tiskarskim strojem iziskivalo pozamašna financijska sredstva pa su, dakle, tada diljem Europe udruženja ove vrste postala uobičajena zamijenivši dotada prevladavajući tradicionalni sustav gildi. Ovakve su suradnje dale priliku pripadnicima srednje klase da namaknu dovoljno novaca za pokretanje posla bez prevelikoga rizika ili pak (pre)zaduživanja. Iako onodobni dokumenti, vezani uz obaveze i prava spomenutih partnera, navode Dobrićevića kao jednoga od njih (*socius*), njegovo se ime ipak ne pojavljuje ni u jednoj knjizi tada tiskanoj u Mauferovoj radionici. No, potonje opet nije bila neuobičajena praksa jer se počesto u kolofonu znalo navoditi samo ime majstora, odnosno vodećega tiskara radionice, uz naznaku: *i suradnici (et socii / et soc.)*³²⁵. Spomenuto je Mauferovo poduzeće u ovakvom obliku djelovalo do 1483. godine objelodanivši u tom razdoblju desetak inkunabula. No, Dobrićević je očigledno Maufera napustio ranije, iz zasada nepoznatih razloga – možda nezadovoljan anonimnošću i statusom u tiskari ili svjestan da u kooperaciji s ostalim suradnicima ne može ostvariti puni potencijal i dokraja zadovoljiti svoju ambiciju. Kako god bilo, tijekom 1480. ili početkom 1481. godine seli se u Veronu, gdje osniva vlastitu tiskaru. Samostalno djelovanje započeo je 17. veljače 1481. godine³²⁶ izdavanjem versificirane latinske školske gramatike francuskoga srednjovjekovnog pedagoga i pjesnika Aleksandra iz Villedieua

³²² Latinska je inačica njegova imena *Boninus de Boninis*, a talijanska *Bonino de Bonini* ili malokad *Bonino Boninis*. U izvornoj se hrvatskoj varijanti njegovo prezime ponekad javlja i u dubleti *Dobrićević*, a u rijetkim se prilikama nailazi na podatak da se Dobrić ustvari prezivao *Dobrojević*. U kolofonima se svojih izdanja Dobrićević redovito potpisivao latiniziranom verzijom svojega imena, ponekad i uz dodatak: *Raguseus, de Ragusia* pa čak i *Dalmatinus*. Usp. Badalić, 1952, 21; Jurić, 1993, 430–432; Pelc, 2000, 135.

³²³ U latinskoj varijanti: *Andreas de Paltasichis Cattarensis*.

³²⁴ Usp. Badalić, 1952, 21.

³²⁵ Usp. Jurić, 1969, 125.

³²⁶ Usp. Cioni, 1970, 215–219.

(*Alexander de Villa Dei*) naslovljene *Doctrinale puerorum – grammatica metrica skripta*³²⁷. U ovome će gradu regije Veneto tiskati najmanje pet naslova među kojima je i u dva sveska otisnuto Biondovo troknjižje – *Roma instaurata*, *De origine et gestis Venetorum* te *Italia illustrata*; prvi tom ovoga izdanja nosi nadnevak 20. prosinca 1481. godine, a drugi 7. veljače 1482. godine³²⁸. Ovdje također, u veljači 1483. godine, izdaje djelo Roberta Valturija u latinskoj – *De re militari* – i talijanskoj verziji – *Opera dell' arte militare*. Ovu knjigu Dobrićević oprema sa stotinjak drvoreza, koji prikazuju vojničke vještine i opremu, oružje, sprave i utvrde, izrađenih prema prizorima iz ranijega veronskog izdanja ovoga djela (koje, pak, datira iz 1472. godine), a vizualno dopunjuju tekstualne podatke i deskripcije te se kao takvi smatraju prvim tehničkim ilustracijama u povijesti knjigotiska³²⁹. Nešto kasnije tog ljeta Dobrić odlučuje svoju djelatnost premjestiti u obližnju Bresciju. U ovom će se sjevernotalijanskom gradu skućiti na dulje vrijeme te će ovdje ostvariti vrhunac svoje tiskarske karijere i objaviti trideset osam naslova antičkih, srednjovjekovnih, kao i humanističkih autora (neke od njih u više od jednog izdanja). Tijekom godine svojega dolaska Dobrićević tiska prvu ilustriranu tiskanu knjigu u Bresciji – Makrobijevo djelo *In somnium Scipionis expositio*, zatim Varonovo *De lingua Latina* te *De verborum significatione* Seksta Pompeja Festa i Marcelovo *De proprietate latini sermonis*. U godinama što su uslijedile, u Dobrićevoj su se tiskarskoj preši redom našla djela Vergilija, Aula Gelija, Plutarha, Katula, Kopranina Vergerija starijeg, zatim Tibula, Propercija, Valerija Proba itd. Među brešanskim izdanjima ovoga Lastovca posebice se ističe nekoliko bogato ilustriranih inkunabula, u prvom redu tada popularne Ezopove basne pod naslovom *Aesopus moralisatus* na talijanskom te latinskom jeziku, koje su opremljene drvoreznim prizorima iz basni, te Danteova *Cantica ovvero commedia*³³⁰ (iliti *La divina commedia*, kako je prozva još Boccaccio), ilustrirana cjelostranim drvorezima bogato dekoriranih margina u kojoj je u kolofonu prvi put bio otisnut i tipografski amblem Dobrića Dobrićevića – grafički spoj vage te kugle s grafemima .B..B. (Sl.18) – kojega je, pak, tiskar izdjeljao nadahnut ondašnjim humanističkim poimanjem proporcija i *harmoniae mundi*³³¹. Obje su ove knjige tiskane 1487. godine, a istodobno Dobrić izdaje i *Eneidu* te ostala djela Publija Vergilija Marona u dva veća volumena, zajedno s komentarima Pomponija Leta³³². Iz njegove je tiskarske radionice u Bresciji izišlo i nekoliko religijskih, odnosno liturgijskih knjiga, među kojima su najznačajnije *Breviarium benedictinum Congregationis sanctae Justinae* (1489.) i *Missale secundum ordinem fratrum divinae immaculatae Virginis Mariae de Monte Car-*

³²⁷ Dotično je djelo bilo spjevano leoninskim stihom, posebnim tipom heksametra koji sadrži unutarnju rimu, a koji se prvi put javlja u 9. stoljeću.

³²⁸ Usp. Jurić, 1993, 430–432.

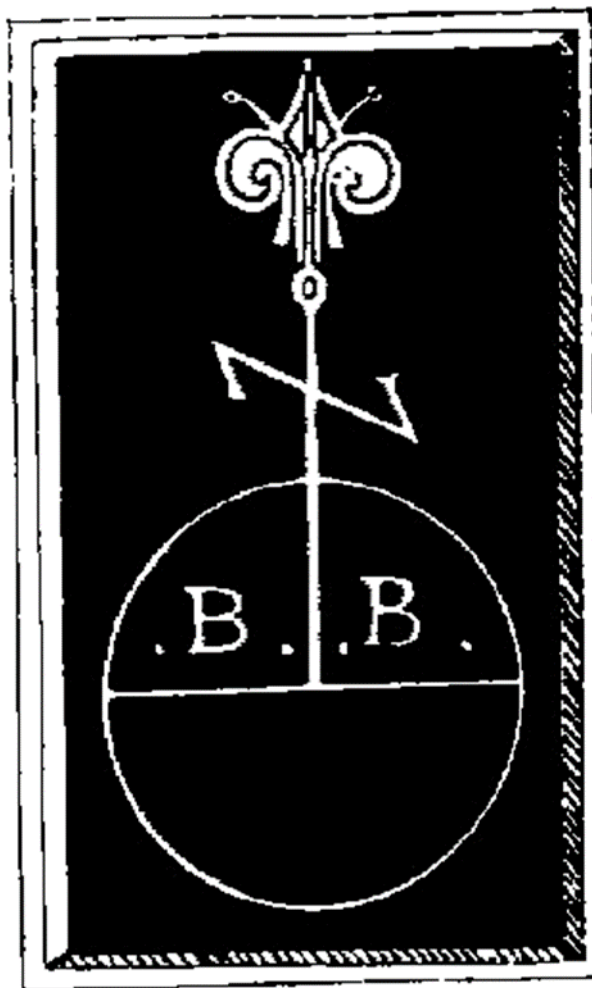
³²⁹ Usp. Pelc, 2007, 553.

³³⁰ Usp. Jurić, 1993, 430–432.

³³¹ Usp. Paro, 1998, 77–86.

³³² Usp. Pelc, 2007, 553.

melo (1490.), a izdao je i statute Cremona te Piacenze (oba 1485.). Prvih će godina boravka u ovome dijelu Lombardije Dobrićević, dakle, pretežito tiskati latinske tekstove klasičnih pisaca te humanista da bi se kasnije sve više specijalizirao, ponajprije za tisak u to vrijeme vrlo traženih pravnih djela (*Consilia criminalia* Bartolomea Cipolle, zatim višesveščani spis *Consilia Balda degli Ubaldi* te kompilacija *Repetitiones* različitih autora), a u nešto manjoj mjeri i medicinskih studija (*La ciroxia vulgarmente fata* Guglielma iz Saliceta, *De infantium aegritudinibus et remediis* Paola Bagellarda), vjerojatno motiviran i potencijalno ponešto izdašnijom zaradom³³³, kojoj je stremio. Iako je u to doba također imao pravo distribuirati svoje tiskovine diljem Milanskoga vojvodstva, ni potomje mu ipak nije pomoglo da financijski znatnije prosperira³³⁴. Zbog navedenih se novčanih razloga (koji su posljedično vodili do gomilanja dugova), a zasigurno i zbog činjenice da je konkurencija u gradu bila u porastu

Sl.18 – Tiskarski znak Dobrića Dobrićevića (kr. 15. st.)

(posebice je tada bila na glasu brešanska tiskarska radionica obitelji Britannico), krajem 1490. ili tijekom 1491. godine odlučuje na odlazak iz Brescije. Sljedećih je nekoliko mjeseci Dobrićević uglavnom tumarao po gradovima sjeverne Italije da bi potom prihvatio očito lukrativan posao venecijanskog doušnika (*informatore e agente*). Novostečene su ga „poslovne“ obveze početkom devedesetih godina 15. stoljeća odvele u Lyon, gdje se tada i nastanjuje služeći se knjižarskom i nakladničkom djelatnošću kao paravanom za špijunske aktivnosti³³⁵. Slijedom spomenutoga, mora se priznati, opasna posla i Dobrićeviću prihodi rapidno rastu pa se u jednome pismu ondašnjega veleposlanika Venecije u Rimu može pronaći podatak da mu se za njegovo denuncijantsko djelovanje – odnosno prikupljanje povjerljivih informacija po Francuskoj – godišnje isplaćuje iznos od tisuću osamsto dukata³³⁶. Što se, pak, tiče njegova tadašnjega tiskarskog i

³³³ Usp. Jurić, 1993, 430–432.

³³⁴ Usp. Veneziani, 1986, 68.

³³⁵ Usp. Pelc, 2000, 135.

³³⁶ Spomenuto pismo datira iz 1510. godine Usp. Del Torre, 1992/93, 1208.

nakladničkog djelovanja, u ovome se lionskom razdoblju Dobrićević u kolofonima prestaje potpisivati kao tiskar te se odsada navodi kao nakladnik djela. Kao i ranije u Italiji, i u Lyonu je primjetna njegova preferencija prema tiskanju knjiga ilustriranih pomoću drvoreza, u čemu se očito vrlo dobro snalazio, kao i prema njihovu opremanju ovećim inicijalima te ukrasnim bordurama. Međutim, ovdje se Dobrićević posvećuje isključivo izdavanju raskošno opremljenih uporabnih knjiga religijskoga, odnosno liturgijskoga karaktera pa tako u ovome francuskom gradu nastaju tri izdanja Bogorodičina časoslova – *Officium beate Marie virginis ad usum Romane ecclesie* (dva 1499., a jedno 1501.)³³⁷ i dva izdanja misala – *Missale ad usum Cabilonensis diocesis* (iz 1500.) i *Missale ad usum insignis ecclesiae Bellicensis* (iz 1503. godine)³³⁸. Vrlo je teško, dakako, razlučiti je li onodobna iznenadna unifikacija Dobrićevićevih izdavačkih interesa bila motivirana pukim oportunistom, jer je, razumljivo, za knjigama religijsko–teološke tematike, kao i za onima liturgijskima, većinom vladala velika potražnja, ili je spomenuto bilo odraz, odnosno posljedica njegova postupna produhovljivanja. Isto tako, otvoreno će pitanje do daljnjega ostati: zašto je Dobrić ubrzo nakon objavljivanja spomenutih lionskih izdanja napustio svoju prvotnu struku; je li razlog tomu doista bilo njegovo konačno i autentično vjersko obraćanje ili možda nešto puno prizemnije i praktičnije poput omogućene mu materijalne sigurnosti svećenstva i agenture? Kako god bilo, činjenica jest da se ovaj Lastovac oko 1500. godine zaređio, a 1502. prihvaća, pak, naslov dekana trevizanske katedrale sv. Petra, ponuđen od venecijanskih vlasti u nagradu za njegove dotadašnje doušničke usluge. No, ovaj mu je dekanat nakon mnogobrojnih peripetija potvrđen tek 1515. godine od pape Lava X.³³⁹ Godine 1503. Dobrić, dakle, završava svoje tiskarsko, nakladničko i knjižarsko poslovanje³⁴⁰ te se otada ponajprije posvećuje svećeničkoj službi, iako još povremeno za Sinjoriju obavlja neke delikatnije diplomatske, ali i doušničke dužnosti³⁴¹. Poradi potonjih poslova Dobrićević se klonio svojega rodnog kraja održavajući tek sporadične veze jer je Dubrovačka Republika, razumljivo, imala vrlo nepovjerljiv stav prema sunarodnjacima koji su bili u službi Serenissime³⁴². Ipak, oko 1516. godine poklanja lastovskoj grobljanskoj crkvi sv. Marije u polju – naime, nadao se da će mu se ondje nalaziti grobnica – zavjetnu oltarnu palu koja prikazuje Bogorodicu s malim Kristom na prijestolju i svecima (*Sacra conversazione*), djelo Bellinijeva nasljedovatelja, mletačkoga

³³⁷ Kao i u Veroni, i u Lyonu je Dobrićević bio predvodnik trenda tiskanja časoslova pa se tako prvo izdanje njegova oficija iz 1499. smatra prvim časoslovom tiskanim u tome važnom tiskarskom centru. Usp. Pelc, 2020, 58. i bilj. 32.

³³⁸ Ova dva misala, baš poput ranijega breškanskog iz 1490., spadaju u same početke hrvatskog glazbenog tiskarstva; stoji, doduše, i činjenica da je štampanje ovih misala opremljenih notnim zapisima Dobriću bilo usputan posao, koji je, iako mu iz nekog razloga bijaše kreativno nestimulativan, ipak prihvaćao vjerojatno potaknut bogatim premijama naručitelja iz krugova crkvenoga klera, kao i zajamčenom distribucijom dotičnih tiskovina. Usp. Stipčević, 2005, 56.

³³⁹ Usp. Pelc, 2000, 135.

³⁴⁰ Po nekim novijim izvorima Dobrićević se raspčavanjem te prodajom knjiga bavio i kasnije, sve do svoje smrti. Usp. Jurić, 2000, 502.

³⁴¹ Npr. pregovara na francuskom te hrvatsko-ugarskom kraljevskom dvoru. Usp. Čučić, 2005, 111; Pelc, 2000, 135.

³⁴² Usp. Jurić, 1993, 430–432.

slikara Francesca Bissola (o. 1470. – 1554.), na kojoj se samosvjesno, u duhu onoga vremena, dao prikazati u profilu u donjem lijevom dijelu slike, klečeći pred prijestoljem, a pod pokroviteljstvom sv. Jeronima, čime je naručitelj, naravno, namjeravao naglasiti svoje dalmatinsko podrijetlo. Inače, zbog ove je donacije u spomenutoj crkvi srušena stara te je na njezinu mjestu sagrađena veća polukružna apsida, u kojoj se je trebao smjestiti adekvatan oltar s ovom slikom u središtu³⁴³. Također je mjesnoj župnoj crkvi sv. Kuzme i Damjana darovao dvije brončane posude dekorirane ornamentalnim reljefom u lijevanoj tehnici manifestirajući tako privrženost rodnom kraju i Dubrovniku, koji je bio glavni jadranski ekonomski i politički konkurent moćnoj Veneciji, na čijem je platnome popisu dugo vremena bio upisano i ime – Bonino de Bonini³⁴⁴. Dobrić Dobrićević umro je u Trevisu 1528. godine, a želja mu se, da bude pokopan na rodnome otoku, nije ispunila. Od 1478. godine do početka 16. stoljeća ovaj je tiskar tiskao šezdeset četiri knjige³⁴⁵. No, očito je da 1487. godina, u kojoj su objelodanjena brešanska izdanja Vergilija, Ezopa i Dantea, predstavlja kulminaciju Dobrićevićeva tipografskog djelovanja, a u kasnijem je razdoblju njegov stvaralački zanos iznenadno splasnuo³⁴⁶. U svojim je tiskopisima umješno upotrebljavao čak devet tipova slova³⁴⁷, a kako je za tiskara bio vrlo solidno obrazovan u humanističkoj tradiciji, osim što ih je tiskao, neka je djela i uredio ili redigirao te za njih napisao popratne tekstove³⁴⁸. Nadalje, po njegovim je nakladničkim smjernicama knjige tiskala i nekolicina lionskih te venecijanskih tiskara³⁴⁹. Treba također napomenuti da je Dobrićević u svojim djelima, a po ustaljenoj praksi tiskarskih radionica onoga vremena, znao ostavljati prazna mjesta za eventualno naknadno manualno unošenje, kao i bojenje inicijala, što M. Pelc naziva *izrazitim preostatkom ovisnosti tipografije o skriptografiji u doba inkunabulizma*³⁵⁰, a što se u konačnici vrlo zorno može zamijetiti u jednome od dva spomenuta sačuvana primjerka Biondove *Romae instauratae* iz Zbirke *Rara*. U koncipiranju, pak, drvoreznih ilustracijskih ciklusa Dobrićević redovito nasljeđuje predloške iz ranije tiskanih djela, a njegovi su najznačajniji doprinosi cjelokupnoj inkunabulističkoj ilustraciji zasigurno cjelostrani drvorezi bogato dekoriranih bordura u brešanskom izdanju Danteove *Božanstvene komedije* tiskanom, kako smo spomenuli, za Dobriććevo stvaralaštvo ključne 1487. godine³⁵¹. Svojim je tiskovinama, posebice onima opremljenima drvoreznim ilustracijama te dekoracijama, ovaj hrvatski tiskar zaslužio istaknuto mjesto među stvarateljima ilustriranih inkunabula, odnosno u povijesti ranog europskog tiskarstva uopće.

³⁴³ Usp. Pelc, 2007, 516.

³⁴⁴ Usp. Pelc, 2000, 135.

³⁴⁵ Usp. Jurić, 2000, 517–523.

³⁴⁶ Usp. Jurić, 1993, 430–432.

³⁴⁷ Usp. Jurić, 2000, 502.

³⁴⁸ Usp. Stipčević, 2006, 362.

³⁴⁹ Usp. Badalić, 1952, 21.

³⁵⁰ Usp. Pelc, 2000, 137.

³⁵¹ Isto, 148.

7. MOGUĆNOSTI PRIMJENE DJELA U NASTAVI LATINSKOG JEZIKA

Srednjoškolski gimnazijski nastavni plan i program latinskog jezika, isključivo za koji ćemo u ovome poglavlju pokušati dati prijedloge implementacije dotičnoga Biondova teksta jer je za strukovnu te osnovnoškolsku razinu isti ipak ponešto prezahtjevan, uglavnom se usredotočuje na usvajanje jezičnoga – morfološkog, sintaktičkog i leksičkog – znanja klasičnog latiniteta, ali i na obradu popratnih tema iz rimske povijesti i kulture, literature, civilizacije i mitologije. Doduše, u ograničenom se opsegu četverogodišnja inačica srednjoškolskoga kurikula, odnosno onoga namijenjenoga klasičnim gimnazijama, ipak ovlaš dotiče srednjovjekovnoga i novovjekovnoga latiniteta, napose hrvatskoga latinizma, no potonje po našem sudu nije dostatno da bi učenici spontano percipirali latinski jezik kao integralni dio europske kulture i nakon propasti Rimskoga carstva, uostalom sve do prije nekoliko stotina godina. Upravo bi zato jedna od važnijih zadaća edukatora latinskoga jezika trebalo biti akcentuiranje višemilenijskoga trajanja uporabe ovoga jezika, kao i njegovo smještanje u kontekst postantičke europske te hrvatske kulturne i znanstvene, historijske i literarne baštine. Smatramo da bi *Roma instaurata* Flavija Bionda itekako mogla biti korisna kao edukativni materijal podesan za fokusiranje na navedene nastavne ciljeve, no i za savladavanje redovitih zadataka, proizišlih iz važećega nastavnog plana i programa, kao i za uvođenje interdisciplinarnе komponente u isti. Imajući ovo na umu u nastavku poglavlja navodimo nekoliko mogućih primjera primjene *Obnovljenoga Rima* u gimnazijskoj nastavi latinskoga jezika.

- Glavnina se Biondova teksta odlikuje jednostavnim, strogim, nekićenim i predvidljivim historiografskim stilom te relativno nezahtjevnim i nespecifičnim leksikom. Stoga bi manji dijelovi spisa mogli biti vrlo prikladni ponajprije za pismeno učeničko prevođenje, bilo individualno ili grupno, kao i za morfološku te sintaktičku analizu u dvogodišnjem te četverogodišnjem kurikulu, a u višim razredima klasičnih gimnazija u obzir dolazi i ograničena stilistička raščlamba, kao i tumačenje teksta, ali po mogućnosti skupno uz nastavničku asistenciju.
- Djelo nudi mnoštvo informacija o antičkim znamenitostima Rima te njegovim poznatim urbanim lokalitetima pa je, kada se govori o povijesno–civilizacijskom aspektu nastave, pogodno i za referiranje. Moguće je, dakle, učenicima u zadaću dati da samostalno inter-

pretiraju dio teksta pa zaključke i podatke do kojih su došli povežu sa stečenim znanjima iz drugih nastavnih predmeta, prije svega povijesti te likovne umjetnosti, a zatim o tome izlažu pred razredom. Ova se problematika može obrađivati i aplikacijom frontalne nastave, pri čemu će nastavnik poticati dijalog s učenicima te ih animirati na međusobnu debatu o njihovim relevantnim iskustvima i znanjima vezanima uz dotične teme, kao i navoditi učenike na povezivanje znanja o spomenutoj materiji, koja su u domeni ostalih predmeta. Doduše, pred nastavnikom će biti nešto teži zadatak, no ne i neostvariv, bude li zahtijevao od učenika primjenjivanje više razine znanja, one kritičke. Potonje se može postići izoliranjem nekih problematičnih mjesta u Biondovu tekstu, bilo da je riječ o pogrešnim atribucijama, datacijama ili sličnome, pa slijedom toga problematiziranjem dotičnih pasusa u razrednoj raspravi ili kroz samostalni učenički rad te izlaganje, gdje će opet biti nužna primjena znanja iz ostalih predmeta. Ovime bi se, dakle, aktivirala dva osnovna zahtjeva suvremenoga odgojno–obrazovnog sustava, a to su rad s učenicima na usvajanju i trajnom vježbanju njihova kritičkog promišljanja i integracija znanja iz raznih obrazovnih područja.

- Kao što logično proizlazi po naravi same stvari, djelo nudi i zorno razmatranje konteksta petnaestostoljetnoga humanističkog literarnog stvaralaštva pa se učenike ponajprije može upoznati sa životom i djelom Flavija Bionda te s književnim i umjetničkim gibanjima razdoblja u kojem je djelovao. Također je poželjno ukratko razlagati i o drugim sličnim djelima nastalima u 15. stoljeću te o njihovim autorima (npr. Bruni, Bracciolini, Alberti, Ficchi itd.). U slučaju solidne prijemčivosti učenika na latinski tekst *Romae instauratae*, mogu se među djelima ostalih renesansnih autora probati pogodna poglavlja na jeziku izvornika, koje se onda može grupno ili individualno gramatički ili stilistički komparirati s podesnim izvadcima iz Flavijeva spisa u cilju što boljeg razumijevanja latinizma 15. stoljeća.
- Utilizirajući blagodatni interdisciplinarnog pristupa nastavi moguće je također organizirati dodatnu ili, pak, terensku nastavu u kojoj bi nastavnici različitih gimnazijskih predmeta (latinski jezik, likovna umjetnost, povijest pa hrvatski jezik i književnost, talijanski jezik itd.), svaki iz motrišta svoje struke, obrazlagali važnost ovoga spisa za povijest kulture, književnosti, znanosti, kao i jezika. Potonje je, dakle, uputno ostvariti u školi (dodatna nastava) projicirajući učenicima istovremeno s izlaganjem i raspravom odabrane stranice iluminiranih inkunabula te manuskripata ovoga djela, koje su dostupne u slobodnom pristupu (*open access*) na mrežnim stranicama digitaliziranih kolekcija nekolicine najpoznatijih svjetskih knjižnica. Sam, u velikome mjerilu vidljiv tekst te iluminacije i

inicijale nastavnici tada neposredno mogu raščlaniti iz različitih rakursa. Još je interesantnija solucija studijski posjet Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, odnosno njezinoj Zbirci rukopisa i starih knjiga (terenska nastava), koja čuva nekoliko primjeraka ovoga, ali i ostalih Biondovih djela tiskanih krajem 15. i u 16. stoljeću. Pritom bi se učenicima omogućio uvid u proces čuvanja i manipulacije ovakvom vrstom građe, kao i neposredan fizički kontakt s knjigama starima petstotinjak godina, za što smatramo da znatno doprinosi atraktivnosti nastave te lakšem učenju novih informacija. Isto tako, iščitavanje teksta izravno iz najstarijih tiskanih izdanja predstavljalo bi učenicima zanimljiv izazov, pogodan i za uočavanje te raščlambu grafijskih osobitosti teksta i pisma.

Iako se kurikuli latinskoga jezika u klasičnima s jedne te ostalim vrstama gimnazija s druge strane ponešto razlikuju, prije svega u dvostruko duljem trajanju klasičnoga koji nudi više prilika za primjenu ovog teksta u nastavi, i u općim se, jezičnim te prirodoslovno–matematičkim gimnazijama zasigurno može iznaći načina i vremena da se barem dio spomenutih prijedloga implementacije uvede u plan i program nastave latinskog jezika, čime bi se ona bitno obogatila, a novi i raznolikiji sadržaji poput ovoga definitivno bi promijenili percepciju većine učenika vezanu uz kontinuitet latinskog jezika od antike do recentnijih razdoblja te uz njegovu ulogu i značaj u srednjovjekovnoj i novovjekovnoj kulturi, a time možebitno utjecali na poticanje interesa učenika za revnije učenje te posredno i na neophodnu popularizaciju studija ovoga klasičnog jezika.

Sl.19 – Portret Flavija Bionda iz djela Paola Giovija *Elogia virorum literis illustrium* (Basel: Peter Perna, 1575, str.19)

8. ZAKLJUČAK

Flavio Biondo (Sl.19) u svojim je antikvarnim djelima težio što detaljnijem prikazivanju sociopolitičkih, kulturnih i umjetničkih te ostalih bitnih čimbenika koji su pridonijeli ostvarenju raznorodnih postignuća antičkih Rimljana želeći time potkrijepiti njihovu višestoljetnu dominaciju nad čitavim poznatim svijetom, a sve u svrhu dokazivanja uzvišenosti starorimske civilizacije ne bi li istu ustoličio kao jedini mogući primjer za oponašanje, nasljedovanje, a samim time i prosvjećivanje te usavršavanje njemu suvremenoga društva na svim područjima³⁵².

Kao dragovoljni, dakle, posrednik između svojega i antičkog vremena Biondo je pažljivo probirao povijesne izvore ne bi li što slikovitije, jasnije i neposrednije prenio samu suštinu veličanstvenosti grada Rima. Pomno je pazio da je ne zamagli prevelikim mnoštvom vrela ili utopi u preobimnim i sitničavim studijama. No opet, u maniri iskusna i objektivna učenjaka, kada bi došao do enigme koju nije mogao razriješiti primjenom preferiranih izvora i metoda, iskoristio bi sve preostale raspoložive koje bi tada ocijenio pouzdanima, ne bi li se što više približio rješenju te znanstvenoj istini. Gotovo besprijekoran u baratanju dostupnom mu povijesnom faktografijom, Biondo je znao opise raznih spomenika, institucija ili običaja protkati mnogobrojnim relevantnim činjenicama ili, pak, primjerima iz različitih razdoblja klasične povijesti. Zbog svojega je duboka poštovanja prema tvornim ostacima i očuvanim zdanjima te monumentima

³⁵² Jedino što se po Biondu nije smjelo nasljedovati bila je rimska religija. Štoviše, Biondo je kao uvjereni kršćanin u svojim djelima želio razotkriti njezinu „poročnost i glupavost“, kako je to, uostalom, višekratno eksplicitno zabilježio, ne bi li njegovi čitatelji te suvremenici stekli još veće divljenje i poštovanje za kršćansku vjeru. Po uzoru na sv. Augustina Biondo često ismijava starorimske religijske običaje, a antička božanstva smatra prikrivenim demonima. Slijedom iste logike antičke su kazališne predstave, koje su prije svega bile produkt i pod patronatom Bakha, ali i drugih bogova, bile po svojoj prirodi zle pa je po Augustinu i Biondu trebalo izbjegavati njihova uprizorenja. Iako za sv. Augustina, njegovo doba te intelektualni *milieu* razumljivi, ovi su Biondovi stavovi bili prilično nazadni, čak i za njegovo, tj. vrijeme 15. stoljeća. Naime, gledano iz tadašnje perspektive, poganstvo, odnosno rimska politeistička religija, bilo kakav njezin običaj, praksa ili ozbiljnije, organiziranije štovanje, već su odavna iščezli i kršćanstvu više ni na koji način nisu mogli predstavljati opasnost te je dobar dio onodobnih humanista sve spomenuto već prihvatio kao civilizacijsku i kulturnu, a ne religijsku ostavštinu pa se stoga ovakav Biondov ljudski te, još bitnije, učenjački stav može smatrati reakcionarnim i ozbiljnom prijetnjom objektivnosti njegove znanstvene metodologije, a općenito i jednim od najvećih nedostataka njegova antikvarizma. U Biondovu je obranu stao R. Fubini iznijevši pretpostavku da bi rimska Kurija, da je Biondo kao njezin službenik propustio izraziti antagonizam, odnosno predstaviti rimski religijski sustav u negativnome svjetlu, cenzurirala njegova djela koja se dotiču spomenute materije, a to je prije svega *Roma triumphans*, ali u određenoj mjeri i *Roma instaurata*. Ova je hipoteza poprilično dvojbenja jer je poznato da je u papinskoj službi u to doba bilo humanista (P. Bracciolini, L. Valla) koji su zdušno izučavali te afirmativno pisali o raznim aspektima starorimske religije. Razlog ovim Biondovim stavovima najvjerojatnije se krio u njegovu krutome, rogobornom i strogom karakteru, koji je bio spregnut s dubokom pobožnošću te beskompromisnom posvećenošću katoličkoj vjeri, pa kao takav nikako i nije mogao tolerirati „besmislenost“, kao ni razvratnost nekih rimskih religijskih rituala te svetkovina, npr. bakanalija, saturnalija i drugih sličnih običaja. Usp. Mazzocco, 1973, 288–289.

antike, kako u pisanoj formi, tako i – možemo to s pravom pretpostaviti – usmeno, žustro prigovarao na svaki oblik njihove destrukcije i dekonstrukcije. Ovakav je kritički aktivizam bio relativno uobičajen među onodobnim prosvijećenim humanistima, no kod Bionda je zadobio i dimenziju više: naime, gotovo se može kazati da su ovi bešćutni razaralački postupci njegovih suvremenika bili uzrokom Biondove duševne tjeskobe – tako primjerice u jednome odjeljku *Obnovljenoga Rima* piše: *Nec moveat quempiam nulla nunc fundamenta, nullas ruinas videri illius amphitheatri, cuius rotunditatem prolixam apellat Cassiodorus, quam populus Romanus a Theodorico permissus in murorum illa instauracione funditus asportavit. Cuius rei tanta per singulos dies videmus exempla, ut ea solummodo causa nos aliquando Romae fastidiat habitatio.* Također je u svojim antikvarnim djelima počesto brižljivo iznosio i etimološku raščlambu naziva nekoga spomenika, lokaliteta, običaja, institucije ili službe, uvijek vrlo egzaktnoga te eksplikativnog izričaja, često nauštrb stila, čije su mu se zato strogost i težina te mjestimična suhoparnost u njegovo, a i kasnija vremena katkada znale spočitavati. Po mnogim, naime, kritičarima njegova opusa, od pape Pija II. pa do danas, upravo je svojevrsna stilska „nezgrapnost“ Biondov najveći literarni nedostatak. Isto tako, na nekim mjestima njegovo htijenje za jasnoćom, selektivnošću najizvršnijih izvora i za logičnom konstrukcijom djela ustuknuje pred prekomjernim digresijama i detaljiziranjima, maltene pedanterijom, a na drugima, pak, pred nedostatnom strukturnom sustavnošću, što Bionda posljedično ponekad vodi u izlišnu repetitiju. U Flavijevu obranu možemo kazati da je nedostatak specifičnih književnih i, naravno, znanstvenih modela po kojima je ovaj Forlijac mogao graditi korpus svojih antikvarnih spisa zasigurno odgovoran barem za jedan dio njegovih znanstveničkih, kao i spisateljskih slabosti, a dakako i činjenica da je uvijek te bez ustručavanja sadržaj pretpostavljao formi. Možemo, dakle, zaključiti da se Biondova djela nisu isticala po ljepoti izraza i stilskoj profinjenosti, već se njegov doprinos onodobnoj literarnoj i znanstvenoj produkciji, a svakako antikvarnim studijima, mora promatrati kroz prizmu uporabe nove, humanističke metodologije istraživanja, odnosno korištenja velikoga broja relevantnih, prije svega antičkih, pisanih te inih izvora. Naime, rijetko je koje djelo rimskih autora, bilo da je otprije bilo poznato ili je otkriveno tek u njegovo vrijeme, umaklo znanstveničkoj pozornosti Flavija Bionda. U njegovu su antikvarnom opusu od antičkih klasika najzastupljeniji Livije, Ciceron te Varon, a također se izdašno se koristi i djelima Tacita, Svetonija, obojice Plinija, Vergilija, Ovidija, Seneke, Makrobija, Pomponija Festa, Aula Gelija itd. Budući da mu je znanje grčkoga jezika bilo rudimentarno, ova je vrela koristio u vrlo ograničenome opsegu, osim ako mu nisu bila dostupna u latinskom prijevodu ili posredno preko djela nekih latinskih autora (primjerice Plutarh). Kršćanske je i srednjovjekovne izvore također koristio cijeneći vrijednost informacija koje po njima može dobiti, no pomno najprije probrađujući najpouzdanije među nepre-

glednim mnoštvom netočnih, neprovjerljivih te onih koji su temeljeni na usmenoj predaji, a ne na povijesno utemeljenim faktima. Pa tako u Biondovim djelima nailazimo i na citate te podatke iz Augustina, Jeronima, Ambrozija, Grgura Velikoga, zatim iz opusa Kasiodorova, Euzebijeva, Laktancijeva, Bede Časnog i Pavla Đakona itd. Mora se, doduše, priznati da Biondo spomenute pisane izvore, a napose klasične, katkada dosta nespretno i neefikasno spaja sa svojim autorskim tekstom, što na mjestima rezultira nepreglednom niskom parafraza i (pre)opsežnih citata, a bez postizanja željenog učinka. Jedan je od njegovih biografa, historičar Denys Hay, jednom prikladno sročio da Biondo možda i više bijaše žrtvom, nego gospodarom svojih izvora³⁵³. Usprkos svojoj znanstvenoj metodi ovaj humanist ipak nije baš uvijek uspješan u otkrivanju lokacija znamenitih rimskih antičkih znanja ili, pak, u opisu ruina te odgonetanju njihovih namjena. Nadalje, istraživački su mu postupci ponekad manjkavi i kad treba pobliže odrediti funkciju pokoje institucije, smisao kakvog običaja ili potpun dijapazon ovlasti ponekih magistratura te nižih službi. No, sporadične Biondove pogreške rezultat su nedostatka pouzdanih podataka, a ne proizvoljnih ili tendencioznih zaključaka te interpretacija, kao što je to znao biti slučaj kod srednjovjekovnih, ali u određenoj mjeri i kod nekih antikvara predrenesansnoga 14. stoljeća. U njegovim se je spisima *Roma instaurata* te *Roma triumphans* napokon potpuno izgubila ustaljena srednjovjekovna praksa korištenja legendarnih i magičnih sastavnica te parcijalnog prikazivanja antičkog Rima pri pisanju antikvarnih i topografskih djela³⁵⁴. Opipljivi su mu arheološki izvori u ovoj njegovoj, kao što rekosmo, prvoj pravoj modernoj antikvarnoj studiji u većini slučajeva bili (gotovo) jednako važni kao i filološki, bilo da posrijedi bijaše ruina, natpis u kamenu, kovanica, skulpturirani mramor ili slično.

Flavio Biondo prvi je, dakle, antikvar koji se pri svojim sustavnim istraživanjima te u tkanju teksta *Romae instauratae* (Sl.20) jednako koristio pisanim, kao i arheološkim nasljeđem, materijalnom i nematerijalnom baštinom antike, imajući ipak uvijek na umu da je znanstveno rasvjetljivanje baš svakoga pojedinog aspekta rimske civilizacije praktički nemoguće pa je, umjesto davanja spekulativnih zaključaka naprečac, neka u to doba nerazjašnjiva pitanja radije ostavljao otvorenima, uz brižljivu bilješku o svemu dotada poznatome i dokazanome o dotičnom objektu istraživanja, izražavajući pritom nadu da će budući učenjaci – antikvari nadograđivati njegova nedovršena istraživanja, a njegove, pak, hipoteze nadopunjavati novim dokazima te spoznajama: *Sunt etiam alia per urbem tunc speciosa, sed simili vetustatis suae ignoratione obscura, quae illis relinquimus describenda, quibus fortassis curae erit hanc describere, quam nostrum habet saeculum Romam, et si primae illi potentissimae multo dissimilem, non parum tamen Europae et aliquot Asiae partibus venerandam.*

³⁵³ Usp. Hay, 1988, 50.

³⁵⁴ Usp. Mazzocco, 1973, 257–277.

LIBER

lxxxv
Urbs Pensilis.

lxxxvi
Quid in exquilis qui-
nali uiminali carinis et su-
burra fuerunt: sintq; nūc.

lxxxvii
Corneliorum domus.

Vicus corneliorum.
Thermae corneliorum.

lxxxviii
Statuae iacentes in mon-
tibus.

lxxxix
Caballi praxitelis et pbi-
diae.

Liridates rex.

c
Dorti meconatiani.

perossisq; tota pene urbs Pensilis est facta.

Sunt enim Lii secundo ab urbe condita libro haec uerba. Tarquini-
us foros in circo faciendo et cloacā quae maxima receptaculum purgamen-
torum omnium urbis sub terram agendam: quibus operibus uic noua
haec magnificentia quicq; adaequare potuit. Et Plinius libro tricesimo se-
cto. Praeterea cloacas operum omnium ductu maximum suffossis monti-
bus atque ut paulo ante retulimus. urbe Pensili subitusque navigata. Id
Marcus Agrippa fecit in aedilitate post consulatum corruatis septem
annibus cursu praecipiti torrentum modo radere atque auferre omnia coa-
ctis.

Sed iam montis exquiliarum quirinalis et uiminalis collium ac cari-
narum et suburrae monticulorum uetusta ac noua describemus aedifi-
cia: futurum consili ut pridem nobis sicut et multis esse uidemus obscuram
clarissimorum olim locorum noticiam non parua ex parte ante oculos po-
namus. Eam exquiliarum partem quam ad turres comitum militariūq;
dirimus inchoare nunc omittimus. et ad fori Traiani cuius pars fuerunt
descriptionem ipsam referuabimus.

Prima eius montis aedificia quarum ad dextram maxime cernuntur
ruinae Corneliorum gentis domus fuerunt. nec facile tota in urbe cuiuspi-
am privati uiri aut alterius familiae domus tam certa cognoscitur. retinet
priscum nomen uicus corneliorum dictus. retinent etiam ruinae quas uul-
go corneliorum thermas appellant. et ingentia quaeq; aedificia thermas
nunc ab imperitis appellari fecit magnitudo thermarum Antonini et Dio-
cletiani imperatorum de quibus suo loco diffuse dicemus.

Uisuntur ea in corneliorum uia ad sinistram statuae ingentes duae Co-
locae senum seminudorum qui cum reliquo iacent corpore pectus astrato
caputque brachiorum altero sustentant: altero cornu copiae muniantur.
Eas Saturni Bacchiq;ue statuas fuisse Apollodorus quidam qui Ro-
mam anno ante centesimum descripsit affirmat: additque proximis in rui-
nis quorum frontispitium non omnino corruit eorum Deorum templa su-
isse.

Proximo ac pene contiguo loco sunt lapidei Caballi Praxitelis unus
alter Pbidiae ut tituli indicant opera sane tantis opificibus digna q; nul-
lus ante actis saeculis inuentus est qui nedum ea magnitudine omnem vi-
uentium formam superante. sed uel minima aut mediocri statura equum
similem uel saxo excidere uel acramento fundere aut eudere nouerit. Li-
ridiatio eos regio Armeniorum fuisse sex. Russi descriptio uinuit. Fuitque
is Liridates rex quem ut Romam uenturum Nero laute exciperet thea-
trum Pompei unius dici opera totum inaurasse: Cornelius Tacitus et
Plinius sunt auctores. et quidem Praxitelis et Pbidiae opera multas
statuas multa signa Romam a multis et ab ipso Liridate ex Asia Grae-
ciaque fuisse aduecta Plinius saepe ac diffuse scribit.

Eadem in exquiliarum parte qua eo ex monte prospectus est indepres-

9. PRILOG: PRIJEVOD ODABRANIH POGLAVLJA DJELA³⁵⁵

9.1. Knjiga prva

(...) *I,4-5 / O nazivima gradskih vratiju i njihovoj etimologiji*. Plinije je bio zapisao da je u njegovo doba postojalo trideset vratiju koja su bila otvorena, a uz njih i sedam zatvorenih. Ni on sam nije bio zabilježio sva njihova imena, a ni ja nisam uspio otkriti dovoljan broj. Premda, znam da je u naše doba pretjerano tražiti sva ona mjesta, gdje su se nalazila vrata što nosiše ta stara imena, jer se kod Livija i drugih pisaca nalaze neki nazivi vratiju koja su nekoć, kad je Rim bio narastao, stajala u središtu grada, a poslije su, pak, izgubila i svoj izgled i svrhu. I doista, uspio sam iznaći sljedeća imena koja su koristili stari Rimljani: *Flumentana* (Riječna), *Collatina* (Kolatinska), *Collina* (Brdska), *Quirinalis* (Kvirinalska), *Exquilana* (Eskvilinska), *Viminalis* (Viminalska), *Nevia* (Nevijska), *Querculana* ili *Querqueculana* (Hrastova), *Gabiusa* (Gabijska), *Lavernalis* (Lavernalska), *Rudusculana*, *Rutumena*, *Saginalis*, *Latina* (Lacijska), *Appia* (Apijska), *Capena* (Kapenska), *Trigemina* (Trostruka), *Aurelia* (Zlatna), *Fontinalis* (Fontinalijska), *Carmentalis* – koja se nazivaju i Oskvrnjenima – *Pandata* ili Slobodna, *Mugonia* – poznata i pod imenom *Trigilia* – *Catularia* i *Triumphalis* (Trijumfalna). Fest Pompej navodi podrijetlo naziva većine njih: jedna se zovu *Flumentana* jer kažu da ih je Tiber jednom poplavio, jedna *Collatina* po gradu blizu Rima koji se zvao *Collatia*, gdje se sakupljalo bogatstvo drugih gradova. *Collina* – Brdska vrata nazivala su se i *Aegonensis* (Egonska) jer bijahu, naime, na brežuljku Kvirinalu, koji se zvao i *Aegonos*. Ta su se vrata ranije običavala zvati i Kvirinalskima jer se tuda ide na ovo brdo ili možda zato što je u njihovoj blizini postojao hram boga Kvirina. Jedna su, pak, zvali *Querqueculana* po stablu hrasta koje se bilo smjestilo baš unutar njihovih zidova. Stari su znali govoriti da su Lavernjani svi odreda lopovi jer su živjeli pod zaštitom božice Laverne na nekom

³⁵⁵ Do sada najopsežniji hrvatski prijevod jednoga dijela ovoga Biondova djela objavljen je u *Dodatku Špikićeve knjige Humanisti i starine: od Petrarke do Bionda* (Zagreb, 2006.). *Predgovor Flavija Bionda 'Obnovljenom Rimu' za papu Eugena IV.* te dvadeset i pet odlomaka pažljivo probranih iz svih triju knjiga *Romae instauratae* tada je prevela Gorana Stepanić. U ovome *Prilogu* za sada donosimo prijevod osamdeset i tri odlomka spisa, koje smo izabrali prema kriterijima diplomskih studija na kojima ćemo diplomirati pa samim time, dakle, i na temelju osobna interesa, no pazeci da se naša selekcija ne bi poklapala s izborom iz navedene publikacije, a sve da bi se ionako prilično skroman korpus na hrvatski jezik prevedenih pasusa *Obnovljenog Rima* (i općenito sveukupna Flavijeva opusa) što više uvećao. Naš je hrvatski prijevod odabranih poglavlja Biondova djela izrađen prema tekstu izvornika iz prvoga Frobenova izdanja (Basel, 1531.) – Ludwig–Maximilians–Universität München, Universitätsbibliothek, Quellen zur Geistesgeschichte des Spätmittelalters: <http://141.84.81.24/cgi-bin/blondus2.pl?seite=218>.

skrivenom mjestu bozima iza nogu, a po njima su jedna vrata dobila ime *Lavernalis*. Jedna su se, pak, zvala *Rudusculana* jer su ostala gruba i neobrađena. *Rutumena* su se, nadalje, nazivala upravo ovako po imenu nekoga kočijaša. Fontinalijske svečanosti bijahu posvećene izvorima zbog čega su se jedna vrata u Rimu zvala *Fontinalis*. Jednim drugim rimskim vratima nadjenuto je ime *Catularia* jer su se nedaleko njih u znak žrtve spaljivale riđe kuje da bi se umirila pasja zvijezda *Canicula* [Sirius], koja bijaše neprijateljska prema usjevima, tako da bi žito, koje je sazrijevalo, moglo posve dozreti. Vrata i brdo nazvani su *Viminalskima* jer se govorilo da je ondje bio vrbik, iako je Marko Varon u svome djelu *O latinskom jeziku* napisao da je brežuljak dobio ime po hramu bogu *Viminu*, koji se nalazio upravo na tom mjestu. A što se tiče Kapenskih vratiju, Solin kaže da je kralj Ital sa Sicilije skupa s još nekim ljudima iz Sirakuze bio došao k Janusu te je po njegovu savjetu i pomoći blizu *Albule* osnovao grad imenom *Capena*, a potom su po tom gradu nazvana i ova vrata.

I,6 / O trima gradskim vratima. A ova troja, što ih navodim na kraju – *Carmentalis*, *Pandana*, koja se također nazivaju Slobodnima te *Mugonia*, koja nose i naziv *Trigilia* – prva su gradska vrata koja je izgradio Romul, iako Varon, doduše, kaže da su *Pandana* pripadala Saturnovu gradu, a ne Rimu. Kasnije, nakon što se Rim proširio, druga su dvojica vrata izgubila svoj oblik i svrhu, no još su neko vrijeme zadržala imena. Fest je rekao da su se *Porta Carmentalis* nazivala i *Scelerata*, Oskvrnjena: naime, tristo i šest Fabija kroz njih je promarširalo idući u borbu protiv Etruščana, zajedno sa svojih pet tisuća plaćenika. Svi su ubijeni kraj obala rijeke *Cremere*. I Ovidije također spominje ovo u svojim *Fastima*: „Najbliži je put onaj kroz *Karmentska* vrata, koja zdesna su Janusu. Ne prolazi kroz njih, tko god da jesi. Zla im je kob. Pričaju da tristo je Fabija prošlo kroz njih. Nije krivica na vratima, no i dalje donose nesreću.“ A Vergilije će u osmom pjevanju reći: „*Karmentska* vrata rimskim, pak, nazvana imenom.“ Iznijeli smo dvadeset i tri imena vratiju, traženih u najstarijim izvorima, no danas ih čitav Rim broji samo trinaest, ako ne računamo vrata vatikanskoga predgrađa, za koje ćemo kasnije pokazati da bijaše *Lavlji grad*. U zasebnom ćemo odjeljku razložiti da su ta vrata od sviju najnovija te da imaju i nove nazive. No, da zaključim, bilo bi dosta teško primijeniti ove drevne nazive na sva vrata koja su danas preostala u Rimu te na *Janikulu*.

(...) **I,38-40 / O podrijetlu naziva „Vatikan“, njegovu području, kao i o vratima *Lavljega grada*.** O Vatikanu je Fest Pompej bio napisao: „Ovaj je brijeg nazvan vatikanskim jer ga je rimski narod osvojio nakon što je, prema proročanstvu proroka (*vates*), protjerao Etruščane.“ A Aulo Gelije o ovome brežuljku u osamnaestoj knjizi svojih *Atičkih noći* piše sljedeće: „Čuli smo da su vatikansko polje i njegov bog – zaštitnik nazvani ovako zbog proročanstava (*vaticinia*), koja su se običavala događati na ovom području po sili i hiru božjem. No, osim ove, Marko

Varon u svojim nam Knjigama božanskih starina daje i drugu verziju podrijetla ovog imena: 'Naime, kao što se bog zvao *Aius*, čiji je oltar podignut u najdonjem dijelu Nove ceste, upravo na onome mjestu gdje se božanski glas bio oglasio, tako je i bog, pod čijom su zaštitom bili sami začeci ljudskoga glasa, prozvan Vatikanom jer se djeca odmah po rođenju oglase plačem koji slični prvomu slogu riječi *Vatikan*. Stoga se također uvriježilo kazati *vagire* [drečati] jer ta riječ opisuje zvuk prvoga glasa'.“ Papa Lav IV. prvi je zidom utvrdio ovaj predio, danas četvrt grada Rima, i po sebi ga prozvao Lavlji grad (*Civitas Leonina*). Već smo ranije govorili o razlozima njegova utvrđivanja: da više, dakle, Saraceni ne bi mogli zauzeti, obeščastiti i opljačkati baziliku apostolskoga prvaka, kao što se to netom prije ovog poduhvata bilo dogodilo. Ova je utvrda imala šestora vrata, koja još uvijek postoje, a prva od njih, što su se od crkve u podnožju otvarala prema Janikulu, nose ime Svetoga Duha. Druga, smještena visoko na brežuljku, zovu se Izbušena (*Pertusa*). Treća, ispod kojih se nalazi papinska palača, sada se zovu po obližnjem vrtu, no papa Lav prvotno im je nadjenio ime svetoga Peregrina do čije crkve vodi cesta koja, pak, započinje tim vratima. Četvrta, danas zatvorena, koja su vodila prema školi Langobarda i Sasa, ovaj je papa imenovao Stražnja (*Posterula*), premda je istim imenom krstio i peta, koja su smještena ispod grobnice cara Hadrijana, odnosno današnje Anđeoske tvrđave (*Castel Sant'Angelo*), odakle se kreće prema poljima. Šesta se vrata nazivaju Mjedena (*Aenea*), a vode prema Hadrijanovu mostu i gradu.

I,41 / O Trijumfalnim vratima i Trijumfalnome mostu. No, nakon što smo u skladu sa svojim mogućnostima opisali gradska vrata koja su se očuvala do dana današnjega, želimo obznaniti lokaciju jednih, koja su bila najznamenitija od svih rimskih gradskih vratiju. To su, dakle, Trijumfalna vrata (*Triumphalis*). Isključivo su kroz njih prolazile trijumfalne povorke. A kako bismo ovu znamenitost pomoću egzaktnije metode izvukli iz tame [prošlosti] u kojoj bijaše posve propala, jer što god je vrijednoga čovjek učinio, trebalo bi vječnim treptati sjajem, najprije ćemo kazati što su i gdje su se nalazila. Zatim ćemo iznijeti dokaze na kojima se temelje naše tvrdnje. Most čiji se temelji stupovlja danas mogu vidjeti u Tiberu blizu Bolnice Duha Svetoga (*L'Ospedale di Santo Spirito*), kao i vrata uz obalu gdje je rijeka najdublja, čiji ruševni temelji još uvijek postoje, zatim cesta koja je vodila od spomenutoga mosta do Cezarova obeliska i do trga koji se nalazi ispred bazilike sv. Petra u podnožju vatikanskoga brijega, bili su nazivani Trijumfalnima. A koliko sam, pak, mogao zaključiti, ova se cesta nije protezala dalje od Petrove bazilike. Štoviše, jasno mi je da ova cesta nije bila ništa dulja jer je sve, što je ležalo na tlu uz spomenutu baziliku ili obelisk i Apolonov hram, nosilo pridjevnik – trijumfalni. Josip Flavije u sedmoj je knjizi svojega djela O židovskom sužanjstvu vrlo jasno te iscrpno rastumačio ovo što sam netom izrekao o vratima, na mjestu gdje opisuje trijumf careva Tita i Vespazijana. Kazao je,

naime, da su sami carevi, koji nisu proveli noć u većoj palači, već u Izidinu hramu, došli do Oktavijanovih šetališta gdje su ih čekali članovi Senata i odlikovani vitezovi. Pa nakon što ih je vojnička naklonost iskitila zaslužnim počastima te nakon što su već po običaju svečano ispunjeni zavjeti, vratili su se do vratiju, koja su upravo zato ponijela ovo ime – dakle, zbog činjenice što je trijumfalna procesija uvijek prolazila kroz njih. A odredište povorke bijaše hram Jupitera Kapitolijskog. Također, nije zanemarivo ni svjedočanstvo o području prozvanome Trijumfalnim u djelu O životu svetoga Petra, apostolskoga prvaka, kojemu je pisac sveti Jeronim prezbiter – kako stoji u naslovu – ili, kako neki smatraju, papa Damas. U njemu se govori o tome da je sveti Petar bio pokopan u crkvi koja nosi njegovo ime, a koja je sagrađena tik do hrama Apolonova pokraj Trijumfalnoga područja. Još u današnje doba postoji predaja po kojoj je most, o kojem ovdje govorimo, bio namijenjen samo plemstvu, a seljaci ga nikada nisu običavali prelaziti. Sporadično, također, izvori o izmjeni, kojom se na kalende mjeseca augusta iliti sekstila [1. kolovoza] prešlo sa sjećanja na pobjedu Oktavijana Cezara Augusta nad Antonijem i Kleopatrom na spomen oslobođenja svetoga Petra iz tamnice i lanaca Herodovih, odakle potječe i svetkovina samoga Sv. Petra u okovima, govore i o tome da je pepeo Gaja Cezara postavljen pod znameniti obelisk, koji se može vidjeti na Trijumfalnome području. A za Izidin hram, koji se spominje u Opisu grada Rima Seksta Rufa, zaključujemo da se nalazio između Minerve, čije se ime još uvijek čuva, a tada bijaše poznata kao Halkidska (*Chalcidica*), i Široke ceste (*Via lata*). Svetonije Trankvil, pak, Oktavijanova šetališta objašnjava ovim riječima: „Njegove posmrtno ostatke sahranili su u Mauzoleju. Ovo je djelo Oktavijan dao sagraditi između Flaminijeve ceste i obale Tibera u vrijeme svojega šestog konzulata, a okolne je šume i šetnice tada predao narodu na korištenje.“ Malo ranije u tekstu Svetonije spominje Trijumfalna vrata te kaže kako su određeni senatori smatrali da bi Augustovu pogrebnu povorku trebalo provesti kroz njih. Vespazijan i Tit su se, dakle, nakon što su prenoćili u Izidinu hramu na Širokoj cesti, spustili k Augustovim šetalištima, koja se sada nazivaju jednostavno *Augusta*. Odatle su, prešavši rijeku Tiber na najbližem mostu čiji su kameni temelji još uvijek vidljivi, otišli prema Trijumfalnoj cesti i vratima, onamo gdje se sada nalazi bolnica Svetoga Duha u Sasiji.

I,42 / O bolnici Svetoga Duha u Sasiji. Prije negoli dođemo do konkretnih razloga za takav naziv bolnice – u Sasiji – spomenut ćemo mnogobrojne promjene koje su se ondje dogodile. Nakon što je rat s Langobardima, koji je uništavao Italiju dvije stotine i četiri godine, što smo dokazali u istraživanju propadanja Rimskog carstva, završen trudom franačkoga kralja Karla Velikoga, rimski je papa Hadrijan I. nastojao najprije isposlovati da Rimljani daruju Sasima neki predio u gradu, a nedugo potom i Langobardima – mnoštvu koje se nipošto nije moglo zanemariti. No, budući da se nije činilo dovoljno sigurno dati ovim narodima boravište unutar

gradskih zidina, Rimljani su ih smjestili na Vatikan, koji je tada još bio neutvrđen, a također je i Trijumfalni most u ono doba bio u ruševinama pa su jedino mogli nastaniti kuće nanizane na onoj cesti, koja je od Tibera vodila ka Trijumfalnome području. Spomenuto naznačuju, čak što više – detaljno opisuju, i djela samoga Hadrijana, a potom i rimskoga pape Lava IV. Kažu da je Hadrijan bio taj koji se više brinuo oko toga da se Langobarde i Sase prihvati, jednom kad su postali saveznici i podanici. U opisu se značajnih djela pape Lava navodi, pak, da je potonji dao ime vratima što su se nalazila na samoj sredini zidina, koje su bile sagrađene od Hadrijanova zdanja do palače. Ona su vodila na cestu Langobarda i Sasa, a zvala su se Stražnja (*Posterula*). Odatle ime toj vrlo poznatoj rimskoj bolnici, koju je podignuo Inocent III., a koju se, dakle, uvriježilo zvati – u Sasiji – po saskoj četvrti u kojoj je sagrađena.

I,43-44 / O tome što je bilo na brdu koje se nalazi u Vatikanu te o lokaciji Naumahije, odnosno jezera za uprizorenje pomorskih bitaka. Postoji glasina koja se održavala na životu dugi niz godina i koja je, prema spisima mnogih autora, u zabludu uvukla velik broj ljudi, čak i one obrazovane, a tvrdi da se Neronova palača nalazila na strmome brežuljku iznad spomenute bolnice, koji bijaše dijelom predgrađa Vatikana. Ne sumnjamo da je to doista krivo pa ćemo stoga otkriti gdje se točno nalazila Neronova palača, kada dođemo do teme privatnih zgrada grada. Kornelije Tacit, u čijem se djelu pomno pripovijeda o životu Nerona, kaže da je ovaj u vatikanskoj dolini bio ogradio prostor u kojem je u miru i tišini mogao jahati konje. Malo kasnije u tekstu Tacit dodaje da je isti car pokraj gaja, koji je smjestio oko svojega jezera za pomorske borbe, dao sagraditi skrovnata mjesta za sastanke, kao i prenoćišta. Tada je na tom brdu bio hram boga Vatikana za koji sam ranije spomenuo da ga je opisao Aulo Gelije. Jezero za pomorske bitke ili, kako se na grčkom jeziku naziva – *Naumachia*, nalazilo se je uz isti taj brežuljak, u podnožju brda Aureja, odakle se izravno može doći do Izbušenih vrata (*Pertusa*), gdje u suhom blatu možemo vidjeti nanovo zasađene vrtove. Iz tog je razloga u mnogim apokrifima koje sam čitao, velik dio Vatikana nazvan *Naumachia*, a u Životu svetoga Petra, o kojem sam ranije bio govorio, čak se kaže da je crkva sv. Petra izgrađena u blizini Naumahije, a i bolnica sagrađena nalogom pape Lava III. nasuprot crkve sv. Andrije, koju je, pak, posvetio papa Simah I., te nasuprot Svete Petronile, gdje se Apolonov hram pruža prema obelisku, također je nazvana – kod Naumahije.

(...) I,47-49 / O dataciji Hadrijanove grobnice i o Neronovim vrtovima i crkvi sv. Petra. Budući da tada nije postojala ni grobnica samoga Hadrijana, a ni njoj pridružen most, koje je stotinu godina potom potonji car dao sagraditi, vjerujem da nije neutemeljeno to što smatram da je cirk Gaja i Nerona zauzimao dio predgrađa koji je sada Vatikan, te da su se vrtovi protezali od ograde ovoga cirka sve do Tibera. Petar je bio razapet u istim tim vrtovima, odnosno na onome

mjestu gdje sada stoji crkva sv. Marije u Transtiberimu [Transtevere] jer su, naime, ondje mnogi kršćani bili mučeni, ubijani te rastrgani. Također sam sklon vjerovati da je vjerodostojno da se stablo smrdljike (*terebinthus*), kako najviše traži vlagu, isto kao što izlučuje gumu po kojoj je dobilo ime, nalazilo na obali Tibera kojoj je u blizini bila navedena crkva. Ovo sve je sadržano, bilo u slikama, bilo u tekstovima o dvjema *metama*, za koje se kaže da je među njima Petar podnio mučeništvo, te potvrđuje naše mišljenje. Podrazumijevamo da Hadrijanova grobnica nije bila jedna od tih *meta* u doba Petra i Nerona, kao što smo prethodno pokazali, te i nadalje tvrdimo da su oni ljudi, koji su dugo nakon Petrove smrti ovaj događaj željeli zabilježiti pismeno ili ga laicima prikazati slikom, prihvatili ovaj znak *mete* samo zato što nije postojalo ništa sigurnije. A ima i još jedna grobnica, zamijetio sam da joj nedostaje sav njezin mramor, no ne znam je li se to dogodilo u Neronovo doba. No, sada se vraćam u druge dijelove Vatikana. Mnogi zapisaše da je bazilika sv. Petra djelo slavnoga cara Flavija Konstantina, kojemu nadjenuše nadimak Veliki.

(...) **I,55 / O tome kako je Lav IV. bio napučio Lavlji grad izbjeglicama s Korzike.** Ovaj je velikodušni papa ponovno napunio grad, utvrdio ga zidinama, kao što rekosmo, i po sebi ga je prozvao Lavljim. Napučio ga je Korzikancima koji su bježeći od progona Saracena masovno emigrirali iz svojega kraja. Uvelike se pobrinuvši za mjesto i za baziliku svetoga Petra dao je podići mnoge zgrade koje se bijahu u ovih šest stotina godina, koliko odvaja njihovo vrijeme od našega, posve urušile od starosti, no one bi za kratko vrijeme propale da se i Vi niste oko toga potrudili, presveti oče Eugene, tako da smo danas naprosto oduševljeni što ih vidimo obnovljene.

I,56-60 / O tome kako je Eugen IV. darovao namještaj crkvi sv. Petra, zatim prepravio sakristiju i krov, dao napraviti brončana vrata i riznicu te popločio okoliš palače, kao i gradske ceste. Iako je papa Lav ukrasio crkvu obiljem darova, Vi ste je učinili još izvrsnijom jer ste joj, naime, podarili namještaj za službu Božju, a osim toga sagrađen je veći krov, najvećim dijelom nov, a potom i nove prostorije sakristije. Čini se da Vas je Lav nadmašio samo u jednom jedinom detalju: činjenica jest da je on crkvi podario srebrna vrata, a Vi brončana, no ipak, njihova će se veličanstvenost činiti jednakom jer ona srebrna nisu bila izrađena finim umijećem, a ova su, pak, brončana pozlaćena i ukrašena intarzijama velikih povijesti ujedinjenja s Grcima, Armencima, Etiopljanima, jakobitima te ostalim narodima, pomirenima s Crkvom Vašim trudom i o Vašem trošku, tako da je plaća umjetnika četverostruko premašila cijenu bronce i zlata. Zašto bih uopće spominjao činjenicu da ste, tamo gdje je Lav sagradio kulu stražaru, koja bijaše prva svoje vrste u svijetu, Vi sagradili riznicu te odmah uz nju vrlo otmjena vrata palače? Trg pred palačom i cesta koja vodi u grad pa se potom grana prema mnogim gradskim četvrtima, što ste sve popločali, takve su ljepote da se čini da se vratio grad Rim iz drugih vremena, onaj otprije mnogih stoljeća.

(...) **I,72 / O gradu koji je Romul sagradio.** Kada sam već razjasnio imena brda, opisat ću i grad koji je osnovao Romul jer je prevladalo neznanje o njemu zbog mnogih naknadnih kazivanja. Da je on obuhvaćao samo brežuljke Kapitolij ili Tarpej, Palatin i Aventin, s dolinama koje vidimo među njima, jasno je iz onoga što tvrdi Tit Livije, da je preostalih pet brda naknadno pridodano gradu. On kaže sljedeće u prvoj knjizi svoje Povijesti kada govori o pothvatima Tula Hostilija: „Rim se u međuvremenu izdigao iz ruševina Albe, a broj se građana udvostručio. Celij je tada pridodan gradu, a kako bi se počeo gušće naseljavati, Tul ga je odabrao za sjedište palači te se ondje nastanio.“ Drugo brdo koje je dodano novome gradu bio je Janikul. Opisujući pothvate Anka Marcija Livije kaže: „Dodan je i Janikul, ne stoga što su oskudijevali prostorom, već zato da nikada ne bi postao neprijateljskom utvrdom.“ Potom je kralj Servije istodobno dodao preostala tri brda. Također u prvoj knjizi Livije piše: „Činilo se da grad mora rasti. Dodao je dva brda, Kvirinal i Viminal. Zatim im je pripojio Eskvilin te je, kako bi dao mjestu na ugledu, ondje i živio. Utvrdio je grad rovovima, nasipima i zidom.“ Čini se, međutim, da Kornelije Tacit ima drugačije mišljenje o obodu prvoga grada. Ovo su njegove riječi: „Brazda, koja je određivala granicu grada, započinjala je kod Stočnoga trga, gdje vidimo brončanog bika jer se ta vrsta životinje podjarnljuje plugom, te je obuhvaćala veliki Herkulov oltar. Počevši odatle kamenje se je postavljalo u točno određenim razmacima, preko podnožja palatinskog brežuljka do Konsucijeva oltara³⁵⁶ pa potom do starih Kurija, zatim do svetišta Lara i Rimskoga trga. Kapitolij nije dodao Romul, već Tit Tacije.“ Idući prema našem cilju, opisu zgrada i lokacija ovoga grada koji sada ima osam brežuljaka, nastavit ću opisivati bude li još čega netaknutoga ili uništenog, drevnoga ili novog. Tako ću poslije vrlo lako moći otkriti ruševine, koje se nalaze na obroncima, u dolinama te u ostalim dijelovima grada.

I,73-74 / O Kapitoliju i njegovim svetim mjestima. Sramotno mi je i odvratno što moram prijaviti ružnoću koja počinje na Kapitoliju. Ovaj brežuljak, koji je Marko Ciceron nazivao kućom bogova, kako počesto u drugim govorima, tako osobito u govoru Kvirićanima koji je održao dan prije no što je otišao u progonstvo, Vergilije je zvao zlatnim, a da je takav bio i tri stotine godina nakon što su Ciceron i Vergilije napustili ovozemni svijet, tvrdi Amijan Marcellin u svojoj Povijesti Konstanta, sina Konstantinova. Konstant je dolazeći iz Carigrada, gdje je rođen i odrastao, u Rim prvi put zanimio dok je razgledavao grad. Ovo su riječi iz šesnaeste knjige: „Zatim je, pregledavajući raspored dijelova grada i predgrađa smještenih među vrhovima sedam brežuljaka, po obroncima i ravninama, za sve što mu je bilo najbliže mislio da se [visinom] ističe između svega ostalog. Među svim se je zdanjima hram Tarpejskog Jupitera isticao kao bog nad zemljom.“ Kasnije Amijan u svojoj dvadeset drugoj knjizi opisujući egipatske znamenitosti piše

³⁵⁶ Tj. Konzova (*Consus*). Ovdje je riječ o iskvarenoj inačici imena rimskog boga Konza, zaštitnika žitarica i žitnica.

ovo: „Tomu se pridodaju hramovi poduprti visokim pedimentima. Među njima se isticao Serapej koji je, iako je naravno znatno umanjen našim slabašnim opisom, bio urešen vrlo prostranim predvorjima sa stupovima, kipovima koji kao da su živi i preostalim mnoštvom umjetničkih djela, tako da se nakon Kapitolija, kojim se Rim proslavio i ustoličio u vječnosti, ne može vidjeti ništa na svijetu tako raskošno.“ Vrlo učen i velik čovjek Kasiodor, koji ponavlja ovo mišljenje u ediktu Teodorika, prvoga ostrogotskog kralja, posredstvom kojega nalaže obnovu rimskih česama, kaže sljedeće: „Trajanov forum je uvijek čudesan za gledanje, čak i ako se to čini redovito. Penjati se na Kapitolij znači vidjeti kako su sva ljudska postignuća nadmašena.“ Sada uistinu, osim zidane kuće koju je Bonifacije IX. dao sagraditi ponad drevnih ruševina, a za koju bi se nekoć i običan rimski građanin zgrozio da je predana na uporabu senatorima i odvjetnicima, te osim crkve braće franjevac pokraj Nebeskog oltara sagrađene na temeljima hrama Jupitera Feretrijskog, kapitolsko ili pak tarpejsko brdo nije ukrašeno ničime vrijednim spomena, poput građevina koje su nekoć ondje stajale. Mislim da nije potrebno pisati što se sve nalazilo na Kapitoliju. Jer je u vrijeme, dok je uglavnom bio dodijeljen religiji, imao preko šezdeset oltara, kapela, svetišta, žrtvenika i hramova čija bi imena, da ih smatram korisnim za svoj pothvat, bilo lako pregledati u spisima starih. No, da se ne bismo mišljenju običnih i neupućenih ljudi, koji tvrde da je Kapitolij bio dom aristokracije, careva i senata, usprotivili bez dokaza, iznijet ćemo riječi Valerija Maksima iz njegove šeste knjige: „Ondje gdje je Marko Manlije bio odbio Gale, ondje je i bačen jer je pokušao podlo ugnjetavati slobodu koju je nekoć hlabro branio. A ovo je bez sumnje bila najava te pravedne osvete: 'Bio si mi Manlije kad si natjerao Senonce da padnu niz stijenu. A kad si ih počeo oponašati, postao si jedan od njih.' Na ovu je kaznu stavljen biljeg za vječno sjećanje. Zbog njega je, dakle, zakonski određeno da nijedan patricij ne smije živjeti na kapitolijskoj utvrdi jer je on živio ondje, gdje sada nalazimo svetište Monete.“ No, bit će dovoljno reći makar ponešto o svetim mjestima koja su se nalazila na ovome brdu, a koja su danas još vidljiva. Najpoznatiji hram na toj utvrdi bio je onaj Jupitera Kapitolijskog, okrenut prema onom dijelu koji se danas naziva *Salvator in maximis*, a hram Janusa, čuvara kapitolijske utvrde, bio je ondje gdje se sada nalazi zatvor i straža za najveće zločince, na mjestu koje zovu *Cancellaria* [Kancelarija]. Također je vrlo poznato na Kapitoliju te vrlo blizu tarpejske stijene bilo i svetište Junone Monete o kojem Livije govori u svojoj sedmoj knjizi: „Diktator se zavjetovao izgraditi hram Junone Monete pa se je obavezan tim zavjetom, jednom kada se kao pobjednik vratio u Rim, odrekao diktature. Senat je potom naredio da se imenuju dvojica službenika koji će nadzirati gradnju hrama u skladu s veličajnošću Republike. Odlučeno je da će mjesto hrama biti u utvrdi, upravo ondje gdje se nalazila kuća Marka Manlija Kapitolijskog.“ Već sam prije bio spomenuo da se kuća Manlijeva nalazila u blizini Tarpejske stijene. A Vergilije kaže: „Na vrhu

tarpejske tvrđave je Manlije čuvar.“ Također među našim ljudima postoji veliko zanimanje za kapitolijski uspon na kojem se nalazio i javni pristup utvrdi. Tit Livije piše sljedeće u šestoj knjizi, o Makedonskom ratu: „Konzuli su naredili numidijskim bjeguncima, kojih je bilo tisuću dvjesto na Aventinu, da prijeđu na Eskvilin kroz sredinu grada jer su smatrali da onda više neće biti spremni na borbu, u dolinama te među kućama s vrtovima, grobnicama i po okolnim usjećenim stazama. A kad su ih neki ljudi vidjeli kako javnim pristupom na konjima galopiraju iz kapitolijske utvrde, počеше vikati da je Aventin zauzet.“ Zbog svega ovoga tvrdim da je postojao javni uspon na kapitolijsko brdo na onome dijelu utvrde koji okrenut prema Aventinu sada gleda prema crkvi sv. Jurja u Velabru.

I,75 / O brežuljku Aventinu. O Aventinu nisam u stanju govoriti toliko mnogo, a niti toliko samouvjeren. Na ovom je brdu stajalo mnogo građevina, od kojih su značajnije bile Herkulov oltar, za koji Livije u svojoj prvoj knjizi kaže da je prvi na Aventinu i da ga je postavio Evander, te hram Junone koji je prema Livijevoj drugoj knjizi o Drugom punskom ratu Kamilo posvetio kipu božice jer je na pitanje želi li ići u Rim odgovorio potvrdno, pa je iz Veja odvezen u grad, kao i svetište koje je isti taj Kamilo posvetio Majci Matuti nakon što je proslavio trijumf. Na brdu su se također nalazili i hramovi posvećeni Dijani i Minervi, kao i Lucini, o kojoj Ovidije u svojim Fastima kaže: „Luna vlada mjesecima; i vrijeme ovoga mjeseca završava štovanjem Lune na brežuljku Aventinu.“³⁵⁷ Tu je bio i izvor iz kojega su pili satiri Faun i Pik, a Numa je Pompilije podmetnuo vino te opio satire. Odatle Ovidije kaže: „U podnožju je Aventina postojao crni hrastov gaj za koji biste, da ste ga vidjeli, rekli da ondje obitava duh. U sredini bijaše livada, a nepresušni je izvor vode, prekriven zelenom mahovinom, istjecao iz stijene.“ Ondje je Kakova pećina, još znamenitija, koja se sada može vidjeti povrh crkve sv. Marije u Grčkoj školi (*Santa Maria in Cosmedin*), gdje Aventin gleda na palatinski brežuljak. O ovoj špilji Vergilije u svojoj osmoj knjizi kaže sljedeće: „Ovdje je bila špilja polučovjeka Kaka, daleko u ogromnom udubljenju.“ I dalje: „Alkid je bio ondje i kao pobjednik je tuda tjerao svoje goleme bikove i goveda su ispunila dolinu i potok, no Furija je učinila da Kaku podivlja um.“ Potom: „Jedna krava uzvratila je zaziv te je zamukala iz prostrane pećine i osujetila, čuvana, Kakove nade.“ I dalje: „No špilja i ogromna Kakova palača pojave se otkriveni“. Ovidije u svojim Fastima za ovoga kaže: „Kak, strah i trepet i sramota aventinske šume.“ Ondje je također bio lovorov gaj posvećen Jupiteru, u kojem je ubijen Valentinijan II, sin komesa Konstantina i Gale Placidije³⁵⁸. O tom je

³⁵⁷ Ovaj je citat problematičan jer je Biondo očito posjedovao iskvaren Ovidijev tekst, koji se danas u standardnim izdanjima navodi kako slijedi: *Luna regit menses: huius quoque tempora mensis / finit Aventino Luna colenda iugo*. Dakle, danas je prihvaćeno *finit* umjesto Biondova *scivit*. Također je nejasno zašto se prvo u tekstu spominje Lucina, koja nije istoznačna Luni. Lucina je bila božica poroda (ona koja donosi na svjetlo), a Luna personifikacija Mjeseca.

³⁵⁸ Čini se da se ovdje Biondo koristio pogrešnim izvorom. Naime, ako je riječ o sinu Gale Placidije, to bi onda bio Valentinijan III. (a ne navedeni Valentinijan II.), dok je Galin muž te njegov otac bio Konstancije (a ne Konstantin) III. Valentinijan III. je ubijen u Rimu (a II. u Galiji), ali po drugim izvorima ne na Aventinu, nego na Marsovu polju.

lovoriku bio pisao Plinije u svojem *Prirodoslovlju*. Bilo je ondje i svetište Slobode koje je sredstvima od novčanih kazni dao podignuti Grakho, kako kaže Livije u dijelu knjige o Drugom punskom ratu. Od svih ovih građevina, kao i od mnogih drugih zgrada i lokacija o kojima stari pohvalno pišu u svojim spisima, a što je bilo vrlo lako za zabilježiti, ne postoji ni jedan trag od temelja pa naviše. Ali, što nas još i više čudi, akvedukti Klaudija i Marcija, koji su na zadivljujući način bili dovedeni na taj brežuljak, naziru se tek malo ili čak nimalo. Julije Frontin u svojoj drugoj knjizi O akveduktima kaže sljedeće: „I zatim se pažljivom podjelom distribuirao, tako da područja koja su dobivala vodu iz jednog akvedukta [sada] dobivaju više vode, kao na Celiju i Aventinu: na njih je nekoć dotjecala samo Klaudijeva voda kroz neronske lukove te bi, kad se god što moralo popravljati, žitelji najnaseljenijih brežuljaka ostajali žedni, a sada se s više akvedukta, a prije svega Marcijevim, koji je učvršćen jačom gradnjom, voda od lokaliteta *Spes* vodi sve do Aventina.“ Kasiodor piše o istoj toj Klaudijevoj vodi kada Teodorik nalaže da se obnove derutni akvedukti: „Tko ima prikladne riječi da obrazloži kako je Klaudijev vodovod, izgrađen na toliko masivnoj strukturi, tako protegnut do vrha Aventina da se, kada ondje voda padne s visine, čini da natapa taj najviši vrh kao da je najniža dolina?“ Na brdu se sada nalazi i samostan sv. Sabine, koji je u vrijeme pape Siksta III. vlastitim novcem dao sagraditi stanoviti biskup po imenu Petar iz Ilirika. Postoji ondje još jedan samostan, onaj sv. Bonifacija. Ova su dva samostana, zbog bogatstva svojih građevina i dekoracija, uočljiva čak i u naše doba. Ostatak je brda prekriven, bilo ruševinama, bilo vinovom lozom, osim što se na njemu može vidjeti i vrlo stari samostan sv. Aleksija.

I,76 / O tome što se sve nalazilo na Palatinu. Palatin ima mnogo manje netaknutih stvari od Kapitolija ili Aventina. Jer osim crkve sv. Nikole koju je dao sagraditi papa Kalikst II, a čak se i ona jedva drži, ovo brdo nema znamenitijih građevina. Međutim, [njegove] ruševine, koje se ističu među ostalim gradskim ruinama, ukazuju na vrstu i količinu zgrada koje su nekada ovdje postojale. Livije u svojoj prvoj knjizi svjedoči o tome da je Evander naselio brdo, a potom ga i utvrdio. No, iako su najprije kraljevi, zatim konzuli, a nakon toga i carevi, zauzeli velik dio brežuljka za svoja prebivališta, nitko nije zapisao tko je sagradio toliko zgrada. Vjerujem da se ovo nije dogodilo ni iz kojega drugog razloga, nego samo zato što su pojedine osobe dodavale male dijelove bez većih znakova gradnje, koje su pak pisci propustili spomenuti u svojim spisima jer se nisu činili dovoljno vrijednima. Međutim, Livije ovo govori u svojoj trećoj knjizi: „Svetište vojskovođe Vaka bilo je nekoć na Palatinu, a to se područje nakon rušenja zgrade i raznošenja njezina kamenja prozvalo Vakovim poljem.“ A u svojem Makedonskom ratu kaže: „Marko Junje Brut na Palatinu je posvetio svetište velikoj majci bogova. A igre koje su postavljene u čast ove posvete bile su prozване *Megalesia*.“ Svetonije kaže da je Gaj Cezar sagradio Apolonov

hram na Palatinu, a Livije u osmoj knjizi o Drugom punskom ratu kaže da su veliku majku bogova, koja je dovezena iz Grčke, nosili u hram Pobjede na Palatinu, dok je Elije Lampridije, pak, napisao da je car Varije na Palatinu posvetio Heliogabala te mu ondje sagradio hram³⁵⁹. Vidim da je sada moguće ovo brdo koje je, kao što sam ranije objasnio pomoću navoda iz Varona, imalo tri razloga za svoje ime, nazvati Balatij jer je čitavo brdo, gdje god to ne priječi velika gomila ruševina ili, pak, sve ne prekriva vinova loza koja visi tvoreći visoke svodove, pretvoreno u pašnjak, ne samo za ovce, već i za kobile, volove i koze. Zbog ovoga bih ponekad sam sa sobom znao ulaziti u razne rasprave o tome što se može pretpostaviti o ostatku Rima kad vidim da su ta tri brda, prva i jedina koja je Romul bio okupio u prvobitni grad, izuzmu li se ruševine, dovedena gotovo do stupnja pustoši koja je na tome mjestu prevladavala prije negoli je Rim bio osnovan. Paladij je bio smješten u onom dijelu Palatina koji, okrenuvši se prema sjeveru, vidimo da gleda prema slavluku cara Konstantina. Njegove znamenite ruševine postoje te još uvijek imaju dvojica gotovo posve očuvana mramorna vrata, koja svojom ljepotom itekako nadmašuju sva ostala vrata drugih građevina koje se danas nalaze u Rimu, bilo da su nova ili stara. U isti je obod zidina, koji sada u puku pogrešno nazivaju Palarom umjesto Paladijem, zatvorena *San Andrea de Pallara*, malena, no bogato ukrašena crkva u kojoj je pokopan papa Ivan, osmi koji je nosio ovo ime. Preostale dijelove Paladija, opasane visokim zidom, prekriva vinograd, vlasništvo vrlo plemenita čovjeka Dominika Capranice, kardinala prezbitera svete Rimske crkve s titulom Svetoga Križa, za kojega govore da je osim po kardinalskoj časti iznimno poznat i po svojoj načitanosti, razboritosti te vrsnoći savjetovanja. Ova riječ *Paladij* zahtijeva neka objašnjenja. Pjesnici kažu da je Palada bila Jupiterova kći bez majke, tako da kad je Jupiter uvidio da je njegova supruga Junona neplodna, udario se po glavi, a iz nje je izašla već naoružana Palada. Zato Lukan u svojoj devetoj knjizi kaže: „Čak ju je i Palada voljela, koja je rođena iz glave očeve.“ A Ovidije piše u trećoj knjizi svojih *Fasta*: „Je li zato što se kaže da je bez majke iz tjemena očeve glave sa svojim iskočila štitom?“ Ciceron je, pak, u knjizi *O prirodi bogova* rekao da je ona izumiteljica i vladarica rata. Iz ovoga razloga neki su je prozvali Belonom, sestrom i kočijašicom Marsa, a Stacije govori ovo: „Mrka Belona krvavom rukom konjima upravlja i dugim ih udara kopljem.“ Svirepa je, naime, pogleda i okićena oružjem, kako kažu pjesnici, dugačko nosi koplje i kristalni štit te odijeva izvezen peplos. Opisana je također kao djeвица te bez muža, kako kaže Vergilije u drugoj knjizi *Eneide*: „Dio se njih zapanjio smrtonosnim darom neudane Minerve.“ Ali kad je Palant, gorostasni sin Titana, najdivljiji od bogova te, kako zagovara Ciceron, njezin otac, bio pokušao silovati djevicu Paladu, ona ga je ubila, a po njemu se, kako neki tvrde, i sama zove Palada.

³⁵⁹ Rimski je car Heliogabal (o. 204. – 222.), rođen kao Varije Avit Basijan (carevao je pod imenom Marko Aurelije Antonin), dok je boravio u Siriji kao dječak, bio vrhovnim svećenikom boga sunca Heliogabala (Elagabala), a po dolasku u Rim ovo je sirijsko učinio rimskim božanstvom. Poradi tobožnjeg razvrata ubila ga je pretorijanska straža.

Najprije su je, naime, prozvali Tritonija zato što su je prvi put uočili u blizini Tritonova jezera. Drugi, pak, više vole misliti da ime Palada potječe od grčke riječi koja se na latinski prevodi kao *vibro*³⁶⁰. A tako je nazvana jer je navikla i vješta u mahanju kopljem. Poznat bijaše također i njezin nadimak *Minerva*, kao da prijeti svojom snagom, kako je Balbo protumačio Cicerona u drugoj knjizi O prirodi bogova. Ili, pak, kako neki drugi pretpostavljaju, jer smanjuje snagu [*minuens nervos*] – jer se, naime, čini da oni koji se s najboljim umijećem posvećuju pravomu poslu slabe snage svojega tijela. Ona je, naime, također poznata kao božica mudrosti te izumiteljica svih vještina. O tome svjedoči Servije u svome komentaru druge Vergilijeve ekloge: „Rođena je iz glave Jupitera.“ A Ovidije u trećoj knjizi svojih *Fasta* tvrdi da su joj proizvođači vune, valjaoničari, tkalci i drugi obrtnici prinosili žrtve ovim molitvama: „Nju štuj ti koji s prljavih haljina mrlje otklanjaš, i ti je svaki štuj koji bakrene alate za runo pripremaš.“ Isti kaže u knjizi bez naslova³⁶¹: „Prema sebi upravi ruke zanatlija, Minervo.“ Vergilije, pak, u svojoj drugoj eklogi pjeva: „Neka Palada sama nastanjuje utvrde koje je podigla.“ Nevjerojatno je, kako svjedoči Herodot u prvoj knjizi svojih *Povijesti*, za njezin hram u Miletu da ga je spalio Alijat. Među ondašnjim Milećanima Palada se nazivala Asizijom. Paladij je dobio ime po Paladi jer je u Troji postojao drevni drveni kip Palade koji je pomicao očima i kopljem, kao što kaže Servije u svojem komentaru na drugu knjigu *Eneide*. Postojala je, naime, ondje citadela posvećena Paladi, a kada je na njoj sagrađena utvrda, s neba je pao kip i ostao baš na tome mjestu u hramu, jer zgrada tad još ne bijaše natkrivena. Ubrzo potom Apolon je izdao proročanstvo da će grad biti uništen ako se taj kip ikada pronese kroz zidine. A Ovidije je ovo vrlo rječito prepričao u šestoj knjizi svojih *Fasta* – u onome trenu trojanskog rata kada su Uliks i Diomed kroz tunele prodrijeli u utvrdnu nakon što su priklali njezine čuvarice, ukrali su kip. Potom, kako nam svjedoči Servije, kada je Diomed bio upozoren u proročištu, htio ga je vratiti Trojancima te ga je pokušao ponuditi Eneji, kada je potonji putovao u Italiju, a kad ga je zatekao kako prinosi žrtvu pokrivena glavom, da ne bi pokvario red ceremonije, izvjesni Naut prihvati ovaj Paladij. Smatralo se da upravo stoga rod Julijevaca nije bio posvećen Minervi, nego onaj Nautijski. Zato Vergilije i govori u svojoj petoj knjizi: „Jedini čovjek kojega je podučavala Tritonija Palada.“ Gramatičar Servije kaže da su neki pisci zapisali kako su Paladij otkrili Trojanci u vrijeme rata protiv Mitridata i da ga je u Rim donio Gaj Fimbrija jer ga je prema običaju čuvala samo jedna svećenica. Zato Lukan piše: „Jedina [vestalka] kojoj je bilo dopušteno vidjeti trojansku Minervu.“ Paladij se nalazio u rimskom svetištu *Veste*, objašnjava Plinije u sedmoj knjizi svojega *Prirodoslovlja*, koji je, nakon što je iznio velike pohvale Lucija Metela koje su ukazale na njegovu sreću, a koju nijedan drugi čovjek nije dostigao od osnutka Rima, nastavio dalje: „Sve se spomenute stvari jednim događajem

³⁶⁰ Misli se na grčki glagol *πάλλω* (*pallo*), ovdje u značenju: mahati, vitlati, tresti.

³⁶¹ Nije jasno zašto Biondo ovdje ne navodi naslov knjige jer je citat očito uzet iz Ovidijeva znamenita djela *Amores*.

moгу potpuno pobiti: Metel je, naime, starost proveo slijep jer bijaše izgubio vid u požaru, onda kad je spasio Paladij iz Vestina svetišta. Pamćenja vrijedan, no tužan događaj. Iako ga se zbog toga ga ne bi smjelo nazivati nesretnikom, svejedno ga se ne može prozvati ni sretnim.“ Te nadalje: „Rimski mu je narod dodijelio privilegiju, koju nije [dodijelio] nikom drugom od osnutka, da bude dovezen kolima kada bi god dolazio u senat. Izvrstan i velikodušan poklon, no u zamjenu za njegove oči.“ Juvenal ovo isto primjećuje o Metelu u svojoj satiri: „Daj [mi] u Rimu svjedoka tako svetog, kakav je bio onaj koji je preuzeo idsko božanstvo; neka istupi naprijed ili Numa ili onaj koji je uznemirenu Minervu iz gorućeg spasio hrama.“ Naime, Scipion je Nazika bio domaćin idskoga božanstva, čovjek za kojega Plinije u sedmoj knjizi svojega Prirodoslovlja te njegov nećak u knjizi O slavnim muževima pišu da je, dok bijaše mlad, po odluci senata i naroda bio primio pohvale kao najizvrsniji od sviju Rimljana jer je kip Idske majke [Kibe], dovezen iz Pesinunta, donio ne samo u grad, već i od mora na Palatin. Ovidije u drugoj knjizi Metamorfoza objašnjava da je Numa, koji bijaše drugi rimski kralj iz sabinskoga grada *Cures*, kako piše Livije u prvoj knjizi Od osnutka grada, i Pompiljev sin, u svoje vrijeme bio najpoznatiji po svojoj pravednosti i pobožnosti: „Slava, navjestiteljica istine, Numu je predodredila za vlast.“ Treći kojega Juvenal spominje jest Metel koji je spasio Paladij od vatre, o čemu ovaj pjesnik pjeva u svojoj satiri *Credo Pudicitiam*: „Kažite vi, unuci Lepida i slijepoga Metela“. Dakako, oslijepljenog jer je iz gorućeg svetišta spasio Paladij. Paladij je nakon ovoga smješten na najslavnijem mjestu Palatina, čije su vidljive ruševine, kao što rekoh, danas u posjedu obitelji Capranica. Ali, sada bismo se mogli vratiti na glavnu temu – i premda je promjena, koju je Rim načinio na brdima Palatinu, Aventinu i Kapitoliju, velika i čudesna, ipak je učinio brojnije i veće promjene vezane kako uz ljudske vrline i običaje, tako i uz javno te privatno upravljanje, no njih ćemo izostaviti jer nisu važne ni za ovaj trenutak ni za naš pothvat. Za neizgrađenost, pak, sličnih brežuljaka u pojedinim dijelovima Rima postoji prekomjerna briga radnika koju sada imamo. Juvenal nudi suprotnost ovoj pojavi u sljedećim stihovima o Rimu svojega vremena: „Žuri jedan da daruje mramor, pokrije troškove, jedan [da daruje] gole sjajne kipove, drugi pak neko znamenito djelo Eufanora ili Polikleta, ove drevne ukrase istočnih nam predaka.“ Pa nadalje: „A ovo je izvor bolesti: prolazak kola preko uskih uličnih zavoja i bučanje stoke kad se zaustavi iščupat će san, jednako iz Druza, kao i iz tuljana.“ Dalje pjeva: „Netom zakrpane tunike opet su poderane. Dugi se jelov trupac njiše kola dokle dolaze, a ostali vozovi nose bor, nagnuli se s visine pa prijete ljudima. Jer ako se osovina, što nosi ligurski kamen, nagne pa se prevrnuvši sve raspe preko natiskane svjetine, što će ostati od tjelesa? Tko će pronaći udove, a tko kosti? Svako tijelo iz naroda pogiba zgaženo.“

I,77 // O brežuljku Celiju. Livije je o celijskom brežuljku u svojoj prvoj knjizi zapisao sljedeće: „Celijsko je brdo pridodano gradu, a Tulije je zasjeo na prijestolje svojega kraljevstva te je živio ondje, gdje bijaše gušće napučeno.“ Zatim kaže: „U doba naših očeva sagradi kuriju koja se naziva Hostilija.“ Potom još: „Ljudi Albe Longe naseliše ovo brdo.“ Svetonije je bio napisao da je cezar Vespazijan dao sagraditi hram božanskoga Klaudija na celijskome brdu, a Julije je Kapitolijski u Povijesti i djelima tiranina Tetrika napisao: „Kuća Tetrikova bijaše na brdu Celiju, nasuprot Lizija Metelina.“ Dužnosti Marka Cicerona sadrže sljedeće fakte u svojoj trećoj knjizi gdje on ispituje treba li ukazivati na nepravilnosti pri prodaji dobara: „Kada su auguri trebali izvesti čin proricanja u citadeli, pa su Titu Klaudiju Centimanu, koji je posjedovao neke zgrade na brežuljku Celiju, naložili da ih sruši jer je njihova visina blokirala auspicije, Kalfurnije Lanarij ih je kupio.“ Na ovom su se brdu nalazila i svetišta, oltari te hramovi Fauna, Venere, Kupidona i drugih bogova. Opis grada, koji pripisujemo Sekstu Rufu, na ovo brdo smješta i mnoge javne zgrade: veliku tržnicu, javne kuće, pećinu Kiklopa, pet kohorti noćne straže, kampove za putnike, Spoliarij i Oružarnicu. Što smo saznali o njima, izložiti ćemo u sljedećim odjeljcima.

(...) **I,84 / O lateranskoj crkvi.** Došli smo do lateranske crkve apostolskog poglavara, u cijelome svijetu najpoznatije po svojoj svetosti i strukturi svojih najsvetijih oltara. Zdanje, koje je Konstantin bio dao svetomu Silvestru papi, naziva se Konstantinova bazilika. Također je zovu i Lateranskom bazilikom jer kruži priča da su se na ovome području nalazile palače vrlo plemenita roda Laterana. Julije Kapitolijski kaže za Marka Antonija Aurelija: „Školovao se na istome mjestu na kojem je i rođen, u kući svoje bake pored lateranskog svetišta.“ A sveti, pak, Jeronim za Marcelu pripovijeda: „Tko li je mogao vjerovati da će se plemenita i moćna žena, koja je javno pogubljena mačem Neronovim, pokajati u Lateranovim kućama?“ Vjerujemo da je potonji ista osoba o kojoj je Tacit napisao ove riječi: „Odgodena je smrtna kazna za Svelija Cezonija i Plaucija Laterana.“ Pa malo poslije: „Neron se tako brzo odlučio za pogubljenje Plaucija Laterana, imenovanoga konzula, da ovaj nije smio ni zagrliti svoje sinove, čak ni zakratko odgoditi pogubljenje.“ Budući da je ovo glavno sjedište rimskih papa, nekada je u njemu živjela većina njih. U posljednje su doba ove palače dostojne principata, kraj kojih je sagrađena bazilika, većim dijelom oronule jer u njima jedno kraće vrijeme nitko nije stanovao.

I,85-86 / O Eugenovoj obnovi lateranske palače i o gradnji vrlo raskošnoga samostana. No, Vi ste, oče Eugene, započeli s besprijekornim restauracijama, najprije ulaza dvorišta, a zatim i ostalih dijelova oko njega, dakako uz velik trošak. Dodali ste samostan uz opsežan i za naše doba čak i prekomjeran posao, čiji su temelji, kada su bili iskopani duboko u vinogradima, otkrili koliko je nekad bilo veličanstvenosti jer su se, naime, na osam i deset stopa dubine, pod vinovom lozom i iskopanom zemljom u vrtu pojavila vrata, prostorije, pločnik i stupovi raznolikih boja,

koji su tamo ležali, mramorne pločice mozaika, kipovi vrhunske izvedbe te ino što je nakon iskopavanja ne samo nadmašilo zdanja našeg doba, već i mnogih prijašnjih generacija u svim gradovima Italije.

(...) **I,90 / O tome što se nalazilo na Eskvilinu te što je sve ostalo do danas.** Sada ćemo istražiti građevine Eskvilina. Ističemo da su po Varonu Eskvilini ustvari dva brežuljka. Štoviše, postoji poznatiji dio koji se počevši od Trajanova foruma i kula, koje danas nazivamo *Comitus i Militiae*, proteže preko brda, kojemu je sada ime *Caballo*, sve do Dioklecijanovih kupališta te završava vratima što su se nekoć zvala Eskvilinskim, a sada se, pak, nazivaju Vratima sv. Lovre ili *Taurina*. Od Dioklecijanovih se termi nastavlja drugi dio Eskvilina preko brežuljka na kojem se danas nalazi preslavna bazilika *Santa Maria Maggiore* pa se pruža preko granica imanja crkava sv. Antuna, sv. Praksede, sv. Vida na tržnici, kao i sv. Euzebija, prema spomen–obilježjima Gaja Marija, gdje doseže sve do Lavinijske ceste koja dijeli celijsko brdo od Eskvilina, počevši od amfiteatra ili, kako se sada naziva, Koloseja te nastavljajući prema crkvama četrdesetorice mučenika te svetih Klementa, Petra i Marcelina prije negoli dođe do vratiju koja su se nekoć zvala Nevijaska, a danas se, pak, nazivaju Većim vratima. Ipak, brdo koje slijedeći ovu cestu vodi odavdje prema Četrdesetorici mučenika i Klementu, a odandje prema Lancima svetoga Petra i prema Martinu u brdima pa do spomen–obilježja Gaja Marija, ubraja se u sastav Eskvilina, ali nosi svoje vlastito ime: Carine. Već je uvriježeno da u sljedećim odjeljcima objasnim koje se zgrade, bilo stare ili nove, nalaze na Eskvilinu. No, budući da se ne ustručavam kazati da sigurno ima onih koji bi tražili i neke druge spomene imena Eskvilina povrh našeg autoriteta po tom pitanju, predstavio sam dva brežuljka koja su sigurno ostala u gradskoj cjelini, a opis potonjih dokaz je da je definitivno riječ o Eskvilinu (Eskvilinima). Kod Varona i Livija vidimo da su Kapitolij, Aventin, Palatin, Celij, kao i Janikul dijelom bili uključeni u prvi grad, uglavnom od strane kraljeva. Livije u svojoj prvoj knjizi piše da je kralj Servije, kada je poželio proširiti grad, dodao dva brda, Kvirinal i Viminal, a zatim i Eskvilin te je ondje, kako ga bješe uputno napučiti, opasao grad nasipom, jarcima i zidom.

I,91-92 / O briježima Kvirinalu i Viminalu te o Suburi. Budući da sam već ranije dovoljno razložio o Kvirinalu, dakle, da je to onaj brežuljak koji se proteže od Flumentanskih vrata, sada zvanih Narodna (*Populi*), do Brdskih vratiju, danas poznatih pod imenom *Salaria*, nužno je kazati da je Viminal, koji je pridodan gradu u isto vrijeme, bio povezan s njime. Tako je brežuljak, koji se iza Svete Suzane proteže duž Salustijevih vrtova, ustvari Viminal, a ovim se imenom nazivaju i vrata kojima potonje brdo prestaje, a koja se ponekad zovu i *Domina*, ponekad Sveta Agneza, a katkada *Numenta*. Neophodno je kazati i sljedeće: pošto Servije, jednom kada su dodani Kvirinal i Viminal, također izgradi i Eskvilin, on odluči podijeliti brdo koje je ležalo među

njima prema Celiju, tako da nisu mogla postojati više od dva eskvilinska brežuljka. Ležeći između podijeljenih Eskvilina malo se brdo, na kojem se može vidjeti samostan sv. Lovre u Panisperni, naziva Subura.

I,93 / O brežuljcima koji se ne mogu razdvojiti. Nije ostalo nezapaženo ni da su ranije opisani brežuljci na mjestima toliko isprepleteni da nije moguće među njima uočiti podjelu ili je, pak, razumjeti, pa čak ni nekome tko ih vrlo pažljivo promatra. Zbog toga želim da oni iskusniji zajedno sa mnom razmotre razloge neprekidnosti postojanja ovih brežuljaka koji čine grad Rim čudesnim, kao i nevjerojatnim mjestom, neovisno o sumnji onih koji takve razloge zanemaruju. Premda sam već ranije utvrdio da se brežuljak Kvirinal nekoć protezao sve do Flumentanskih, odnosno Flaminijskih vratiju, danas poznatih kao Narodna, ipak uz to imam jednu malu opasku: priznajem da je brdo, koje su već Kvirićani nekoć bili nazivali Kvirinalom, pridodao Tarkvinije Prisko, o kojem Plinije počinje pripovijedati u svojoj trećoj knjizi.

I,94-95 / O Tarkvinijevu bedemu i visećem gradu. „Rim je na istoku zatvoren bedemom Tarkvinija Ohologa, čudesnim zdanjem među najstarijim rimskim građevinama. Razlog je tomu sljedeći: kralj ga je dao izravnati zidovima na mjestima gdje je prilaz gradu bio vrlo širok i ravan.“ Postoji i ono brdo koje strši nad samostanom danas zvanim *Santa Maria in Populo*, a pruža se sve do temelja palače Pincijana. Kako je bedem čudesnim te izvanrednim umijećem bio dodan litici Kvirinala, čiji vrh bijaše najviši među svim brdima u gradu, tako su doline i jezera, kojima su drugi izdubili brežuljke, izravnani materijalom od porušenih lukova. Štoviše, vrlo veliki lukovi izgrađeni su nad istim ovim vodotocima te iskopanim mjestima, dapače još opterećeni čak i masivnijima, sagrađenima nešto kasnije, a na tim je *crijevima* brežuljaka podignut viseći grad (*urbs pensilis*), sav izbušen te izdubljen u stijeni. Ovo je odlomak iz druge knjige Livijeva djela *Od osnutka grada*: „Tarkvinije je bio podizao trgove ukруг i gradio kanalizaciju koja je, poznata kao Velika kloaka (*Cloaca Maxima*), bila spremnik za sve ono što je iz grada poniralo u zemlju – nova veličanstvenost jedva da je uopće mogla izjednačiti ova djela.“ A u Plinijevoj trideset šestoj knjizi stoji: „Osim kanalizacije ovo je najveće djelo o kojem možemo govoriti, s izdubljenim brdima i, kao što sam već bio spomenuo, visećim gradom te podzemnom stazom. Marko je Agripa za trajanja svoje edilske službe, nakon svojega konzulata, dao izvesti da velika bujica, u koju se ulijevalo sedam kanala, kupi sve pred sobom, a zatim sve i odnosi skupljena u strmoglavom padu.“

I,96 / O tome što se nalazilo na Eskvilinu te što se još danas nalazi. No, sada ćemo opisati stare i novije građevine Eskvilina, Kvirinala i Viminala, kao i manje humke Carine i Suburu, vjerujući da ćemo pred vaše oči izložiti znanje o lokalitetima koji su nekoć bili znameniti, znanje koje je mnogima nepoznato, kao što je to jednom bilo i nama. Zasada ćemo izostaviti onaj dio

Eskvilina koji započinje prema kulama *Comitus* i *Militae* te ćemo taj opis sačuvati za Trajanov forum, čiji su one bile nerazdruživ dio.

(...) **I,104 / O Dioklecijanovim termama.** A koliko je tek mnoštvo ljudi, bilo da su rođeni u visokome staležu, bilo pak u plebejskom ili seljačkom, car Dioklecijan istjerao u polja ili predgrađa kako bi mogao sagraditi svoja kupališta na Eskvilinu, koja ni pobjednički i nasilni barbari ni zub vremena ni nemoralne ruke onih, koji odnose kamenje i mramor te ih koriste za druge manje značajne građevinske projekte, nisu uspjeli uništiti čak više od tisuću stotinu trideset godina nakon propasti Rimskoga carstva, što je rezultiralo time da sada ne postoji nikakva čudesnija građevina pa se tako ni četiri velike palače prinčeva, koji stoluju u različitim predjelima Italije, po veličini te bogatstvu izvedbe ne mogu ni na koji način usporediti s ovim zdanjem. Ni dalje nećemo znati dovoljno, iako je Trebelije Polion pravilno mislio kada je u Povijesti tridesetorice tirana o Pizonu zapisao sljedeće: „Postojala je njegova zaprega s kipovima izrađenima od mramora, gdje su kasnije izgrađene terme Dioklecijana, cara veličanstvena i vječna imena.“ U ovim se Dioklecijanovim kupalištima sada nalazi gotovo razrušena crkva sv. Cirijaka, koja je, pak, danas kardinalska naslovna crkva, a posvećena je ovome svecu u čast mučenika koji su prisilno radili na gradilištu kupališta. Naime, kad je Maksimijan, kojega je Dioklecijan imenovao cezarijom, vidio kako ovi kršćani slave svetkovinu, Dioklecijan ih je podvrgnuo ispitivanju, a kad su odbili idole, dao ih je pogubiti³⁶². No, bilo bi previše u ovoj knjizi sabrati sve, što se nužno mora reći o termama, pa ćemo ostale podatke sačuvati za sljedeći svezak.

9.2. Knjiga druga

II,1 / O termama općenito. Otkrio sam da je u gradu postojalo dvanaest kupališta: dakle, ona Agripe, Nerona, Vespazijana, Domicijana, Antonina Pija, Aleksandra, Gordijanove te Severove terme, zatim kupališta Dioklecijana, Marka Aurelija, Konstantina, kao i Novacijske terme. Istaknut ću i njihove lokacije, koliko god budem mogao, nakon što se objasne određene stvari u vezi s teorijom koja stoji iza ove prakse. Prije svega napomenimo da je ova riječ *terme* preuzeta iz grčkoga jezika, a značenje joj je *vruće*. Iz ovog razloga vidimo da se mjesta koja su predviđena za kupanje u vrućoj vodi ili za znojenje, a te se prostorije zagrijavaju vatrom iz donjega svoda, na latinskome jeziku pravilno nazivaju *thermae*. Svima koji studiozno proučavaju povijest Rimljana dobro je poznato da je kupanje na ovaj način bilo uobičajena, gotovo svakodnevna navika, bilo tijekom svete strogosti običaja koja je bila uvriježena u doba Republike, bilo pod

³⁶² Sveti im je Cirijak, nadahnut kršćanskim milosrđem, hrabro pokušao pomoći pa je zato i sam podnio mučeništvo.

arogancijom carstva. Unatoč tomu što je podosta ljudi, odnosno relativno bogatih građana posjedovalo privatna, svejedno su podizana mnogobrojna javna kupališta u kojima se puk prao prema svojim potrebama. Postoji pismo Marka Cicerona u kojem govori svojoj supruzi Terenciji da u kupalištu nužno mora biti bazen. Također ima još jedno njegovo pismo, ovoga puta upućeno njegovu bratu Kvintu, prokonzulu Azije, u kojem ga izvještava o termama u Arpinu, izgradnju kojih je sam nadzirao. Sergije Orata, još dok je Republika bila postojana, prvi je od svih, kako je Valerije Maksim napisao u svojoj šestoj knjizi, počeo izrađivati „viseće“ kupelji³⁶³. Nakon toga, budući da je država uvedena u razdoblje carske raskoši, ništa nije postalo popularnije od kupanja u termama, gdje su se ljudi svih staleža miješali. Upravo o tome govori Helije Spartijan kada ističe sljedeće o Hadrijanu: „Kupao se javno i dosta često te sa svima, bez razlike. Jedna je njegova nepodopština, koju je jednom prigodom izveo u termama, postala poznata: kada je jednoć vidio veterana, kojega je poznao iz vojske, kako o zid riba leđa i ostatak tijela, pitao ga je zašto se predao pozornosti mramora, namjesto strugača, a kada je čuo da je to zato što ovaj veteran nije imao robove, poklonio mu ih je te podmirio njihove troškove. No, kada se drugoga dana skupina staraca također strugala o zid nadajući se da će od cara primiti istu velikodušnost, naložio je da ih se dovede pred njega te im zatim naredi da se naizmjenice ribaju.“ Julije Kapitolijski napisao je da je Marko Aurelije Antonin, filozof svjestan svoje skromnosti, u suštini ispravio tri poroka zbog kojih je dotad već narušen moral rimskih matrona opet stavljen pod kontrolu: naime, zabranio im je jahati po gradovima, ali i voziti se zapregama, a ukinuo je i mješovite kupelji. Ovaj je pisac također zapisao da se car Komod prao po sedam puta dnevno te je u termama i jeo, a njegov se nasljednik Pertinaks, iako je bio skromniji od mnogih, ipak s Komodovim slugama na svoj rođendan kupao u javnim kupalištima. Napisao je i da Gordijan mlađi toliko žuđaše za kupanjem da se ljeti prao sedam puta na dan, a zimi dva ili pak tri puta. Kasnije dodaje: „Kada je ulazio u vrtove koji su nosili njegovo ime, slijedili su ga svi njegovi službenici. Išli su i prefekti te magistrati, svi su bili pozivani na gozbu, plivali su i prali se zajedno s cesarom. Čak bi po njegovu nalogu u kupalište znali puštati i lijepe žene te djevojke, a zajedno s njima i ružne starice, a kad bi ovo naložio, reče da je to zato da bi ih ismijavao.“ Raskoš careva dovedena je do te razine da skromnost i trezvenost nisu ni u čemu više bile sačuvane. Prešli su sva ograničenja kada su u pitanju terme, kao što su to mnogi građani radili s vrtovima³⁶⁴. Dakle, pod nazivom *terme* podrazumijevamo ove ekstravagantne građevine koje su gradili mnogi carevi. Amijan ih Marcelin u svojoj šesnaestoj knjizi naziva: „kupaone izgrađene u provincijskome stilu.“

³⁶³ *Balnea pensilia* su kupelji koje su imale „podzemni“ sustav grijanja, odnosno, današnjim rječima, podno grijanje.

³⁶⁴ Rimski su patriciji po Biondovu mišljenju prekoračili sve norme u izgradnji svojih raskošnih vrtova, no rimski su carevi prešli čak i tu razinu dekadencije kad je riječ o izgradnji kupališta te o njihovim (pre)raskošnim dekoracijama.

II,2 / O kupelji u termama. U tim su se termama nalazile kupelji za kupanje, i one dostupne zasebno na jednome katu, no bilo je i onih visećih čije je funkcioniranje lako za razumjeti ako se pregledaju kanali prekriveni čađom kroz koje je voda ulazila u Dioklecijanove terme. U svijesti careva kupalište bi bilo nedostojno carskoga troška da se izostavilo ovaj izum što ga je bio osmislio Sergije Orata, a koji, pak, bijaše običan građanin. U ovim su se kupalištima nalazile čak i široke odaje, okružene bogato dekoriranim kolonadama, koje su u svojem dvorištu imale zgrade izgrađene najizvrsnijim arkadama u kojima su se, pak, nizali redovi masivnih mramornih stupova svih boja. Utvrdili smo da se neki od ovih stupova mogu vidjeti kako ondje leže, neki su sačuvani, a neki, pak, polomljeni. Znamo također da su neki bili premješteni u bazilike.

(...) **II,4 / O tome kako su neki carevi dobro iskoristili terme.** Unatoč tomu, vidim da neki carevi dobro iskoristiše kupališta jer su rimskom puku, u vrijeme dok se ovaj ulazeći u ove zgrade prao te se igrao i dok je promatrao druge kako se igraju, otapali studen zime i blažili ljetnu vrućinu te tako činili čitav grad mnogo mirnijim. U jednom ću kasnijem odjeljku pokazati da su upravo zbog ovoga razloga carevi gradili i kazališta, cirkuse te amfiteatre.

II,5 / O veličini termi. Helijski Spartijan kazao je mnogo bitnih detalja o kupalištima u svojoj Životu vrlo slavnog cara Aleksandra Severa. Kod njega je lakše nego u drugim knjigama razumjeti koliko je imponantna bila veličina kupališta i za koje su ih sve svrhe koristili carevi. Na ovome bih mjestu htio navesti sljedeće Spartijanove riječi, porazbacane po cijeloj njegovoj knjizi: „Aleksandar je u Rimu zabranio mješovite kupelji jer je to i prije bilo zabranjeno, sve dok Heliogabal nije bio dopustio potonje. Istanjivačima zlata, puhačima stakla, krznarima, bravarima, zlatarima i srebrnarima te svim ostalim zanatlijama uveo je vrlo promućuran porez. Sredstvima je od ovoga poreza naručio terme koje je po njihovoj izgradnji dao na uporabu javnosti.

II,6 / O tome kada su terme predane na korištenje puku. Državnu je šumu pripojio imanju termi te je naložio da se u kupališne svjetiljke pridoda ulja jer se prije toga vremena terme nisu otvarale prije zore, a zatvarale su se i prije negoli bi sunce zašlo.“ Kasnije piše Spartijan: „Obnovio je djela starih careva, a i sam je sagradio nova zdanja pored njih, kupališta koja nose njegovo ime, a priključena su onima koja su se nazivala Neronovim. Na svojem je privatnom zemljištu, koje je bio kupio, porušivši zgrade dao zasaditi šumu za svoje terme. Dovršio je i terme Antonina Karakale te ih ukrasio dodatnim bazenima. Izumio je *opus Alexandrinum*³⁶⁵, što pretpostavlja upotrebu dviju vrsta mramora, porfira i spartanskog, te je poslije njime čak i ukrasio svoju palaču.“ U drugom, pak, odlomku kaže: „Često je koristio terme skupa s pukom, i svoje, a i svojih prethodnika, i to obično ljeti pa se znao vraćati u palaču još uvijek noseći kupaći kostim na sebi.“

³⁶⁵ Tip dekorativnoga mozaičkog popločavanja podova ili, pak, oblaganja zidova složenim geometrijskim motivima.

(...) **II,12-14 / O Domicijanovim termama i ostalim njegovim djelima te o carevu jezeru za pomorske bitke i trijumfalnome luku.** Posjedujem sigurne i potpune podatke o Domicijanu, bilo da je riječ o njegovu kupalištu ili nekim drugim njegovim djelima. Naime, Petar knjižničar kazao je da je papa Silvestar dao sagraditi crkvu, koja je potom prozvana po njemu, i to u Domicijanovim termama. Svetonije piše da je ovaj car na lokaciji koja je bila iskopana te ispunjena vodom, a bila je okružena zgradama i u blizini Tiberskog jezera, priređivao pomorske bitke u kojima su suparnici bili u bliskom kontaktu. Kasnije kaže: „Hram roda Flavijevaca te metodij, kao i naumahiju³⁶⁶ sagradi isti čovjek.“ Proučili smo četiri velike cigle izvađene iz ruševina koje okružuju crkvu sv. Silvestra i ženski konvent, danas poznati samostan. Dio njih imao je po sebi slova od pečata utisnuta u cement prije negoli se ovaj osušio. Neki su govorili da su s veće Domicijanove ceste, drugi pak da su s manje Domicijane. Na temelju ovoga pretpostavljam da se ovdje nalazio neki od projekata cara Domicijana, ili terme ili možda naumahija, te se, dakle, još i sada može vidjeti njegove ostatke svud uokolo Svetoga Silvestra. A kako je jezero, na kojem je priređivao pomorske bitke [naumahije], bilo iskopano uokolo i gotovo do samoga Tibera, postoje određeni tragovi prekriveni vinovom lozom između Flaminijske ceste i brežuljka Pincijana, koji su do danas preživjeli, te sve gore do samostana sv. Silvestra. Ne sumnjamo da je onaj mramorni slavoluk prozvan *Triphali*, koji se i danas može vidjeti gotovo neoštećen, a nalazi se između crkava sv. Silvestra i sv. Lovre dotičući Flaminijsku cestu, postavljen ondje u čast Domicijana. Na njemu je moguće vidjeti ovoga cara, inače visoka čovjeka, kako opisuje Svetonije, no ovdje kako sjedi i spava snujući da je Minerva, koju je praznovjerno štovao, otišla iz svoga hrama te mu poručila da ga više ne može štiti jer ju je Jupiter bio razoružao.

II,15 / O palači sv. Lovre u Lucini. Dakle, proizlazi da su veliki lukovi i masivni temelji iznad kojih je sagrađena plemićka palača, u kojoj sada obitava kardinal Jean Picard Morin iz Galije, bili dijelom struktura koje je Domicijan sagradio. Kardinal Jean od Rouena uz velik je trošak bio obnovio ovu palaču prije dvadeset godina. Nad spomenutim ju je ruševinama Domicijanovih zgrada dao sagraditi engleski kardinal tristote godine poslije milenija. Kardinal Morin, kojeg sam maloprije spomenuo, dogradio ju je i uresio uz takve izdatke da u gradu Rimu sada nema ničeg ljepšeg, osim papinske palače, odnosno kuće svetoga Petra.

(...) **II,17 / O Gordijanovim termama.** Julije Kapitolijski samo je nekoliko rečenica napisao o Gordijanovu kupalištu, no svejedno je ono vrijedno svakoga divljenja. Kada je, naime, pisao da je palača Gordijana stajala uz Prenestinsku cestu, nadodao je i da je imala dvije stotine monolitnih stupova te da su se ondje nalazile i terme kakvih nigdje drugdje na svijetu nije bilo, osim, dakle, u gradu Rimu. Stoga, budući da je *Via Praenestina* bila ona cesta koja je vodila do

³⁶⁶ Jezero koje je iskopano za uprizorivanje pomorskih bitaka. Uokolo njega bili su izgrađeni razni popratni sadržaji.

Eskvilinskih vrata, današnjih Vrata sv. Lovre, potpuno je logično da su se ova predivna kuća i Gordijanove terme nalazile ovdje pokraj crkve sv. Euzebija, gdje se sada mogu razgledati mnoge goleme ruševine.

(...) **II,19 / O Konstantinovim termama.** Čitamo da su se po Apolodorovoj predaji Konstantinove terme nalazile na Eskvilinu, na mjestu gdje su sada izloženi mramorni konji Praksitela i Fidije. Četiri mramorna kipa pješaka također stoje u trijemu, odmah do onih konja, a na njihovim je postamentima upisano Konstantinovo ime. No, zanimljivo je da nitko od starih pisaca ne spominje Konstantinovo kupalište, s izuzetkom Amijana Marcelina koji u svojoj dvadeset sedmoj knjizi, kada navodi mnoge podatke o prefektu grada Lampadiju, piše i ovo: „Prefekta su napadali čestim ustancima, a najveći je od svih bio kada se okupio najniži sloj puka te bacajući baklje spalio njegovu kuću koja bijaše u blizini Konstantinova kupališta.“

II,20-21 / O Novacijskim termama i o crkvi sv. Pudencijane. Na terme je, za koje već prije rekosmo da su naposljetku prozване Novacijskima, podsjetio Petar Lateranski, knjižničar crkve, u svome Životu pape Pija, koji bijaše deseti rimski biskup po svetome Petru. No, možda je autor ovoga djela i sveti Jeronim ili, pak, papa Damas. Zapisano je da je ovaj papa Pio na molbu svete Praksede posvetio crkvu u spomenutim termama na patricijskome posjedu, a u čast njezine sestre svete, Pudencijane. Međutim, u Povijesti mučenika svetog Lovre čitam da je samostan sv. Lovre u Panisperni izgrađen unutar nekadašnjega kupališta Olimpijade.

II,22 / O termama Olimpijade. Vidimo da te iste ruševine, koje su zasigurno velike te sjajne, okružuju već spomenuti samostan sv. Lovre, kao i Svetu Pudencijanu te palaču. Vrlo je vjerojatno ovdje postojalo samo jedno kupalište, a ne dva, iako u tako čudesnoj mješavini ruševina, kakvu grad Rim danas ima, ionako nije moguće ustanoviti gdje se nalazila jedna, a gdje dvije ili, pak, više zgrada. Dakle, od gomile svih drugih ruševina preostaju one na brežuljku Suburi, od prije spomenute crkve sv. Lovre pa sve do ceste koja se nekada nazivala patricijskim imanjem, a što vodi do Svete Marije Velike te odatle silazi na ravni dio Subure. Ako je palača cara Decija izgledala onako, kako je bijaše Apolodor opisao, Olimpijadske su i Novacijske terme bile malene. No, sad je već o termama izneseno i suviše podataka. Požurimo se zato nazad na brijeg Eskvilin, odakle i krenusmo.

(...) **II,27-29 / O tome što se sve nalazilo na brežuljku Viminalu, a što na Kvirinalu te o Salustijevim vrtovima.** Nakon što smo Eskvilin ostavili za sobom, trebao bih izložiti koje su se sve građevine nalazile na brežuljku Viminalu, no ne znam ništa posve sigurno osim da su na tom brdu bile smještene tri najljepše kuće u cijelome svijetu, kako je bio napisao Plinije u svojoj sedamnaestoj knjizi. Prva je bila u posjedu govornika Marka Krasa. Sljedeća, navodno još čudesnija, pripadala je istom onom Kvintu Katulu koji je bio porazio Cimbri zajedno s Gajem

Marijem, a nakon toga pozlatio krov Kapitolija te ga ukrasio cimbrijskim plijenom. A treća i najljepša kuća bila je vlasništvo Gaja Akvilija, rimskoga viteza kojeg je proslavilo poznavanje građanskoga prava. Ovo je bio čovjek za kojega je Marko Ciceron u knjizi O dužnostima kazao da je bio domislio zakon o prijevari, a i danas je u toj vrsti još uvijek postojećega rimskog zakonodavstva najpoznatiji upravo navedeni Akvilijev zakon (*Lex Aquilia*). Lukovi podzemnih temelja ovih izvanrednih kuća mogu se vidjeti prekriveni vinovom lozom u blizini crkve sv. Suzane, no u tim vinogradima nije preživjelo mnogo ostataka gornjih katova, bilo ovih ili, pak, nekih drugih zgrada. Ne mogu na zadovoljavajući način utvrditi jesu li vrtovi Salustija, čije su ogromne ruševine ljudima poznate pod ovim imenom, na Viminalu ili Kvirinalu ili, pak, na oba brijega. Ruševine ovih vrtova goleme su i čudesne. Možemo vidjeti ostatke njihovih zidova i lukova što se protežu od vratiju, koja su se nekoć nazivala Viminalskima, a danas se zovu Sveta Agneza, pa sve do Brdskih, sada znanih kao *Salaria*, te skoro do Svete Suzane. Već ranije bijah kazao koje su se zgrade nekada nalazile na brijegu Kvirinalu, a koje su još i danas ondje, dok sam pokušavao odrediti lokaciju gradskih vrata zvanih *Collina*, Brdska. Osim toga, Livije je u svom Makedonskom ratu naveo da se svetište Fortune Primigenije nalazilo na ovom brdu, svetište što ga je gradski pretor Gnej Domicije posvetio kao zavjet za pobjedu u prvom punskom ratu.

II,30-34 / O Carinama, Suburi, Tabernoli, Svetoj cesti te o staroj Kuriji. Budući da sam na brežuljke grada Rima, kao i na njegove terme, ukazao koliko sam god mogao, pokušat ću sada nešto više izložiti o Carinama, Suburi i Tabernoli, kao i Svetoj cesti (*Via sacra*), jer ih je Marko Varon bio istaknuo kao najpoznatija mjesta u gradu. Naime, kad je u četvrtoj knjizi O latinskom jeziku izrekao mnoge činjenice o dijelovima grada, kao i o drevnim stvarima koje tada nisu imale ništa manje vrijednosti od onih koje sada jedva preživljavaju, a koje su bile nove te očuvane u doba samoga Varona, zapisao je i neke podatke iz kojih se može zaključiti da se između ravnica na Eskvilinu i celijskoga brda, gdje se danas nalazi samostan sv. Andrije, na mjestu na kojem padina, koja se proteže od Marijevih trofeja pa sve Lateranske palače, presijeca Labikan-sku cestu (*Via Lavicana*), bila smjestila gradska četvrt prozvana Tabernola, koja je sada dupkom puna vinove loze i šipražja, a najbliža je staroj Merulani. Varon bi žarko želio da s ovoga mjesta počnu Carine, čiji bi onda uzdužni dio završavao blizu mjesta gdje je polazište Svetoj cesti. U spomenutome je djelu kazao da je ovaj put nazvan svetim jer se jednom mjesečno augurima iz utvrde donosilo svete znakove za augurije, nađene na toj Svetoj cesti, te je dodao da je običan puk poznavao samo jedan njezin dio, onaj koji ide od foruma pa do prve padine. Posebice se ovo može pretpostaviti, dakle da je upravo ovdje bila smještena, iščitavajući spise Petra, lateranskoga knjižničara, koji je u Životu rimskoga pape Feliksa III. zapisao da je ovaj dao sagraditi crkvu svetih Kuzme i Damijana na Svetoj cesti u Romulovu hramu, odnosno u gradu Rimu. Ovo je,

dakle, prva padina koja vodi od Rimskoga foruma do obližnjega trijema Kuzme i Damijana, a odatle do Svete Marije Nove pa kroz Vespazijanov slavoluk do stare Kurije u kojoj su auguri, kako su ondje imali svoje sjedište, običavali prorokovati. Naime, u ovom se je dijelu Carina, gdje sada vidimo velika vrata koja stoje u blizini Sv. Petra u okovima, između pustoši ruševina preko puta amfiteatra, koji se danas naziva Kolosej, nalazila stara Kurija, koja se čak i u ono doba zvala tako u ispravama notara, ali i među stanovništvom. Stoga je razumno pretpostaviti da je upravo Sveta cesta bila ta koja je vodila one koji su krenuli iz Kurije slijedeći amfiteatar prema sjevernome području ispod prije spomenutih lukova Tita Vespazijana sve do Svetoga Hadrijana i do obližnje kapitolijske utvrde. U Carinama se, osim ruševina stare Kurije te danas slavne i prostrane crkve sv. Petra u okovima, nalaze i znamenite crkve sv. Martina u brdima te sv. Lucije.

II,35 / O crkvi sv. Petra. Među ovim trima crkavama, odakle vuče podrijetlo Sveti Petar u okovima, možemo iščitati iz sljedećih riječi koje je bio zapisao prezbiter Beda: „Eudoksija, koja bijaše supruga Arkadija Superiora (Gornjega), za svojega je boravka u Jeruzalemu pronašla lance iz kojih je Petar, apostolski prvak, pošto ga je Herod bio okovao u tamnici, čudesno oslobođen te ih je prevezla u Rim i zato što preziraše poganski obred obilježavanja kolovoških kalendi u spomen na Augustovu pobjedu nad Antonijem i Kleopatrom, podnijela je molbu rimskom papi i svjetovnoj vlasti da proglase prvi dan osmoga mjeseca, koji se u to vrijeme već četiri stotine godina nazivao august, spomendanom oslobođenja svetoga Petra, a taj je dan obradovao okrunjene glave jer su se tada održavale razne priredbe po kazalištima, trgovima i po raskrižjima, uz evisceraciju žrtvenih životinja i odrješenje grijeha svim grešnicima kojima se prvosvećenik smilovao po uzajamnoj vezi krvi i tijela Gospodinova te bi se tada za duhovnim stolom hranile duše pokajnika i onih, koji se posipahu pepelom, u ovoj crkvi izgrađenoj za tu svrhu.“

(...) **II,38-39 / O lokaciji Subure i crkvi sv. Agate.** Zapadno od svega onoga, što se nalazilo u Carinama, lako se može vidjeti Subura. Varon potvrđuje da se Subura ovako naziva jer se nalazi ispod zida Carina (*sub muro*). Iz ovoga je razloga jasno da je cesta, puna ljudi koji uz nju obitavaju, što se proteže od Svete Lucije do Svetoga Adrijana, a usred koje se nalazi toranj od puka prozvan Subura, bila glavni dio ove četvrti. Već ranije predstavljeni su njezini dodaci, koje sam spomenuo kada sam pisao o dva eskvilinska brda. Najsigurniji dokaz moje tvrdnje nalazi se u Životu pape svetoga Grgura, gdje Petar, lateranski knjižničar, kaže da je sam papa osnovao crkvu Gota koja se nalazi u Suburi te je nazvana po djevici Agati. Vidimo da se ova crkva nalazi na brežuljku koji ide od prvoga dijela Eskvilina, pored kuća Kornelija, te graniči s ravnim dijelom Subure. Sveti Grgur u svom se dijalogu prisjetio posvete upravo ove crkve rekavši da kad je na nakanu pomirbe slavio misu, koju je oskvrnuo kralj Ostrogota, demon u obličju svinje izađe iz oltara te, kako su se ljudi, koji su došli na službu, sabili uokolo te navirivali, pobjegne i nikada se

više ne pojavi. Za dijelove grada koji se, nakon što su granice ocrtane i određene, mogu lakše prikazati i objasniti, pokušat ću koristiti drukčiji način predstavljanja u ostatku ove knjige. Naime, budući da je sve tako staro te budući da postoji beskrajno mnogo dijelova ovoga velikoga grada, nebrojene građevine koje, zbog njihove brojnosti, nitko nije opisao, čak i dok su još bile sačuvane, što smo i pročitali, ne možemo se nadati da ćemo očuvati određeni logični poredak niti da ćemo barem malo razmotriti njihovu namjenu. Dakle, kako bih te građevine sveobuhvatno predstavio nekim određenim redoslijedom, premda pojedinačne i narijetko raštrkane, obuhvatit ću sve ono što je preostalo podijelivši prvo građu u četiri dijela. Zdanja, koja pripadaju religiji i ceremoniji, bit će u prvome dijelu, u drugome one stvari koje služiše upravljanju Republikom, u trećem zdanja koja se tiču spektakala te igara, a u četvrtome dijelu određene manje stvari, djelomično radi razjašnjavanja većih tema, a dijelom da zaokružim svoj poduhvat. Međutim, o ovim dijelovima ne želim govoriti ni na koji drugi način osim onoga potrebnog za opisivanje pojedinačnih pojava na lokaciji na kojoj su se dogodile.

II,40-41 / O onima koji su se starali za religiju općenito i o podrijetlu riječi „oltar“.

Kada se govori o religiji, spomenimo da je prvi oltar na Aventinu postavio Evander, a bio je posvećen Herkulu – ova se činjenica izvorno pojavljuje kod Livija. Marko Varon na sljedeći način tumači značenje izraza *ara* (oltar): „mjesto, gdje se stavljao posječeni kukuruz kako bi se mogao očistiti, naziva se *area*; zbog sličnosti s ovim, čista se mjesta u gradu nazivaju *area*; odatle su oltari bogova *are*, jer su, dakle, čisti, osim ako se možda ne zovu *arama* zbog žara (*ardor*) za koji su i sagrađeni.“

II,42-43 / O podrijetlu riječi „hram“ i o hramu Jupitera Statora. Tvrdim da je prvi hram posvetio Romul na mjestu gdje sada vidimo redovničku crkvu *Ara Coeli*. Marko Varon, kada iznosi mnoge stvari o značenju riječi *hram*, zaključuje da se hramovi upravo ovako nazivaju zbog kontemplacije (*templum*) koja se prakticira na tim mjestima. Opis drugoga hrama, koji je posvetio Romul, hrama Jupitera Statora u koji je donesen sav plijen iz rata protiv Sabinjana, ima mnogih mjesta vrijednih pažnje. Najprije, ne sumnjam da se nalazio u podnožju Palatina okrenut prema istoku, blizu dijela Kapitolija koji je sada nastanjen, ondje gdje vidimo visoke vrhove zidova koji još uvijek postojano stoje. Također sam kazao da se pored ovog mjesta nalaze ruševine drevnih vrata koja bijaše sagrađio Romul.

II,44 / O Palatinskim vratima. Livije je prvi spomenuo da su vrata Palatina najbliža ovom hramu te da se kroz njih najlakše može pristupiti Rimskom forumu. U istome dijelu svoga djela Livije objašnjava da je Kurcijevo jezero, gdje je vitez Kurcije stao na obalu nakon što je izronio iz duboke močvare, bilo blizu vratiju na suprotnoj strani Foruma, gdje je sada kula koju običan puk zove Palara. Svakako postoji uleknina koja leži između samoga jezera i hrama Fau-

stine, koji je danas crkva sv. Lovre u Mirandi, te spomenika cara Nerve, koji se danas naziva Noina arka. Sada se, pak, ovo područje zove *Palus* (Močvara).

II,45 / O Kurcijevu jezeru. No, Varon ipak posjeduje više informacija o Kurcijevu jezeru od Livija pa njegove riječi ponovljamo na ovome mjestu: „Utvrđeno je da se jezero na forumu zove Kurcijevim po Kurciju, ali postoje tri zasebna tumačenja. Jer Procilije ne objelodanjuje isto što i Pizon, a ni Kornelije. Procilije priča da se na tome mjestu rastvorila zemlja i da je situacija po nalogu Senata predana na tumačenje prorocima. Odgovor bogova bijaše sljedeći: ispuniti zahtjev sjenovita podzemlja i pod zemlju poslati najjačega građanina. Tako Kurcije, snažan čovjek, u punom oklopu uzjaše konja i odjaše iz hrama Sloge ravno u jamu. Nakon toga, tlo se zatvori i pokopa njegovo tijelo, no ostavi spomenik njegovoj obitelji. Pizon, pak, piše u svojim Analima: „Tijekom Sabinskoga rata između Romula i Tacija najjači se Sabinjanin Metije Kurcije, kada je Romul sa svojim ljudima izvršio napad s uzvisine, povukao u močvaru, koja se nalazila na forumu prije negoli su izgrađene kanalizacije, te je s toga mjesta poveo svoje ljude na Kapitolij – odatle ime ovom jezeru.“ Kornelije i Luktacije pišu da je na ovome mjestu pala munja pa je po naredbi Senata bilo ograđeno. Budući da je ovo naložio konzul po imenu Aulo Kurcije, čiji je dionik u konzulatu bio Marko Genucije, mjesto se naziva Kurcijevim jezerom.“

(...) **II,61-62 / O onima koji su se starali za republiku te o Rostri, Komiciju, Grekostazi i Senakulu.** Sada će biti nešto više govora o državnim poslovima starih Rimljana, no ne namjeravam dati procjenu njihove politike, nego samo opis mjesta u kojima su je, čak i djelomično, provodili naši preci. Čini se da je prvo takvo mjesto bio Azil. Ondje je, kako kaže Livije u svojoj prvoj knjizi: „Romul bio postavio stotinu senatora, bilo zato što je ovaj broj bio dovoljan ili zato što je samo sto ljudi moglo biti imenovano senatorima. Bili su nazvani Očevima ili Patricijima zbog časti koju im je odavalo njihovo potomstvo.“ Varon objašnjava da je prvo mjesto, koje je dodijeljeno ovoj stotini Očeva, bilo povezano s mnogim drugim mjestima, na što se, smatram, također mora ukazati. Varon najprije kaže da je kralj Tul Hostilije sagradio Kuriju Hostiliju, da bi potom dodao: „Pored Rostre, zdesna, izgrađena je zgrada Komicija, gdje su se slali izaslanici različitih naroda kako bi mogli govoriti pred senatom. Ovom Grekostaza duguje svoje ime, jer je, dakle, dio ove cjeline. Senakul je iznad Grekostaze, a ondje se nalaze hram Sloge i Opimijeva bazilika. Mjesto gdje su se senatori ili stariji članovi vlasti sastajali zove se Senakul.“ Četiri mjesta koja su oduvijek bila od najveće važnosti, kada je riječ o upravljanju Republikom, su, dakle, Rostra, Komicij, Grekostaza i Senakul. Slijedit ću ovaj Varonov raspored.

(...) **II,67-68 / O zgradi Komicija te razlozima sazivanja komicija.** Činjenicu da je Komicij trebao biti na Rimskom forumu, između kule koja se zove Palara i Kurcijeva jezera te podnožja Palatina, koji vidimo kako se nadvija nad Forumom, i spomenika Faustini, odnosno

crkve sv. Lovre u Mirandi, bilo bi dovoljno lako dokučiti iz prije spomenutih stvari. Što se tiče ove teme, prije nego kažem što je točno bio Komicij, potaknut ubodom boli želim da ljudi našega vremena i buduće generacije znaju ovo: sada često vidimo da se ondje trguje svinjama, a ne na nekome drugom mjestu, i to zbog javne odredbe. Kako tijekom mnogih generacija okuplja lište komicija nije bilo pod krovom, ovo je mjesto prvi put sagrađeno one godine po Hanibalovu dolasku u Italiju, kao što Livije piše u sedmoj knjizi Puskoga rata. A pisac Svetonije kaže da ga je obnovio Gaj Cezar. Riječ *comitium* objašnjava i mjesto i javne djelatnosti, kako to obrazlaže Aulo Gelijski u svojim Atičkim noćima. Dovoljno je rečeno o mjestu, sada ću malo više kazati o samome činu. Na dva su se mjesta u Rimu, na Forumu, kako sam prije spomenuo, i na Marsovu polju birali svi diktatori, konzuli, pretori ili drugi magistrati. Postojale su tri metode pomoću kojih se provodio izbor, o čemu se u šesnaestoj knjizi Aulo Gelijski kaže sljedeće: „Ovo je zapisano u spisu Julija Feliksa: 'Kada biračko pravo dolazi po plemenu, ondje se sazivaju su kurijatske skupštine, kada pak po dobi te imovinskom statusu, centurijatske, kada po regijama i mjestima, tributske.'“ Potom, u drugoj se knjizi Livijeva Od osnutka grada opisuju razmirice koje su senatori svake godine vodili s ljudima. Ovi senatori nisu bili u mogućnosti izbjeći da puk za tribuna izabere Volera, za što je trebalo podnijeti formalni zahtjev narodu kako bi se pučki magistrati birali javno. Po ovoj bi se metodi tribunskih izbora od sudionika svih dobi i statusa, koji su iz raznih regija i mjesta dolazili glasovati, utvrđivalo mnoštvo s glasačkim pravom tako da bi u centurijatskim skupštinama, koje su se okupljale na jedan dan, senatori silazili među svoje klijente i plebejce te se raspitivali za koga žele dati svoj glas. Stoga, osim možda ozbiljnosti vijećanja u Senatu, smatram da ne postoji ništa više što su Rimljani stvorili, a da je jednako institutu održavanja izbora (*comitia*). Izbori, istinski i čvrsti stupovi slobode i Republike, imali su toliku moć da je gubitak ovakvog načina biranja bio jednak gubitku slobode. Gaj Cezar, za kojega se pretpostavljalo da će biti doživotni diktator, nakon što je riznica opustošena nije se usudio ponuditi opće izbore. Kao što je Svetonije napisao: „Ove su se stvari dogodile s ljudima, tako da bi, osim pretendenata na konzulat, polovina njih bila izabrana po želji naroda, a pola kako je on htio.“ Iz ovog zaključujem o stvari o kojoj je mnoštvo ljudi prije mene razglabalo: oni koji su se odlučili tražiti javnu službu, bili su navikli pridobiti kandidaturu od Senata ili pak od naroda i kada bi došao dan izbora, kandidati bi istupili te bi svatko iznio svoje argumente za traženje funkcije i govorio o osobnim razlozima za traženje ovoga dostojanstva.

(...) **II,98 / O uzrocima rušenja akvedukata.** Ovo spominje i sljedeći Frontinov citat koji ću ovdje umetnuti: „Najviši lukovi na nekim su mjestima bili podignuti do visine od stotinu i devet stopa. Možete usporediti količinu građe potrebne za izgradnju toliko akvedukata s piramidama ili s bilo kojim drugim beskorisnim preostatkom Grka, koji je unatoč tome bio ovjenčan

slavom.“ Vidim dva uzroka, koja su obični ljudi ponudili za tako veliku propast dijela grada Rima, kada se govori o rušenju akvedukata uništenjem njihovih struktura, a to su starost i okrutnost Gota. Nakon što potonje oslobodim njihove nepravedne reputacije, nezaslužene i nanijete im u obliku lažne optužbe, teorija starosti, koja navodno uništi akvedukate, također će biti oslobođena svojega lošega glasa.

II,99 / O tome da Goti ne bijahu rušitelji akvedukata. Kada je riječ o Gotima, već sam rekao te ću opet ponoviti – Teodorik, koji je bio prvi kralj plemena Ostrogota, a koji je držao Rim u pokornosti trideset i osam godina, s najvišim se poštovanjem, kako smo već bili spomenuli te ponovno potvrđujemo, brinuo o gradu. Obnovio je njegove zidine, kazališta, amfiteatre, palače, kupališta, kanalizaciju, a posebno strukture akvedukata. Vodio je računa o tome da se skine trnje s drveća i obnove zdanja u svakome dijelu grada, tako da vjerujem da nikada tijekom sedamdeset godina, u kojima su Ostrogoti vladali kraljevstvom Rima te Italijom, nije bilo potrebno čeznuti za ljubavlju Oktavijana Augusta, Trajana, Hadrijana, Antonina Pija ili pak Aleksandra Severa prema rimskoj stvari. Budući da uopće nemam sumnji da će ovo mnogobrojnim nezalicama biti nevjerojatno, potvrdit ću sve ovo izrečeno jednim dokazom o akveduktima. Onaj, koji će donijeti sljedeće svjedočanstvo, ne bijaše samo iznimno učen, već bijaše i kršćanin hvalevrijedna života – najprije služiše kao rimski senator da bi potom postao redovnikom – Kasiodor: „Čovjek je neki došao u Rim iz Afrike, a bio je iskusan u navodnjavanju, odnosno dopremanju vode u grad. Kada se uvjerio u dolazak ovoga čovjeka iz grada, kralj je Teodorik iz Ravenne u Rim i druge provincije odaslao ova pisma:

II,100 / O vodaru i tragaču za pitkom vodom. U izvještajima o stanju vašega obilja otkrio sam da je majstor vodovoda došao iz afričkih zemalja, gdje se ta vještina u mjestima žeđi oduvijek njeguje vrlo velikim entuzijazmom, čovjek koji bi mogao donijeti nasušno potrebnu vodu suhim mjestima, tako da može svojim talentom ova isušena područja pretvoriti u mjesta pogodna za život, koja bi obilovala vodom. Imajte na umu da će mi ovime biti učinjena usluga, da bi ova izvrsna vještina objašnjena u knjigama naših starih mogla nadoći i u naše vrijeme. Umješšan majstor vodovoda otkriva vodu koristeći mnoge znakove poput procvjetalih biljaka i visokih stabala. U takvoj zemlji slatka voda nije daleko, punina izdanaka uvijek se osmjehuje, tako da ima bujica, mekana pruća, čvrstih kupina, svijetlih vrba, istinsko obilje zelenila i svih vrsta drveća koje buja u sretnom blagostanju širom vlažne zemlje. Ove su te još neke druge stvari dokazi toga umijeća: primjerice, kada se dolaskom noći suha vuna postavi na tlo. Ako je voda blizu, njena se vlaga otkriva jutrom. Nakon što sunce izađe iskusni majstori pregledavaju mjesta i tamo gdje uoče povećanje u gustoći pa čak i gotovo neznatne količine mahovine, tada je sigurno da se tekućina, za kojom revno tragaju, ondje može vrlo lako pronaći. Oni također pro-

izvode tanak stup određene vrste dima koji se prema nebu proteže onoliko visoko, koliko se smatra da je dubok skriveni izvor vode; tako da je izvanredno – naime, kroz ove i druge raznolike znakove predviđaju točnu mjeru – do koje dubine mogu ukazati na položaj tražene vode. Također predviđaju okus vode tako da se beskorisnim naporom ne traži gorka vrsta ili, pak, nezasluženo zanemaruje slatka. Slijedeći ovu znanost Grci su je vrlo lijepo prenijeli, a među Rimljanima isto čini i Marcel, koji ne izvlači vode samo iz podzemnih izvora, već i iz samih ušća. Kažu da su vode koje izbijaju na jugoistok slatke, bistre i zbog svoje lakoće najzdravije. One koje teku ka sjeverozapadu smatraju se prehladnima i nezdravima zbog svojega teškog sedimenta. Pa stoga, ako smatrate da je vaše znanje u ovome slučaju vješto i u knjiškoj teoriji i u stvarnoj praksi stvari o kojima sam govorio, tada ćete zadovoljiti vlastite potrebe i dobiti radno mjesto u inozemstvu plaćeno javnim anuitetom i uplatom od onih koji će imati koristi od vaše vještine. Naime, iako je rimski grad bogat kanalima opskrbljenima vodom, radujući se svojim česmama i vrlo sretnomu povodnju građevina, otkriveno je da to isto nedostaje većini predgrađa pa se, razumljivo, vrijednost prepoznaje u čovjeku koji se smatra stručnjakom za takve nekakve poduhvate. Ovom se čovjeku trebaju pridružiti strojevi kako bi mu valovi voda, za kojima traga, postali lakšima i kako bi potekli pomoću njegova umijeća jer u prirodi, naime, ne mogu teći uzvodno. Kada bi pridobili toga čovjeka, koji je zaista meštar preostataka ovoga umijeća, smatralo bi se da nema toga što jedan rimski grad ne bi pod mojom vlašću mogao pribaviti.“ Mislim da sam dovoljno razložio da Goti nisu bili uništili akvedukte, već su se, upravo suprotno, zdušno brinuli oko njihove obnove pa čak i za izgradnju novih.

II,101 / O tome da starost ne bješe uzrokom rušenja akvedukata. Ne smatram da je starost bila uzrokom tako loše pojave jer tijekom nešto malo više od jednoga tisućljeća, koliko je bilo prošlo od gotskih prodora, nije moglo propasti, a ni nestati toliko mnogo čvrstih konstrukcija, čije dijelove i danas možemo vidjeti očuvane, i to zato što su godinama bile nezanimljive profitu lokalnog stanovništva. Stoga, jedine ruke, koje se moraju optužiti i prezreti, jesu one besramne ruke koje pripadaju onima koji se, da bi sagradili privatne i sigurno ružne građevine, nisu bojali uzeti kamenje niti da bi ga pretvorili u vapno niti da bi ga otevši iz veličanstvenosti zidina ugradili u zidove svojih domova. Zato u jednome malom dijelu niječem utjecaj vremena pa ću kazati da je ono samo dijelom uništilo konstrukcije akvedukata jer je, dok Rim stariše na svim područjima svoje uprave, i skrb za njegovu infrastrukturu također prestala. I Frontin je također pisao o brizi koja je nekoć bila posvećivana akveduktima: „Nalazim da je bio običaj dodijeliti čuvara svakoj česmi, a određeni je broj njih iz predostrožnosti postavljen oko svakoga kanala izvan zidina. Odlučeno je da su obrtnici, koji su o njima skrbili, trebali biti iz grada te ih je doista bilo toliko mnogo da su imena onih, koji su bili u ovoj službi po pojedinim gradskim četvrtima,

ondje objavljivana na oglasnim pločama. Uz veliku je pažnju u određeno vrijeme bilo poduzimano testiranje tih inženjera od strane cenzora, a potom i od strane edila, dok su po provincijama isto činili konzuli, kako se to običavalo raditi prema postupcima koji su uvedeni za konzulovanja Gaja Luktacija i Cezona. Koliko se je računa vodilo o tome da tkogod ne bi ošteti akvedukte ili da se ne bi usudio preusmjeriti njihov tok, očigledno je po mnogobrojnim stvarima, a jedna je od njih i činjenica da Veliki cirk nije imao vode čak ni tijekom dana igara, osim ako to nisu odobrili edili ili pak cenzori. Pročitismo kod Ateja Kapitona da se ova praksa zadržala čak i nakon što je vlast prešla u ruke careva po Augustu. Čak su i polja, koja su se protuzakonito bila navodnjavala javnom vodom, podijeljena javnosti.“ Nadalje piše sljedeće: „Stoga su edili dobili naredbe da u svakome okrugu izaberu po dva čovjeka, koji su ili prebivali ili tamo poslovali, po čijem bi se nalogu koristila javna voda. Najprije je Marko Agripa, nakon što mu je istekla ova služba konzularskog edila, bio naizgled trajni čuvar vlastitih prijašnjih djela i ostavštine, koji je zapisao što bi sve trebalo pribaviti javnom vodovodu, što jezerima, a što pak dati za privatnu uporabu, barem dok riznica to dopušta. Imao je i svoju posebnu pratnju koja je štitila vodne kanale, spremnike i jezera. August je službeno ustanovio tu spomenutu službu koju, dakle, potonji bijaše ostavio budućim pokoljenjima u nasljeđe.“ Pa dalje piše Frontin o odluci Senata sljedeće riječi: „Senat je odlučio da u doba kada su dotični službenici, koji su bili zaduženi za javnu vodu, izvan grada radi zadataka svoje službe, dva liktora, tri javna službenika, po jedan arhitekt, zatim pisar i administrator koji su za to predodređeni te isto toliko glasnika, imaju dužnost narodu razdijeliti žito.“

(...) *II,124 / O velikoj promjeni kazališne scene.* Ogromna je, naime, učinjena promjena, ne samo u djelima koje su nastojali izvesti, već i na samoj zgradi i u dekoraciji kazališta. Najprije je na seoskom brdu nadsvođenom krošnjama drveća izgrađena scena, kao što rekoh, od cigle, kamena ili mramora. Raskoš je onih, koji su bili prije nas, napredovala do točke da je cijela aparatura igara bila izrađena bilo od zlata, bilo srebra ili pak slonovače. Plinije piše u svojoj trideset trećoj knjizi: „I načinili smo stvari za koje će naši potomci misliti da pripadaju bajkama. Cezar je bio taj koji je po svojoj diktaturi, a za trajanja edilske službe, prvi koristio svu srebrnu scensku aparaturu na očevim pogrebnim ceremonijama, a čini se i da je bio prvi koji je na svojoj opremi u srebru dao prikazati divlje zvijeri te time uveo praksu koja je ubrzo kopirana, čak i u okolnim gradovima. Gaj je Antonije dao izgraditi scenu od srebra, isto kao i Lucije Murena.“ Isti autor također u svojoj devetnaestoj knjizi kaže: „Katul je, kada je trebao posvetiti Kapitolij, lanenom tkaninom u kazalištu napravio hlad. Isto tako, Lentul je Spinter prvi donio dva jedra u kazalište prigodom igara za Apolona.“ Kao što već rekoh, Neron je tijekom priprema za prijem armenskoga kralja Tiridata bio naložio da se u roku od samo jednog dana Pompejevo kazalište dekorira zlatom. A Horacije Flak u pismu je, pak, Numaciju razglabao na koje je sve mile i nemile načine

jedan pantomimičar bio u stanju oponašati toliko različitih ljudskih grimasa, što sam uostalom i ranije naznačio. Kada su, naime, pantomimičari pripremajući svoju kazališnu predstavu zatražili od Lukula odjeću u kojoj bi mogli glumiti različite ljudske dobi i stanja, uslijedilo je ono što spominje Horacije u svojim pjesmama: „Lukul je, po nekim predajama, kad su ga upitali može li za scenu pribaviti stotinu mantija, odgovorio: 'Kako da vas snabdijem tolikima? No, ipak ću ih potražiti i poslati vam koliko ih god budem imao'.“ Malo kasnije napisao je da je doma držao pet tisuća mantija. Mogao ih je, znači, opskrbiti i djelom i u cijelosti. Horacije i u svom djelu *O pjesničkom umijeću* ističe da je uz promjene na kazališnim zgradama te u bogatstvu same scenografije također došlo do promjene glazbenoga tona: „Frulica ne bješe, kao što je sada, manja verzija tube obavijena mjeđu, već tanašna i jednostavna te majušna piska. Bijaše lako u nj puhati i praktično je unijeti među korove te hitro ispuniti obitavališta dahom, gdje bi se velik broj ljudi, dobrih i čestitih, jer bijahu tada još malobrojni, željno okupio. Pošto Pobjednik odluči proširiti područje i širim još zidom okružiti grad, a duhovi se genija svakodnevnim počastiše vinom i svetkovinama bez kazne, veća je sloboda uvedena u mjere i melodije.“ No, dosta smo rekli o kazalištu. Ostaše samo ruine. Slijede izlaganja o drugim zdanjima koja do danas očuvane dijelove svojih struktura.

9.3. Knjiga treća

(...) *III,7-9 / O Titovu amfiteatru i priredbama koje su se u njemu običavale prikazivati, kao i o pismu koje zorno ilustrira svu okrutnost amfiteatra.* Tvrdim i potvrđujem da je postojao dio amfiteatra, duguljast te danas porušen, između uništenog dijela arene, čiji ostaci još i sada stoje, i Konstantinova slavoluka te golemih ruševina koje se uzdižu odmah pri podnožju Celija – ističem da su ove ruševine bile temelji Kurije Hostilije. Nikoga ne bi iznenadilo kada se dosad ne bi više nazirao nijedan temelj, nikakva ruševina ovog amfiteatra, što ga je Kasiodor nazvao elipsom, jer je Teodorik rimskom narodu dopustio da za obnovu privatnih zidova uzme svaki kamen od temelja naviše. Svakodnevno za ovako nešto imamo mnoštvo primjera pa nas, već samo iz tog razloga, zgrade drevnoga Rima preziru. Na mnogim mjestima sada gledam lozu gdje sam nekoć znao razgledavati vrlo visoke zgrade i njihove četvrtaste blokove od tiburtinskog vapnenca. U elipsi su amfiteatra prikazivane scene preljuba, rodoskvrnuća i ostaloga, pa poticaji na rastrošnost i ženskaste igre, no ovo su najveći primjeri okrutnosti: izgladnjeni su ljudi bacani u smrt, trebali su se s divljim boriti zvijerima. Objasniti ću ovo na primjeru iz Kasiodora. Kralj je Teodorik, dok boraviše u Ravenni, jednom prilikom Senatu i rimskom narodu odobrio sve što je bilo ustanovljeno tijekom Republike i vremena Carstva, a dopustio im je i da održavaju borbe u

amfiteatru po starinskom običaju, dakle s divljim zvijerima. Ovdje ću umetnuti sljedeće pismo jer sadrži opis cijeloga tog spektakla te prije spomenute stvari: „Ako čovjek, što se bori oslanjajući se na nesigurnu fleksibilnost svojeg tijela, izaziva dobru volju konzula, ako priliku za nagradu imaju oni koji pjevaju uz orgulje, ako prijatna pjesma postaje dragocjena, kakvu to uslugu ispunjava borac koji se do same smrti trudi za puko zadovoljstvo publike? Svojom je krvlju zadužen za to zadovoljstvo i vezan svojom nesretnom sudbinom žuri udovoljiti puku koji, pak, ne želi da on pobjegne beštijama. Odvratan je to čin, boriti se u ovom nesretnom nadmetanju sa životinjama, koje će se zasigurno pokazati snažnijima. Ima samo jedna pretpostavka u laganju, jedinstvena utjeha u prijeveri. Ako tko ne bi bio dovoljno dobar za bijeg od zvijeri, taj istodobno ne bi mogao biti pokopan. Tijelo se, naime, uništava dok još uvijek čovjek živi i prije no što se s njime kao lešom počne grubo postupati, u trenu se proždre. Gubitnik se pretvorio u hranu svojeg neprijatelja te nasiti onoga, oh, strahote, koga je požurio ubiti. Ovaj spektakl, poznat po svojim zamkama, no gnusan zbog akcije koju predstavljaju, obnovljen je u čast Dijane Skitske, kojoj se mili proljevanje krvi. Oh, kakve li zablude žalosne obmane, da žele častiti nju koja je zadovoljna samo smrću ljudi! Zavjeti seoskoga puka predavali su joj se po gajevima i šumama da bi se zabavljala lovom ova boginja trostruko lažnog obličja, za koju se tvrdilo da je Mjesec na nebu, u šumi Dijana ili Perzefona pod zemljom. Možda je samo nemarno smatralu ljubavnicom Ereba jer nasamareni takvim lažima svojim greškama zalutaše u najmračnije dubine Hada. Atenjani su ovu okrutnu igru, ovo krvavo zadovoljstvo, ovu bezbožnu religiju, ovu ljudsku praksu, kažem, uz životinjsku svirepost nazivajući je božanskom pravdom prvi unijeli u kulturu našega grada. A on je tako postao izvorom ismijavanja, poradi ovoga spektakla koji je bio nastao u okrilju lažne religije. Moć cara Tita zamislila je ogromnom bujicom bogatstva sagraditi ovo zdanje koje bi Rim razotkrilo kao glavni grad svijeta. I kao što je točno utvrđeno, kazalište, koje je inače hemisfernoga oblika, u ovom je slučaju na grčkome jeziku prozvano amfiteatrom jer se ustvari sastoji od dvije pozornice spojene u jednu. Areni [borilištu] je određen njezin specifičan oblik kako bi bilo dovoljno prostora za trkače, koji se kreću ukrug, i kako bi promatrači mogli lakše pratiti nadmetanja jer ovakva elipsa vrlo zgodno okuplja sve zajedno. Stvaralo se, dakle, takve stvari, od kakvih bi svaka ljudskost trebala bježati. Prvo, pouzdajući se u krhku granu, čovjek juri prema raljama zvijeri te se čini da uz veliki entuzijazam zapravo traži upravo ono čemu želi uteći. I grabežljivac i plijen hitaju istim smjerom te se on nikako drukčije ne može zaštititi, osim ako ne pohrli na onoga koga bi trebao izbjegavati. Tada, dok se tijelo skokom podiže uvis, udovi se tijela bacaju unatrag kao da su najlakša tkanina, a luk tijela u jednom trenu lebdi ponad zvjeradi i dok ono pokušava zaustaviti svoje spuštanje, sve se više beštija skuplja poda nj. Tako se događa da se životinja, kojoj se tijelo ruga, čini manje okrutnom. A drugi, pak, koji ima povjere-

nja u svoju sposobnost da neće zaglaviti u kutovima raspoređenima prema četirima stranama svijeta, bježi, no ipak naposljetku pada ne mogavši izbjeći onoga koji ga progoni. Jedan juri na onoga, koji ga progoni, približavajući mu se kako bi mogao pobjeći medvjedićim njuškama. Drugi, pak, ovješten o tanku omču priziva smrtonosnu zvijer. Ne može se nipošto nadati da će preživjeti, osim ako se ne izloži pogibelji. Treći se u bijegu od divlje životinje zatvara u prijenosni trščani paravan ugledajući se na ježa, koji iznenada izmiče unatrag, sakriven u sebe, a kako ga nikada ne napušta, ne čini se tako sitnim. Jer poput ježa kad mu se tkogod suprotstavlja pa se pretvara u kuglu i brani svojim bodljama, i ovaj je čovjek, zaklonjen vještom napravom, zbog krhkosti trske postao sigurniji. Ostali, pak, krijući se iza, da tako kažem, raspoređenih vratašca pretpostavljaju da na sebe zazivaju divljaštvo beštija, koje su spremne zaskočiti ih, pa navirujući kroz rešetkaste dovratke na tom otvorenom prostoru čas pokazuju prednjicu, čas zadnjicu, tako da bi bilo jednako čudu da oni, koji se koriste ovakvom taktikom, ne ulete lavovima ravno u pandže i čeljusti. Jedan se nudi beštijama na kolu koje se vrti. Drugi, pak, uspravivši se na istom tom kolu misli da se tako udaljio od pogibelji. Tako ova naprava, osmišljena za što kvalitetniju rasonodu bezvjerna svijeta, jednima pobuđuje nadu dok druge prestravljuje, no unatoč tomu sviđa se naizmjenice svima, iako bi ih mogla zavarati. Mučan je zadatak lutati kroz toliko vrsta opasnosti, no ovdje je prikladno pridodati ono što je Mantovanac rekao o donjem svijetu: 'Tko li može razumjeti sve te različite oblike zlodjela, tko može proći kroz imena svih kazni?' A vi, kojima je nužno takvo što nuditi ljudima, samo se razbacujte novcem kako biste tim bijednicima mogli priskrbiti nagradu!“

(...) *III,111-113 / O kršćanima iz Azije, ujedinjenima s katoličkom Crkvom, koji pohađaju Rim te o godišnjem broju svih vjernika koji hodočaste u njega.* Ne samo da Europljani štiju Rim i njegovu svetost, već i Vaše djelo, oče Eugene, a s isto se toliko brige, koliko i troškova, postiglo da jednako čine i ljudi iz Azije te iz najudaljenijih dijelova Europe i Afrike i to pogotovo otkako su se Grci, Armenci, Bosanci iz Europe i Nestorijanci te Gruzijci iz Male Azije, zatim ljudi iz Ponta, Paflagonije, Kilikije i Asirije, Skiti, Albanci, Iberi pa čak i Etiopljani iz Afrike sa zapadnom ujedinili Crkvom te izmirili s katoličkim vjerovanjem i rimskom službom. Zbog ovog Rim posjećuje mnoštvo puka i naroda iz svakog grada i cijelog svijeta. Broj ljudi koji se zajedno slijevaju u Rim nije malen i nije ga lako zanemariti jer u vrijeme se korizme četrdeset do pedeset tisuća ljudi, pa i više, iz mnogih provincija koje smo ranije spomenuli, sjati u Rim. U gradu opsjedaju bazilike, hramove, kapele i pojedinačna svetišta. Prilikom obilaska oholih palača starih rimskih prvaka, najviših zgrada sagrađenih za prikazivanje spektakala, visokih vrata termi te nevjerojatnoga djela akvedukata, nijedan od njih nije toliko tupav ili glupav duhom da se ne bi zapitao što su i za što služe, odnosno da se ne bi ushitio stvarima pred svojim očima i da o svim ovim zdanjima ne bi poželio znati više.

III,114 / Još je uvijek živa slava veličanstva Rima. I tako do dana današnjega živi slava rimskoga veličanstva, učvršćena na još stamenijim temeljima. A velik se dio svijeta klanja Rimu iz miloga i dužnog poštovanja, posve slobodno te bez ikakva zveckanja oružjem. No, sada već dosta odlutasmo od svoje prvobitne nakane. Premda smo nadugačko razglabali o različitim kulturnim razlozima te o dosad postojanom nam poštovanju prema drevnim vremenima, umjesto da znatnije obnavljamo sjećanja na razna gradska zdanja i mjesta, vrlo bismo se rado vratili na temu ostalih zgrada grada kada bismo mogli dati imalo egzaktniji pregled tih građevina od onoga što smo o mnogim gradskim lokacijama i strukturama u ovome djelu bili zapisali ili barem naznačili.

Sl.21 – Idealiziran prikaz Rima s kraja 15. st. (*Liber Chronicarum/Nirnberška kronika*, Nürnberg: A. Koberger, 1493.)

10. Popis izvora i literature

Primarni izvori

- 1) Biondo, Flavio, *Roma instaurata. Acc. De gestis Venetorum. Italia illustrata. P. I–II*, Verona: Boninus de Boninis, 1481/82.
- 2) Biondo, Flavio, *Roma instaurata. Add. De origine et gestis Venetorum. Italia illustrata. P. I–II*, Verona: Boninus de Boninis, 1481/82.
- 3) Biondo, Flavio, *De Roma triumphante libri X*, Brescia: Angelus Britanicus, 1503.
- 4) Biondo, Flavio, *De Roma Trivmphante Libri Decem, priscorum scriptorum lectoribus utilissimi, ad totiusque Romanae antiquitatis cognitionem pernecessarij. Romae instauratae Libri III. Italia Illvstrata. Historiarum ab inclinato Rom. imperio Decades III. Omnia multo quam ante castigatiora*, Basel: Hieronymus Frobenius, 1531.
- 5) Biondo, Flavio, *La seconda parte de le historie del Biondo, ridotte in compedio per Lucio Fauno, commentarii di Rafael Volaterrano delle cose d'Italia, Marc'Antonio Sabellico del l'antichita d'Aquilea et del sito di Vinegia*, Venecija: Michiel Tramezino, 1550.
- 6) Biondo, Flavio, *De Roma triumphante lib. X. priscorum scriptorum lectoribus utilissimi, ad totiusque Romanae antiquitatis cognitionem pernecessarii. Romae instauratae libri III. De origine ac gestis Venetorum liber. Italia illustrata, sive lustrata (nam uterque titulus doctis placet) in regiones seu provincias divisa XVIII. Historiarum ab inclinato Ro. imperio, decades III. Additis pro argumentorum ratione indicibus novis*, Basel: Hier. Frobenius – Nicolaus Episcopus, 1559.
- 7) Bormann, Eugen – Henzen, Wilhelm (ur.), *Inscriptiones urbis Romae Latinae. Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae collegerunt Guilelmus Henzen et Iohannes Baptista de Rossi: pars prima (Corpus inscriptionum Latinarum VI – CIL VI)*, Berlin: Georgius Reimerus, 1876.

Sekundarni izvori

Knjige

- 8) Alexander, Jonathan J. G., *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*, New Haven (Connecticut) – London: Yale University Press, 1992.
- 9) Badalić, Josip, *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj*, Zagreb: JAZU, 1952.
- 10) Badurina, Anđelko, *Illuminirani rukopisi u Hrvatskoj*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost – Institut za povijest umjetnosti, 1995.
- 11) Brown, Michelle P., *Understanding Illuminated Manuscripts: A Guide to Technical Terms*, Los Angeles (California) – London: J. Paul Getty Museum – The British Library, 2004.

- 12) Brown, Patricia F., *Venice and Antiquity: The Venetian Sense of the Past*, New Haven (Connecticut) – London: Yale University Press, 1999.
- 13) Burckhardt, Jakob, *Kultura renesanse u Italiji*, Zagreb: Prosvjeta, 1997.
- 14) Burke, Peter, *The Renaissance Sense of the Past*, London: Edward Arnold, 1969.
- 15) Cochrane, Eric, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago (Illinois): University of Chicago Press, 1981.
- 16) Crawford, Michael H. (ur.), *Roman Statutes*, vol. I (Bulletin of the Institute of Classical Studies, supplement 64), London: Institute of Classical Studies, 1996.
- 17) Eardley, Steven D., *Italian Miscellanies and the Refabrication of Rome: Humanist Collections and the Cult of Antiquity*, disertacija, Madison (Wisconsin): University of Wisconsin, 1998.
- 18) Ferguson, Wallace K., *The Renaissance in Historical Thought*, Cambridge (Massachusetts): The Riverside Press, 1948.
- 19) Ferrary, Jean-Louis, *Onofrio Panvinio et les antiquités romaines*, Rim: Ec. française, 1996.
- 20) Fritsen, Angela, *Antiquarian Voices: the Roman Academy and the Commentary Tradition on Ovid's Fasti*, Columbus (Ohio): The Ohio State University Press, 2015.
- 21) Fubini, Riccardo, *Umanesimo e secolarizzazione da Petrarca a Vala*, Rim: Bulzoni, 1990.
- 22) Fubini, Riccardo, *Storiografia dell'umanesimo in Italia da Leonardo Bruni ad Annio da Viterbo*, Rim: Edizioni di storia e letteratura, 2003.
- 23) Ghisalberti, Alberto (ur.), *La vita di Cola di Rienzo*, Firenca – Rim – Ženeva: Olschki, 1928.
- 24) Hay, Denys, *Renaissance Essays*, London: Hambledon Press, 1988.
- 25) Hui, Andrew, *The Poetics of Ruins: Vestigia, Monuments, and Writing Rome in Renaissance Poetry*, disertacija, Princeton (New Jersey): Princeton University, 2009.
- 26) Jacks, Philip J., *The Antiquarian and the Myth of Antiquity: the Origins of Rome in Renaissance Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- 27) Keaveney, Raymond, *Views of Rome: from the Thomas Ashby Collection in the Vatican Library*, London: Scala Publications, 1988.
- 28) Kramer, Johannes, *Die Sprachbezeichnungen Latinus und Romanus im Lateinischen und Romanischen*, Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1998.
- 29) Mandowsky, Erna – Mitchell, Charles, *Pirro Ligorio's Roman Antiquities*, London: The Warburg Institute, 1963.
- 30) Mazzocco, Angelo, *Biondo Flavio and the Antiquarian Tradition*, disertacija, Berkeley (California): University of California, 1973.

-
- 31) McCahill, Elizabeth, *Humanism in the Theater of Lies: Classical Scholarship in the Early Quattrocento Curia*, disertacija, Princeton (New Jersey): Princeton University, 2005.
- 32) Momigliano, Arnaldo, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Berkeley (California): University of California Press, 1990.
- 33) Momigliano, Arnaldo, *Antička povijest i antikvar*, Zagreb: Matica hrvatska, 2012.
- 34) Nogara, Bartolomeo (ur.), *Scritti inediti e rari di Biondo Flavio*, Rim: Tipografia Poliglotta Vaticana, 1927.
- 35) Partner, Peter, *The Lands of St. Peter: the Papal State in the Middle Ages and Early Renaissance*, Berkeley (California): University of California Press, 1972.
- 36) Pelc, Milan, *Renesansa*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2007.
- 37) Policelli, Robert A., *Italia Nova: Renaissance Historians and the Framing and Reframing of an Italian History*, disertacija, Chapel Hill (North Carolina): University of North Carolina, 2010.
- 38) Rushton, Joseph G., *Italian Renaissance Figurative Sketchbooks, 1450–1520.*, disertacija, Minneapolis (Minnesota): University of Minnesota, 1976.
- 39) Santi–Mazzini, Giovanni, *Araldica: storia, linguaggio, simboli e significati dei blasoni e delle armi*, Milano: Mondadori, 2004.
- 40) Smith, Leonardo (ur.), *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*, Rim: Istituto storico italiano per il medio evo, 1934.
- 41) Spring, Peter, *The Topographical and Archaeological Study of the Antiquities of the City of Rome, 1420–1447*, disertacija, Edinburgh: University of Edinburgh, 1972.
- 42) Stinger, Charles L., *The Renaissance in Rome*, Bloomington – Indianapolis (Indiana): Indiana University Press, 1998.
- 43) Stipčević, Aleksandar, *Povijest knjige*, Zagreb: Matica hrvatska, 2006.
- 44) Špikić, Marko, *Humanisti i starine: od Petrarke do Bionda*, Zagreb: FF press, 2006.
- 45) Tavoni, Mirko, *Latino, grammatico, volgare: storia di una questione umanistica*, Padova: Editrice Antenore, 1984.
- 46) Veneziani, Paolo, *La tipografia a Brescia nel XV secolo*, Firenca: Leo S. Olschki, 1986.
- 47) Von Volborth, Carl A., *Heraldry of the World*, New York: Macmillan Publishing, 1974.
- 48) Weiss, Roberto, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Oxford: Blackwell, 1969.
- 49) Wilson, Paul A., *The Study of Ruins in Quattrocento Architectural Theory*, disertacija, Charlottesville (Virginia): University of Virginia, 1998.

50) Zmajčić, Bartol, *Heraldika, sfragistika, genealogija, veksilologija, rječnik heraldičkog nazivlja*, Zagreb: Golden marketing, 1996.

Poglavlja u knjigama

51) Acciarino, Damiano, »Antiquarianism«, u: Marco Sgarbi (ur.), *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, Cham: Springer, 2020. str. e1–11. https://doi.org/10.1007/978-3-319-02848-4_659-1

52) Bortolozzi, Anna, »Architects, Antiquarians, and the Rise of the Image in Renaissance Guidebooks to Ancient Rome«, u: Anna Blennow i Stefano Fogelberg Rota (ur.), *Rome and the Guidebook Tradition: from the Middle Ages to the 20th Century*, Berlin – Boston: De Gruyter, 2019. str. 115–161.

53) Campanelli, Maurizio, »Languages«, u: Michael Wyatt (ur.), *The Cambridge Companion to the Italian Renaissance*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014. str. 139–163.

54) Cioni, Alfredo, »Bonini (Boninis), Bonino«, u: Alberto M. Ghisalberti (ur.), *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. XII, Rim: Istituto della Enciclopedia italiana, 1970. str. 215–219.

55) Fubini, Riccardo, »Biondo, Flavio«, u: Alberto M. Ghisalberti (ur.), *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. X, Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1968. str. 536–559.

56) Gärtner, Hans A., »Synkrisis«, u: Helmut Schneider i Manfred Landfester (ur.), *Der Neue Pauly* (vol. *Antike* i vol. *Rezeptions und Wissenschaftsgeschichte*), Leiden – Boston: Brill, 2006. str. e1. http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_dnp_e1127330

57) Jurić, Šime, »Dobrićević, Dobrić«, u: Trpimir Macan (ur.), *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993. str. 430–432.

58) Jurić, Šime, »Hrvatske inkunabule«, u: Eduard Hercigonja (ur.), *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. 2, Zagreb: Školska knjiga, 2000. str. 495–524.

59) Mazzocco, Angelo, »The Motif of the Ruins of Rome in Hildebert de Lavardin, Petrarch, and Vitalis«, u: Victoria J. T. DeMara i Anthony J. Tamburri (ur.), *Italiana VI: Essays in Honor of Nicholas J. Perella*, West Lafayette (Indiana): Bordighera – Purdue University, 1994. str. 47–64.

60) Mazzocco, Angelo, »Biondo e Leto: Protagonisti dell'antiquaria quattrocentesca«, u: Anna Modigliani, Patricia Osmond, Marianne Pade i Johann Ramminger (ur.), *Pomponio Leto tra identità locale e cultura internazionale. Atti del convegno internazionale (Teggiano, 3–5 ottobre 2008)*, Rim: Roma nel Rinascimento, 2011. str. 173–175.

61) Miller, Peter N., »Comparing Antiquarianisms: a View from Europe«, u: Peter N. Miller i François Louis (ur.), *Antiquarianism and Intellectual Life in Europe and China*, Ann Arbor (Michigan): The University of Michigan Press, 2012. str. 103–145.

62) Miller, Peter N., »Major Trends in European Antiquarianism, Petrarch to Peiresc«, u: Jose Rabasa, Masayuki Sato, Edoardo Tortarolo i Daniel Woolf (ur.), *The Oxford History of Historical Writing (Volume 3): 1400–1800*, Oxford: Oxford University Press, 2012. str. 244–260.

- 63) Modigliani, Anna, »Paolo II e il sogno abbandonato di una piazza imperiale«, u: *Antiquaria a Roma: intorno a Pomponio Leto e Paolo II*, Rim: Roma nel Rinascimento, 2003. str. 125–161.
- 64) Nuovo, Isabella, »De civitate Dei – Roma triumphans: teologia della storia e storiografia umanistica«, u: Matteo Fabris (ur.), *L'umanesimo di sant'Agostino. Atti del congresso internazionale. Bari, 28–30 ottobre 1986*, Bari: Levante editori, 1988. str. 573–587.
- 65) Pasqualini, Anna, »Dal Biondo al Biondi: aspetti e momenti degli studi sulle antichità di Tuscolo«, u: Franco Arietti i Anna Pasqualini (ur.), *Tusculum: Storia, archeologia, cultura e arte di Tuscolo e del Tuscolano*, Roma: Comitato nazionale per le celebrazioni del millenario della fondazione dell'Abbazia di S. Nilo a Grottaferrata, 2007. str. 345–364.
- 66) Pellegrino, Nicoletta, »From the Roman Empire to Christian Imperialism: the Work of Flavio Biondo«, u: Sharon Dale, Alison Williams Lewin i Duane Osheim (ur.), *Chronicling History: Chroniclers and Historians in Medieval and Renaissance Italy*, University Park (Pennsylvania): The Pennsylvania State University Press, 2007. str. 273–298.
- 67) Špikić, Marko, »Arnaldo Momigliano«, u: Arnaldo Momigliano, *Antička povijest i antikvar*, Zagreb: Matica hrvatska, 2012. str. 77–103.
- 68) Weiss, Roberto, »Petrarch the Antiquarian«, u: Charles Henderson, Jr. (ur.), *Classical, Medieval and Renaissance Studies in Honor of Berthold Louis Ullman*, vol. II, Rim: Edizioni di storia e letteratura, 1964. str. 109–209.

Članci

- 69) Acciarino, Damiano, »The Nature of Renaissance Antiquarianism: History, Methodology, Definition«, u: *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae* 57 (2017.), str. 485–502.
- 70) Ashmole, Bernard, »Cyriac of Ancona«, u: *Proceedings of the British Academy* 45 (1959.), str. 25–41.
- 71) Bernard, Seth G., »Varro and the Development of Roman Topography from Antiquity to the Quattrocento«, u: *Memoirs of the American Academy in Rome* 59/60 (2014/15.), str. 161–179.
- 72) Brizzolara, Anna M., »La Roma instaurata di Flavio Biondo: alle origini del metodo archeologico«, u: *Atti dell'Accademia delle scienze dell'istituto di Bologna. Classe di scienze morali. Memorie* 76 (1979/80.), str. 29–74.
- 73) Campbell, Ian, »The 'Minerva Medica' and the Schola Medicorum: Pirro Ligorio and Roman Toponymy«, u: *Papers of the British School at Rome* 79 (2011.), str. 299–328.
- 74) Čučić, Vesna, »Prvi tiskari u Dubrovniku s popisom tiskane građe«, u: *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 48/3-4 (2005.), str. 108–158.
- 75) Del Torre, Giuseppe, »Stato regionale e benefici ecclesiastici: vescovadi e canonicati nella terraferma veneziana all'inizio dell'età moderna«, u: *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere e arti. Classe di scienze morali, lettere ed arti* 151 (1992/93.), str. 1171–1236.

- 76) Della Schiava, Fabio – Laureys, Marc, »La *Roma insraurata* di Biondo Flavio: censimento dei manoscritti«, u: *Aevum* 87 (2013.), str. 643–665.
- 77) Eskhult, Josef, »Vulgar Latin as an Emergent Concept in the Italian Renaissance (1435–1601): its Ancient and Medieval Prehistory and its Emergence and Development in Renaissance Linguistic Thought«, u: *Journal of Latin Linguistics* 17 (2018.), str. 191–230.
- 78) Ferguson, Wallace K., »Humanist Views of the Renaissance«, u: *The American Historical Review* 45 (1939.), str. 1–28.
- 79) Grubišić, Vinko, »Trojica humanista o rodnome mjestu svetog Jeronima: Flavio Biondo, Marko Marulić i José de Espinoza de Sigüenza«, u: *Colloquia Maruliana* 17 (2008.), str. 287–298.
- 80) Hay, Denys, »Flavio Biondo and the Middle Ages«, u: *Proceedings of the British Academy* 45 (1959.), str. 97–128.
- 81) Herschel, Karl A., »Blondus Flavius«, u: *Serapeum* 15 (1854.), str. 225–228.
- 82) Ianziti, Gary, »Humanism's New Science: the History of the Future«, u: *I Tatti Studies in the Italian Renaissance* 4 (1991.), str. 59–88.
- 83) Jacks, Philip, »Restauratio and Reuse: the Afterlife of Roman Ruins«, u: *Places* 20 (2008.), str. 10–20.
- 84) James, Montague R., »Magister Gregorius, *De mirabilibus urbis Romae*«, u: *English Historical Review* 32 (1917.), str. 531–554.
- 85) Jurić, Šime, »O djelovanju Dobrić Dobričevića u Padovi«, u: *Dubrovnik: časopis za književnost, umjetnost, znanost i društvena pitanja* 12 (1969.), str. 121–126.
- 86) Kajanto, Iiro, »Fortuna in the Works of Poggio Bracciolini«, u: *Arctos: acta philologica Fennica* 20 (1986.), str. 25–57.
- 87) Kritzer, Ruth E., »Renaissance Rome Descriptions in Comparison«, u: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 72 (2010.), str. 113–125.
- 88) Marcellino, Giuseppe, »Sulla storia e la circolazione dei codici del *De verbis Romanae locutionis* di Biondo Flavio«, u: *Commentaria Classica* 1 (2014.), str. 77–107.
- 89) Mazzocco, Angelo, »Some Philological Aspects of Biondo Flavio's *Roma Triumphans*«, u: *Humanistica Lovaniensia* 28 (1979.), str. 1–26.
- 90) Mazzocco, Angelo, »A Reconsideration of Renaissance Antiquarianism in Light of Biondo Flavio's *Ars Antiquaria* with an Unpublished Letter from Paul Oskar Kristeller (1905–1999)«, u: *Memoirs of the American Academy in Rome* 59/60 (2014/15.), str. 121–159.
- 91) McCahill, Elizabeth M., »Rewriting Vergil, Rereading Rome: Maffeo Vegio, Poggio Bracciolini, Flavio Biondo, and Early Quattrocento Antiquarianism«, u: *Memoirs of the American Academy in Rome* 54 (2009.), str. 165–199.

- 92) Muecke, Frances, »Humanists in the Roman Forum«, u: *Papers of the British School at Rome* 71 (2003.), str. 207–233.
- 93) Muecke, Frances, »*Gentiles Nostris*: Roman Religion and Roman Identity in Biondo Flavio's *Roma Triumphans*«, u: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 75 (2012.), str. 93–110.
- 94) Muecke, Frances, »Biondo Flavio on the Roman Elections«, u: *Papers of the British School at Rome* 84 (2016.), str. 275–297.
- 95) Novaković, Darko, »Novi Marulić: *Vita divi Hieronymi* (British Library Ms. Add. 18. 029)«, u: *Colloquia Maruliana* 3 (1994.), str. 5–24.
- 96) Paro, Frane, »Tipografski znak Dobrića Dobrićevića«, u: *Kolo* 8/4 (1998.), str. 77–86.
- 97) Pelc, Milan, »Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis)«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 24 (2000.), str. 135–154.
- 98) Pelc, Milan, »Tiskani časoslovi Andrije Paltašića i Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis) i njihova likovna oprema«, u: *Slovo* 70 (2020.), str. 47–75.
- 99) Piccoli, Chiara, »Visualizing Antiquity before the Digital Age: Early and Late Modern Reconstructions of Greek and Roman Cityscapes«, u: *Analecta Praehistorica Leidensia* 47 [*Excerpta Archaeologica Leidensia II*] (2017.), str. 225–257.
- 100) Pincelli, Maria A., »La *Roma triumphans* e la nascita dell'antiquaria: Biondo Flavio e Andrea Mantegna«, u: *Studiolo: Revue d'Histoire de l'Art de l'Academie de France a Rome* 5 (2007.), str. 19–28.
- 101) Reynolds, Beatrice R., »Latin Historiography: a Survey, 1400–1600«, u: *Studies in the Renaissance* 2 (1955.), str. 7–66.
- 102) Robathan, Dorothy M., »Flavio Biondo's *Roma instaurata*«, u: *Medievalia et Humanistica. New Series* 1 (1970.), str. 203–216.
- 103) Rushforth, Gordon McN., »Magister Gregorius de mirabilibus urbis Romae: a New Description of Rome in the Twelfth Century«, u: *Journal of Roman Studies* 9 (1919.), str. 14–58.
- 104) Scaglia, Gustina, »The Origin of an Archaeological Plan of Rome by Alessandro Strozzi«, u: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 27 (1964.), str. 137–163.
- 105) Stipčević, Ennio, »Paltašić, Dobrićević: bilješke uz najstarije hrvatsko glazbeno tiskarstvo«, u: *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 48/3-4 (2005.), str. 50–58.
- 106) Weiss, Roberto, »Andrea Fulvio antiquario romano«, u: *Annali della Scuola superiore di Pisa* 28 (1959.), str. 1–44.
- 107) White, Jeffrey A., »Chorography as Culture: Biondo Flavio and Leandro Alberti«, u: *Commentaria Classica* 6 (2019.), str. 61–84.

11. Popis slikovnih priloga

1) Skulptura Marka Terencija Varona u Rietiju (Lazio), rad talijanskoga kipara Bernardina Mor-sanija (1974.) – str. 4.

Izvor: Wikipedia – L'enciclopedia libera

[https://it.wikipedia.org/wiki/File:Statua_di_Marco_Terenzio_Varrone_\(Rieti\)_02.jpg](https://it.wikipedia.org/wiki/File:Statua_di_Marco_Terenzio_Varrone_(Rieti)_02.jpg)

2) Portret Flavija Bionda iz djela Jeana Jacquesa Boissarda *Bibliotheca sive Thesaurus virtutis et gloriae* (Frankfurt am Main: William Fitzner, 1627, str. 355) halkografija, 134×97 mm, Biblioteca comunale di Trento – str. 31.

Izvor: Biblioteca Digitale Trentina, Biblioteca comunale di Trento

<https://bdt.bibcom.trento.it/Testi-a-stampa/14595#page/n355>

3) Nadgrobna ploča grobnice Flavija Bionda pred glavnim pročeljem rimske crkve Santa Maria in Aracoeli – str. 35.

Izvor: Wikimedia Commons

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SMiA_Grabplatte_Flavio_Biondo.JPG

4) Početak proslova u manuskriptu iz oko 1450. godine (New Haven, Yale University Library, MS. Beinecke 779, fol. 3r) – str. 43.

Izvor: Yale University Library Digital Collections

<https://collections.library.yale.edu/catalog/10267705>

5) Portret Flavija Bionda iz 18. stoljeća, rad Giovannija Bonazze i radionice (mramorni bareljef, Museo d'arte, Padova) – str. 57.

Izvor: Padova musei civici – mrežne stranice padovanskih gradskih muzeja

<https://padovamusei.it/it/musei/museo-arte-medievale-moderna/collezioni/scultura/ritratto-flavio-biondo>

6) Karta Rima Alessandra Strozziya iz 1474. godine (Firenca, Biblioteca Laurenziana, MS. Redi 77, folia 7v i 8r) – str. 61.

Izvor: Wikimedia Commons

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pianta_di_Roma_1474_-_Alessandro_Strozzi.jpg

7) Početak proemija, *editio princeps*, 1471. (Cambridge University Library, Inc.2.B.2.39 [1320], folium 6r) – str. 64.

Izvor: University of Cambridge Digital Library

<https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/PR-INC-00002-B-00002-00039-01320/13>

8) Početak II. knjige, *editio princeps*, 1471. (Cambridge University Library, Inc.2.B.2.39 [1320], *folium 26r*) – str. 68.

Izvor: *University of Cambridge Digital Library*

<https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/PR-INC-00002-B-00002-00039-01320/53>

9) Početak I. knjige u torinskom izdanju Bernardina Silve (1527.) (Biblioteca Valenciana, Fondo antiguo, *fol. 1r*) – str. 83.

Izvor: *Biblioteca Valenciana Digital*

https://bivaldi.gva.es/en/catalogo_imagenes/grupo.do?posicion=13&path=1004848&presentacion=pagina

10) Naslovnica 1. izdanja Faunova prijevoda *Rome ristaurate i Italije illustrate* (1542.) – str. 85.

Izvor: *Münchener Digitalisierungszentrum – Digitale Bibliothek, Bayerische Staatsbibliothek*

<https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10180676?page=5>

11) Andrea Mantegna, četvrta scena iz ciklusa *Cesarovi trijumfi: Nositelji vaza* – str. 86.

Izvor: *Wikimedia Commons*

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Triumph4-Mantegna-vase-bearers.jpg>

12) Andrea Mantegna, deveta scena iz ciklusa *Cesarovi trijumfi: Cezar u kočiji* – str. 86.

Izvor: *Wikimedia Commons*

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Triumphs_of_Caesar,_IX_-_Julius_Caesar_on_his_triumphal_chariot;_Andrea_Mantegna_%281484-92%29.JPG

13) Poprečni presjek Panteona iz drugoga izdanja djela Bartolomea Marlianija *Urbis Romae topographia* (1544. g.) – str. 89.

Izvor: *Wikipedia – The Free Encyclopedia*

[https://en.wikipedia.org/wiki/Bartolomeo_Marliani#/media/File:Vrbis_Romae_topographia_\(1544\)__\(14779008691\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Bartolomeo_Marliani#/media/File:Vrbis_Romae_topographia_(1544)__(14779008691).jpg)

14) Primjeri tipičnih tiskanih inicijala iz Biondovih djela objavljenih u prvome Frobenovu izdanju – Basel, 1531. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga – *Rara*; lok/sig: Zbirka rijetkosti/II 1119) – str. 95.

Izvor: *Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga (Rara)*

<https://www.nsk.hr/zbirka-rukopisa-i-starih-knjiga/>

15) Primjeri iluminiranih inicijala tipa *littera florissa*, *folia 5v, 20r, 34v, 43r, 58r, 58v, 83r, 88r*, iz primjerka Dobričevićeva izdanja *Romae instauratae, De gestis Venetorum te Italiae illustratae* – Verona, 1481/1482. g. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga – *Rara*; lok/sign: Zbirka rijetkosti/RI-4°-60) – str. 97.

Izvor: Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

[https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=582867&tify={%22view%22:%22scan%22}&tify={%22pages%22:\[1\],%22view%22:%22scan%22}](https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=582867&tify={%22view%22:%22scan%22}&tify={%22pages%22:[1],%22view%22:%22scan%22})

16) *Folium* 5r, najbogatije iluminiran u primjerku Dobrićevićeva izdanja triju Biondovih djela (Verona, 1481/82.), na kojemu se nalazi jedini primjer *litterae historiatae* te dekorativni okvir s grbom prvobitnoga vlasnika primjerka (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starih knjiga – *Rara*; lok/sig: Zbirka rijetkosti/RI-4°-60) – str. 99.

Izvor: Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

[https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=582867&tify=%7b%22pages%22:%5b15%5d,%22view%22:%22scan%22%7d&tify={%22pages%22:\[1\],%22view%22:%22scan%22}](https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=582867&tify=%7b%22pages%22:%5b15%5d,%22view%22:%22scan%22%7d&tify={%22pages%22:[1],%22view%22:%22scan%22})

17) Predložak za crtanje te iluminiranje slova U/V (nepoznat autor, sredina 15. stoljeća) – *folium* 420r [1r], *Liber exemplaris quo initiales litterae delineatae et partim coloribus distinctae inveniuntur*, fragment (Beč, Österreichische Nationalbibliothek – Sammlung von Handschriften und alten Drucken, sign: Cod. 4943) – str. 100.

Izvori: Alexander, Jonathan J. G., *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*, New Haven – London: Yale University Press, 1992. (sl. 215. na str. 127.);

Österreichische Nationalbibliothek – Sammlung von Handschriften und alten Drucken (Beč) <http://data.onb.ac.at/rec/AC13982809>

18) Tiskarski znak Dobrića Dobrićevića (kr. 15. st.) – str. 104.

Izvor: Portal hrvatske tehničke baštine, Hrvatska tehnička enciklopedija (mrežno izdanje), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2017.

<https://tehnika.lzmk.hr/wp-content/uploads/2019/12/HBL3351.jpg>

19) Portret Flavija Bionda iz djela Paola Giovija *Elogia virorum literis illustrium* (Basel: Peter Perna, 1575, str.19) – str. 109.

Izvor: Britannica – mrežne stranice enciklopedije

<https://cdn.britannica.com/26/180626-050-903EBF10/Flavio-Biondo-portrait-Paulus-Jovius-Elogia-1517.jpg>

20) *Folium* 18v (*Roma instaurata*, Lib.1 / XCV–IC) iz iluminiranoga zagrebačkoga primjerka Biondovih djela – str. 113.

Izvor: Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

[https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=582867&tify=%7b%22pages%22:%5b42%5d,%22view%22:%22scan%22%7d&tify={%22pages%22:\[1\],%22view%22:%22scan%22}](https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=582867&tify=%7b%22pages%22:%5b42%5d,%22view%22:%22scan%22%7d&tify={%22pages%22:[1],%22view%22:%22scan%22})

21) Idealiziran prikaz Rima s kraja 15. stoljeća (*Liber Chronicarum* / *Nirnberška kronika*, Nürnberg: Anton Koberger, 1493.) – str. 146.

Izvor: Wikimedia Commons

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rome_at_1500.jpg

12. Summary

Biondo Flavio (lat. *Blondus Flavius*; b. 1392, Forlì – d. 1463, Rome) was a curial notary and papal secretary, early Renaissance antiquarian and historian, whose works significantly influenced the development of the aforementioned and some of the other humanities. His most significant writings include: a treatise on the nature of Latin and the development of Italian language *De verbis Romanae locutionis (On the Words of the Roman Speech, 1435)*; *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades (Decades of History from the Deterioration of the Roman Empire, 1453)*, the first review of the history of the Apennine Peninsula from the year 412 to 1441, that is, to the author's time; and *Italia illustrata (Italy Illuminated, ca. 1455)*, a geographical and historical analysis of eighteen Italian provinces. Biondo's works, that are indispensable for the development and history of antiquarian studies, include: *Roma triumphans (Rome in Triumph, 1459)*, a depiction of public and private life in ancient Rome, which the author wanted to set as a model for modern reform of administrative and military institutions; and *Roma instaurata (Rome Restored, 1446)*, a detailed reconstruction of the topography of the ancient metropolis and its most significant monuments, as well as some of the later Christian ones. The latter work ends the medieval scholarly approach to ancient material antiquities, and begins a new, modern phase of antiquarian studies. Therefore, that writing is the focal point of this master's thesis. This humanist was a key figure in formulating Renaissance antiquarian discourse and systematizing antiquarian studies as a historical discipline which significantly influenced almost every aspect of Renaissance culture, as well as the evolution of interdisciplinarity in the domain of cultural history. The aim of this master's thesis is to analyze the various elements of Renaissance antiquarianism and its pivotal work – Biondo's *Roma instaurata*. Its origin and interaction with other writings of the author's opus will be studied from different points of view, as well as with the contemporary works of some other Renaissance antiquarian scholars. An overview of all Renaissance editions of this work will also be provided, alongside an interpretation of the few preserved copies of the second edition which are stored in the Manuscripts and Old Books Collection (*Rara*) of the National and University Library in Zagreb and are very significant for Croatian culture, because they were printed in Verona in 1481/82 by the most important Croatian incunabula printer Dobrić Dobrićević (ital. *Bonino de Bonini*; lat. *Boninus de Boninis*). Likewise, the intention is to review the most notable earlier works in which antiquarian interest in Roman ruins can be detected, as well as some of the later comprehensive writings of Renaissance antiquaries, with always taking into account the context of continuous historical changes. Possible common motives, different concepts of the aforementioned works and general logic of their development will be considered. Further intention is to confront selected aspects of Renaissance antiquarianism with contemporary comprehensions and criticisms of this discipline and then try to reconcile their seemingly incompatible philosophies. Finally, an attempt will be made to discover interdisciplinary components of Biondo's antiquarian writing and of his entire oeuvre, especially those concerning history of art and Latin philology. This master's thesis will also be accompanied by the most comprehensive Croatian translation of selected passages of *Roma instaurata* hitherto, as well as relevant references and pictorial material.

Key words: *Antiquarian Studies; Antiquarianism; Biondo Flavio; Bonino de Bonini; Humanism; Renaissance; Roma Instaurata.*